

तृतीय वर्ष कला
सत्र -V(CBCS)

समाजशास्त्र अभ्यासपत्रिका क्र.- VI
लिंगभावाचे समाजशास्त्र

विषय कोड :97086

प्राध्यापक सुहास पेडणेकर

कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक रवींद्र द. कुलकर्णी

प्र-कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक प्रकाश महानवार

संचालक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्रकल्प समन्वयक	:	श्री. अनिल बनकर सहयोगी प्राध्यापक इतिहास विभाग, प्रमुख कला शाखा, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई .
अभ्यास समन्वयक	:	प्रा. अमित सुवर्णा सिद्धार्थ जाधव सहाय्यक प्राध्यापक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
संपादक	:	शिवाजी उकरंडे सहाय्यक प्राध्यापक, गोगटे जोगळेकर महाविद्यालय, रत्नागिरी.
लेखक	:	बोराडे सर्जेराव नारायण सत्यभामा सहाय्यक प्राध्यापक, विभाग प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग, सतीश प्रधान ज्ञानसाधना महाविद्यालय, ठाणे (प).
	:	प्रशांत नारगुडे सहाय्यक प्राध्यापक, अठल्ये सप्रे पित्रे महाविद्यालय, रत्नागिरी.
	:	प्रा. सचिन सनगरे सहाय्यक प्राध्यापक, गोगटे-जोगळेकर महाविद्यालय, रत्नागिरी.
	:	प्रा. अमित विजय जाधव सहाय्यक प्राध्यापक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
	:	प्रा. संजय कांबळे सहाय्यक प्राध्यापक, शिवाजी विद्यापीठ.
	:	प्रा. अमित सुवर्णा सिद्धार्थ जाधव सहाय्यक प्राध्यापक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

सप्टेंबर २०२२, मुद्रण - १

प्रकाशक : संचालक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ,
विद्यानगरी, मुंबई - ४०० ०९८.

अक्षर जुळणी व मुद्रण : मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय
सांताक्रुझ (पूर्व), मुंबई - ४०००९८

अनुक्रमणिका

क्रमांक	अध्याय	पृष्ठ क्रमांक
१)	मूलभूत संकल्पना : लिंग आणि लिंगभाव, पुरुषत्व आणि स्त्रीत्व पितृसत्ता	०१
२)	द्वैताच्या पलीकडील लिंगभाव	१५
३)	अनेक स्त्रीया, अनेक स्त्रीवाद आणि आंतरविभागीयता	२५
४)	अभिजात : उदारमतवादी - मेरी वॉलस्टोनक्राफ्ट, मूलगामी - केट मिलेट, समाजवादी - ज्युलिएट मिशेल	३४
५)	समकालीन-काळा स्त्रीवाद - बेल हुक्स, उत्तर आधुनिक स्त्रीवाद : ज्युलिया क्रिस्टेवा	४४
६)	कुमुद पावडे यांचा चिंतनीय उद्रेक आणि दलित स्त्रीवाद	५४
७)	विवअर दृष्टिकोन : ज्युडिथ बटलर	७०
८)	पुरुषत्व अभ्यास	७७
९)	महिलांच्या संघर्षाचा इतिहास वसाहतिक - राष्ट्रवादी कालखंड : मुख्य वादविवाद बालविवाह, वैधव्य, सती, शिक्षण, राजकीय हक्क	८८
१०)	स्वायत्त महिला चळवळीचा उदय : हुंडा, बलात्कार विरोधी मोहीमा आणि महिलांच्या आरोग्याचा अधिकार	९९
११)	सद्यकालीन वादविवाद : लैंगिक हिंसा आणि विवाह व घटस्फोट अधिकार	१०८

SYLLABUS
TYBA Paper VI
Semester V
No of Credits - 4
Sociology of Gender

Objectives:

- Σ To trace the evolution of Gender as a category of social analysis.
- Σ To trace the emergence of women's movement in India and the history of their Struggles.

Unit I : Basic Concepts

- Σ Sex, gender and the heteronormative regime
- Σ Gender beyond the binary
- Σ Many women, many feminisms and intersectionality

Unit II : Feminist perspectives: Selected Readings

- Σ **Classical**
 - o Liberal – Mary Wollstonecraft
 - o Radical - Kate Millet
 - o Socialist - Juliet Mitchell
- Σ **Contemporary**
 - o Black feminism – Bell Hooks
 - o Postmodern feminism: Julia Kristeva

Unit III : New Challenges

- o Dalit feminism: Kumud Pawade
- o Queer perspectives: Judith Butler
- o Masculinity Studies

Unit IV : History of Women's Struggles

- Σ **Colonial - nationalist era : Key debates**
 - o Child marriage, widowhood, sati, education, political rights
- Σ **Contemporary era**
 - o Emergence of the autonomous women's movement: Campaigns against Dowry, Rape and Women's Right to Health
 - o Current debates: Sexual violence and Rights in Marriage and Divorce

Readings:

- Geeta, V. 2002. Gender (Theorizing Feminism). Gazelle Distribution Trade
- Bhasin, Kamala. 1993. What is patriarchy? Kali for women: New Delhi
- Butler, Judith. 1990. Gender Trouble. Routledge: New York, London.
- Chakravarti, Uma. 2003. Gendering Caste: Through A Feminist Lens. Stree
- Basu Aparna, Bharati. 1990. Women's Struggle- A history of All India Women's conference 1927- 1990. New Delhi: Manohar Publications
- Bandyopadhyaya, Shekhar. 2004. Caste, culture and hegemony: Social dominance in colonial Bengal. Sage publications: New Delhi
- Kumar Radha. The History of doing: An illustrated account of movements for women's rights and feminism in India. 1800-1990. New Delhi: Kali for women
- Hooks, Bell. Feminism is for everybody: Passionate politics. Pluto Press, 2000.
- Pilcher, Jane and Whelahan, Imelda. 2005. Fifty key concepts in gender studies. Sage publications: New Delhi
- Rao, P V. 2010. Educate women and loose nationality. New Delhi: Critical Quest
- Tong, R. (1998). Feminist Thought. A Comprehensive Introduction. Routledge.

मूलभूत संकल्पना (BASIC CONCEPTS):
लिंग आणि लिंगभाव, पुरुषत्व आणि स्त्रीत्व पितृसत्ता
(SEX AND GENDER, MASCULINITY AND FEMININITY,
PATRIARCHY)

घटक रचना:

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ लिंग आणि लिंगभाव
 - १.२.१ लिंग
 - १.२.२ लिंगभाव
- १.३ लिंग आणि लिंगभाव – विरचना करताना (Deconstructing)
- १.४ विषमलैंगिक मानाकता (हेटेरोनोर्मेटिव्ह) प्रभुत्व
- १.५ पुरुषत्व आणि स्त्रीत्व
- १.६ पितृसत्ता
- १.७ सारांश
- १.८ प्रश्न
- १.९ संदर्भ

१.० उद्दिष्टे:

१. स्त्रीवादी अभ्यासामध्ये वापरल्या जाणाऱ्या लिंग आणि लिंगभाव या संकल्पनांचा अभ्यास करणे.
२. समाजातील विश्लेषणात्मक श्रेणी म्हणून पुरुषत्व आणि स्त्रीत्वाच्या संकल्पना समजून घेणे.
३. समाजातील पितृसत्ता आणि पुरुषी वर्चस्व/प्रभुत्व या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.

१.१ प्रस्तावना:

समाजाची आणि सामाजिक वर्तनाचा अभ्यास करण्यासाठी विश्लेषणात्मक श्रेणी म्हणून सामाजिक शास्त्रज्ञ संकल्पना वापरतात. संकल्पनांचा वापर करून सामाजिक शास्त्रज्ञ समाजातील वर्तनाच्या वैज्ञानिक तपासणीत सहाय्यक म्हणून काम करणाऱ्या श्रेणी विकसित करतात. लिंगभाव अभ्यासामध्ये अशा अनेक संकल्पना आहेत ज्या वर्तणुकीच्या अभ्यासात सिध्दांतिक चौकट प्रदान करतात. उदाहरणार्थ, लिंगभाव ही संकल्पना प्रथम १९८४ मध्ये ईली (Illi) मॅथ्यू यांनी स्त्रीत्वाच्या संरचनात्मक अभ्यासात विकसित केली होती. मॅथ्यूजच्या मते, लिंगभाव ही संकल्पना प्रत्येक ज्ञात समाजाला मान्यता देते असते.

स्त्रिया आणि पुरुषांमध्ये नैर्गिक शरीरिक कांही फरक असतो. म्हणून लिंगभाव ही संज्ञा/संकल्पना स्त्री आणि पुरुष यांना सामाजिकदृष्ट्या समजून घेण्याचा आणि त्यांच्यातील नातेसंबंधांचा नमुना बनवण्याचा एक पद्धतशीर मार्ग आहे. पितृसत्ता ही संकल्पना समाजातील पुरुषी वर्चस्वाचा अभ्यास करण्यास मदत करते. लिंगभाव ही संकल्पना स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील वर्तनातील फरकांचा अभ्यास करण्यास आणि या फरकांच्या आधारे मुळात जैविक किंवा समाजाच्या सामाजिक संरचनेचे विश्लेषण करण्यास मदत करते. पुरुषत्व आणि स्त्रीत्व या संकल्पना ठराविक दृष्टीची व्याख्या करतात. सामान्यतः पुरुष असतात तितकेच पुरुष किंवा सामान्यतः स्त्री आणि निसर्गात स्त्रीलिंगी असतात.

या पाठामध्ये काही मूलभूत संकल्पनांचा अभ्यास केला जाईल. या संकल्पना म्हणजे लिंग आणि लिंगभाव, पितृसत्ता, पुरुषत्व आणि स्त्रीत्व इत्यादी. स्त्रीवादी आणि लिंगभाव अभ्यासावरील विमर्शामध्ये, या संकल्पना समाजातील स्त्री-पुरुषांमधील सामाजिक फरक समजून घेण्यासाठी मूलभूत आहेत. या संकल्पनांचा अभ्यास विश्लेषणात्मक श्रेणी म्हणून उपयुक्त ठरत आहे.

१.२ लिंग आणि लिंगभाव:

'लिंग' आणि लिंगभाव ही संज्ञा शैक्षणिक, संशोधक आणि स्त्रीवादी अभ्यासकांद्वारे जैविक दृष्ट्या 'पुरुष' आणि 'स्त्री' भिन्न आणि सामाजिकदृष्ट्या 'पुरुष' आणि 'स्त्री' यांच्यात फरक करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या संकल्पना आहेत. स्त्रीवादी समाजशास्त्रज्ञांनी असे सुचवले आहे की शैक्षणिक संभाषिते आणि लेखनात 'लिंग' आणि 'लिंगभाव' या दोन संज्ञा समजून घेणे आणि त्यात फरक करणे आवश्यक आहे.

१.२.१ लिंग (Sex):

अतिशय व्यापक अर्थाने, 'सेक्स' म्हणजे स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील जैविक आणि शारीरिक फरक. लिंग हा शब्द जैविक नर आणि जैविक मादी यांच्यातील शारीरिक फरक आहे. अशा प्रकारे, अर्भक जन्माला आल्यावर, अर्भकाला त्यांच्या लिंगानुसार "मुलगा" किंवा "मुलगी" असे लेबल लावले जाते. स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील जननेंद्रियातील फरक हा अशा व्यक्तिरेखेचा आधार असतो. लिंगांमध्ये जैविक फरक आहे आणि बहुतेक लोक जन्माला येतात (काही संदिग्ध प्रकरणांची अपेक्षा करतात) एक किंवा दुसऱ्या लिंगभाव म्हणून. तथापि, असा युक्तिवाद केला गेला आहे की एका लिंगात किंवा दुसऱ्या लिंगात जन्म घेतल्याने, व्यक्ती नंतर विशिष्ट लिंग अपेक्षा आणि भूमिकांनुसार सामाजिक बनतात.

जैविक पुरुष मर्दानी भूमिका घ्यायला शिकतात. ते मर्दानी मार्गांनी विचार करण्यासाठी आणि कार्य करण्यासाठी समाजीकृत आहेत. जैविक स्त्रिया स्त्रीलिंगी भूमिका घ्यायला शिकतात. ते स्त्रीलिंगी पद्धतीने विचार करण्यासाठी आणि वागण्यासाठी समाजीकृत आहेत. स्त्रीवादी लेखिका सिमॉ दि बुव्हा ने सांगितल्याप्रमाणे 'एक माणूस जन्माला येत नाही तर तो एक बनतो, 'एक स्त्री जन्माला येत नाही तर ती एक बनते'.

मूलभूत संकल्पना : लिंग आणि लिंगभेद,
पुरुषत्व आणि स्त्रीत्व पितृसत्ता

जन्माच्या वेळी, जननेंद्रिये आणि पुनरुत्पादक अवयवांमधील मूलभूत जैविक फरकांव्यतिरिक्त, पुरुष मूल आणि मादी मुलामध्ये फारसा फरक नसतो. समाज लिंग रचनांद्वारे मुलगा आणि मुलगी यांच्यातील फरक करतो. लिंगांमधील जैविक फरक काही प्रमाणात काही मनोवैज्ञानिक आणि सामाजिकदृष्ट्या तयार केलेले फरक स्पष्ट करतात. या मतावर ज्युडिथ बटलर सारख्या काही स्त्रीवादी लेखिकेने टीका केली आहे.

ज्युडिथ बटलरने असा युक्तिवाद केला की लिंग नैसर्गिक आहे आणि प्रथम येतो. लिंगभाव ही दुय्यम रचना म्हणून समजली जाते जी या नैसर्गिक भेदाच्या शीर्षस्थानी लादली जाते. अशा प्रकारे पाहिल्यास, बटलरचे म्हणणे आहे की 'लिंगभाव' ही एक सामाजिक श्रेणी बनते. याचा अर्थ असा की 'पुरुष' आणि 'स्त्री' यातील भेद हा समाजाने केलेला सामाजिक भेद आहे, म्हणजेच ती सामाजिक बांधणी आहे. 'पुरुष', 'स्त्री' मधील फरक समजून घेण्याचा आणि विभाजित करण्याचा हा एक विशिष्ट मार्ग आहे. बटलर स्पष्ट करतात की 'सेक्स' जरी जैविक म्हणून पाहिला जात असला तरी तो लिंगभाव समाजाचा उत्पादन आहे. त्यामुळे सेक्स हा शब्दही सामाजिकदृष्ट्या बांधला जातो.

लिंगा मधील मूलभूत फरक दर्शवण्यासाठी लैंगिकतेचा वैज्ञानिक, जैविक अर्थ आणि व्याख्या हा स्पष्टीकरणाचा एक महत्वाचा स्रोत आहे. बटलरची समस्या अशी आहे की 'जीवशास्त्र' ही एक वैज्ञानिक विद्याशाखा म्हणून, एक प्रतिनिधित्वाची एक सामाजिक प्रणाली आहे आणि त्याहूनही महत्वाचे म्हणजे मानवांमध्ये अनेक फरक आहेत, परंतु केवळ काही मानवांना विशिष्ट प्रकारांमध्ये विभाजित करण्याचा आधार बनतात. दुसऱ्या शब्दांत, जरी आपण हे मान्य केले की 'लिंगां'मध्ये मूलभूत फरक आहेत, तरीही वापरण्याचे कोणतेही तार्किक किंवा तर्कशुद्ध कारण नाही. मानवाला दोन गट किंवा लिंगांमध्ये विभागण्याचा हा आधार आहे.

ज्युडिथ बटलर पुढे स्पष्ट करतात की 'लिंग' (सेक्स) ही केवळ एक विश्लेषणात्मक श्रेणी नाही. ही एक मानक श्रेणी देखील आहे. हे पुरुष आणि स्त्रिया काय आहेत हे निर्धारित करते. पुरुष आणि स्त्रिया काय असावेत हे देखील ते निर्धारित करते. हे पुरुष आणि स्त्रियांच्या वर्तनाचे नियमन करण्यासाठी नियम तयार करते. बटलरने निष्कर्ष काढला की लिंग देखील एक सामाजिक श्रेणी आहे. काही स्त्रीवादी लेखिका आहेत ज्या बटलरशी सहमत नाहीत आणि 'लिंग' (सेक्स) हा मुळात जैविक स्वरूपाचा मानतात.

पितृसत्ताक समाज जेव्हा अर्भकांना विशिष्ट लिंग म्हणून वर्गीकृत केले जाते, तेव्हा ते लिंगबद्ध समाजीकरणाद्वारे लिंगबद्ध वर्तनाच्या श्रेणीच्या अधीन असतात. यामुळे आपल्याला प्रश्न पडतो की लिंग म्हणजे काय?

तुमची प्रगती तपासा

१. 'लिंग' (सेक्स) संकल्पना स्पष्ट करा.

१.२.२ लिंगभाव:

स्त्रीवादी लेखन आणि इतर समाजशास्त्रीय संभाषितांमध्ये लिंगभाव ही संकल्पना १९७० च्या सुरुवातीस लोकप्रिय झाली. सोप्या भाषेत, लिंगभाव पुरुष आणि पुरुष म्हणून काय करू शकतो या सामाजिक दृष्टीने स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील फरक स्पष्ट करा; 'स्त्री' म्हणून, आणि स्त्री काय करू शकते किंवा करू शकत नाही. म्हणून, लिंगभाव ही एक विश्लेषणात्मक श्रेणी आहे जी स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील जैविक फरक ओळखण्यासाठी सामाजिकरित्या तयार केली जाते. लिंगभाव हा शब्द पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यातील वर्तनातील फरकांचे वर्णन करण्यासाठी देखील वापरला जातो ज्याचे वर्णन 'पुरुष' आणि 'स्त्रीलिंग' म्हणून केले जाते. स्त्रीवादी लेखन या पैलूवर लक्ष केंद्रित करतात आणि दावा करतात की हे फरक जैविक नसून पितृसत्ताक समाजाची सामाजिक रचना आहेत.

काही सिद्धांतकारांनी असे सुचवले आहे की पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यातील जैविक फरक देखील त्यांच्या मानसिक आणि शारीरिक फरकांवर परिणाम करतात. त्यांचा असा युक्तिवाद आहे की जैविकदृष्ट्या पुरुष शारीरिक आणि मानसिकदृष्ट्या स्त्रियांपेक्षा श्रेष्ठ आहेत. इतर सिद्धांतकार असे सुचवतात की स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील जैविक फरक अतिशयोक्तीपूर्ण आहे. समाजातील पितृसत्ताक व्यवस्थेद्वारे हे फरक सामाजिकरित्या तयार केले जातात ज्याद्वारे पुरुषांना स्त्रियांपेक्षा श्रेष्ठ मानले जाते. त्यामुळे समाजात महिला पुरुषांच्या अधीन झाल्या आहेत.

अॅन ओकले यांनी १९७२ मध्ये लिहिलेल्या तिच्या लिंग, लिंग आणि सोसायटी या पुस्तकात लिंग या शब्दाचा शोध घेतला आहे. ओकले म्हणतात की पाश्चात्य संस्कृतीत स्त्रिया 'गृहिणी' आणि 'आई' या भूमिका बजावतात. याचे कारण असे की महिलांना त्यांच्या जीवशास्त्रामुळे या भूमिका वठवल्या जातात. पाश्चिमात्य संस्कृतीचा असा विश्वास आहे की समाजातील स्त्री-पुरुषांच्या पारंपारिक भूमिका बदलण्याचा कोणताही प्रयत्न समाजाच्या सामाजिक जडणघडणीला हानी पोहोचवू शकतो. ओकले असा निष्कर्ष काढतात की स्त्री-पुरुषांच्या भूमिकांबद्दलचे हे मत पितृसत्ताक समाजाला समर्थन आणि टिकवून ठेवण्यास मदत करते.

सिमॉ दि बुव्हा तिच्या 'द सेकंड सेक्स' या पुस्तकात म्हणते की, "कोणी जन्माला येत नाही, तर ती स्त्री बनते." ती समजावून सांगते की, समाजातील लिंगभाव पुरुषाला त्याच्या विजेत्याच्या भूमिकेतून श्रेष्ठ बनवतात. हे त्याला समाजात आणि कुटुंबात शक्तीचे स्थान देते. लिंगभेद श्रेणीबद्ध विरोधामध्ये निर्माण केले जातात जसे की पुरुष श्रेष्ठ आणि स्त्रिया गौण आहेत. स्त्रियांचे स्थान 'इतर' सारखे असते आणि स्त्रिया सतत बाहेरच्या असतात. सभ्यता तिच्या खूप खोलवर मर्दानी होती.

शुलामिथ फायरस्टोन यांनी त्यांच्या 'द डायलेक्टिक्स ऑफ सेक्स' (१९७०) या पुस्तकात असे सुचवले आहे की पितृसत्ताकता स्त्रियांच्या पुनरुत्पादनाच्या जैविक क्षमतेचा त्यांच्या आवश्यक कमकुवतपणा म्हणून शोषण करते. ती स्पष्ट करते की महिलांना या

अत्याचारापासून दूर जाण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे बाळंतपणाच्या ओझ्यातून स्वतःला मुक्त करण्यासाठी तांत्रिक प्रगतीचा वापर करणे. तिने एकपत्नीत्व आणि विभक्त कुटुंब अस्तित्वात नसलेल्या समुदायांची स्थापना करून माता आणि मुलांमधील जैविक बंध तोडण्याचा सल्ला दिला.

मूलभूत संकल्पना : लिंग आणि लिंगभेद,
पुरुषत्व आणि स्त्रीत्व पितृसत्ता

काही स्त्रीवादी फायरस्टोन्सची मते स्वीकारतात कारण तंत्रज्ञान आणि त्याचे उपयोग दोन्ही अजूनही पुरुषांच्या हातात आहेत. जेव्हा सांस्कृतिक स्त्रीवादी प्रश्न करतात की पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यातील सर्व मुख्य फरक केवळ सांस्कृतिक आहेत आणि जैविक देखील आहेत का. हे स्त्रीवादी पोषणासाठी स्त्रियांच्या नैसर्गिक स्वभावाचा पुरावा म्हणून मातृत्वाच्या भूमिकेला महत्त्व देण्यास आणि साजरे करण्यास प्राधान्य देतात आणि शक्य असले तरीही ते सोडण्यास आवडत नाहीत.

ॲन ओकले म्हणतात की, लिंग आणि लिंगभाव यांच्यात सतत घसरण असते; उदाहरणार्थ लोकांना अर्जावर लिंगा ऐवजी त्यांचे लिंगभाव घोषित करण्यास सांगितले जाते. स्त्रीवादी लिखाणात लिंगभावाचा जैविक किंवा नैसर्गिक यांच्याशी जवळचा संबंध अपरिहार्य असल्याचे संदर्भ आहेत. लिंग आणि लिंगभावा वरील अलीकडील लेखन असे सुचविते की स्त्रीवाद लिंग आणि लिंग भेदांच्या ध्रुवीकरणावर खूप अवलंबून आहे, हे दर्शविते की लैंगिक फरकांशी जोडलेले अर्थ स्वतःच सामाजिकरित्या तयार केलेले आणि बदलणारे आहेत. आपल्या स्वतःच्या सांस्कृतिक ऐतिहासिक संदर्भात या जैविक 'तथ्यांवर' आपण त्यांना समजून घेण्याच्या मार्गावर आणि भिन्न परिणामांना जोडण्याच्या पद्धतीवर अवलंबून आहे. त्याच वेळी एक युक्तिवाद आहे की जीवशास्त्र काही वर्तनात्मक वैशिष्ट्यांमध्ये योगदान देते.

मोव्हिया गेटन्स सांगतात की पुरावे सूचित करतात की "पुरुष शरीर आणि मादी शरीराचे सामाजिक मूल्य आणि महत्त्व खूप भिन्न आहे आणि पुरुष आणि स्त्रीच्या चेतनेवर लक्षणीय प्रभाव पाडण्यास मदत करू शकत नाही". काही शारीरिक घटनांना खूप महत्त्व असते, विशेषतः त्या फक्त एकाच लिंगात घडतात. तिने मासिक पाळीचे उदाहरण दिले. ती म्हणाली की पुरुषत्वाची किंमत नाही, जोपर्यंत ती जैविक पुरुषांद्वारे केली जात नाही; म्हणूनच पुरुष शरीर स्वतःच आपल्या संस्कृतीत मानवी 'आदर्श' असण्याच्या वर्चस्वाच्या पौराणिक कथेत ओतलेले आहे.

ज्युडिथ बटलरचे लिंगभाव बदलचे सिद्धांत कार्यक्षमतेच्या कल्पनेचा परिचय देते, ही एक कल्पना आहे की ती अनैच्छिकपणे विषमतेच्या प्रबळ चर्चाविश्वात सादर केली जाते. बटलरची संकल्पना कदाचित सर्वात मूलगामी आहे कारण ती ठामपणे सांगते की सर्व अस्मिता संकल्पना खरं तर संस्थांच्या पद्धतींचे परिणाम आहेत. ती पुढे म्हणते की "लिंग / लिंगभाव लैंगिक शरीरे आणि सांस्कृतिकरित्या तयार केलेले लिंगभाव यांच्यातील मूलगामी विसंगती सूचित करते". या लिंग ओळख निर्माण करण्याच्या पद्धतीला हा दृष्टिकोन प्रश्न विचार तो. विषमलैंगिक मानाकता यासारख्या विशिष्ट अर्थ आणि संस्था ज्या पद्धतीने संभाषित स्थापित करतात आणि त्यांना मजबुत करतात त्या पद्धतीला आव्हान देण्याकडे वैयक्तिक कल असतो.

लिंग आणि लिंगभाव यांच्यातील कठोर फरक पूर्णपणे जैविक किंवा एकेरी सांस्कृतिक म्हणून स्वीकारणे कठीण आहे. प्रामुख्याने जैविक किंवा सामाजिक शक्तींद्वारे नियंत्रित

मानवाच्या संकल्पनांमध्ये सतत बदल होत असतो. लिंग आणि लिंगभाव यांवरील वादविवाद जसा जैविक भेदांच्या बाजूने युक्तिवाद करतील त्याचप्रमाणे चालू राहतील तर इतर स्त्रीवादी लेखिका धर्म, जात, कौटुंबिक, विवाह इत्यादी सामाजिक संस्थांद्वारे समर्थित, सामाजिकरित्या बांधलेल्या फरकांना समर्थन देतील. १९६० च्या दशकापासून स्त्रियांच्या जीवनात आणि अपेक्षांमध्ये लक्षणीय बदल हे स्पष्टपणे स्पष्ट करते की स्त्री लिंगाची श्रेणी लवचिक आहे. गेल्या काही दशकांमध्ये महिलांच्या भूमिका आणि कामगिरीमध्ये आमूलाग्र बदल झाला आहे. ज्यामुळे स्त्रीवादी आणि इतर लिंग / लिंगभावावरील वादविवादांना नवीन आयाम जोडले गेले आहेत.

तुमची प्रगती तपासा

१. लिंगभाव संकल्पना स्पष्ट करा.

१.३ लिंग आणि लिंगभाव – विरचना करताना (Deconstructing)

लिंगभाव श्रेणींचा पुनर्विचार करताना लिंग आणि लिंगभाव हे वैचारिकदृष्ट्या वेगळे म्हणून पाहणे आवश्यक आहे. प्रत्येकाची सामाजिक बांधणी वेगवेगळ्या प्रकारे केली जाते. लिंगभाव ही एक व्यापक श्रेणी आहे - एक प्रमुख सामाजिक स्थिती जी सामाजिक जीवनाच्या जवळजवळ सर्व क्षेत्रांचे आयोजन करते. म्हणून, शरीरे लिंगभावानुसार असतात आणि समाजाच्या प्रमुख सामाजिक संस्था जसे की अर्थव्यवस्था, विचारसरणी, राजकारण, कुटुंब इत्यादींमध्ये बांधली जातात.

एखाद्या व्यक्तीसाठी, लिंगभावाचे घटक जननेंद्रियाच्या देखाव्याच्या आधारावर जन्माच्या वेळी नियुक्त केलेली लिंग श्रेणी असते. प्रत्येक श्रेणी एक लिंगभाव ओळख, लिंगभाव लैंगिक अभिमुखता, वैवाहिक आणि जन्मजात स्थिती, एक लिंगभाव व्यक्तिमत्व रचना, लिंग विश्वास आणि वृत्ती, कामावरील लिंगभाव आणि कौटुंबिक भूमिका प्रदान करते. त्याचे हे सर्व सामाजिक घटक एखाद्याच्या जीवशास्त्राशी सुसंगत आणि एकरूप असले पाहिजेत. वास्तविक संयोजन एकमेकांशी आणि लिंग आणि लिंगभावाच्या घटकांशी सुसंगत असू शकते किंवा नसू शकते, शिवाय, घटक द्वैती विभाजनाच्या एका बाजूला सुबकपणे रेषेत नसू शकतात.

अर्भकांच्या समाजात जन्मानंतर लगेचच “मुलगा” किंवा “मुलगी” असे सुबक कायदेशीर लेबलमध्ये अधिकृत वर्गीकरण करण्याची गरज कधीतरी अनियंत्रित लैंगिक असाइनमेंटच्या अधीन असते. विसंगत जननेंद्रिया असलेल्या अर्भकांसाठी लिंग बदल शस्त्रक्रिया असामान्य नाही. समाजशास्त्रज्ञांना जैविक आणि शारीरिक लिंगांच्या वाणांची (Varoeties) माहिती आहे. संदिग्धांच्या वर्गीकरणासाठी दिलेले तर्कसंगत स्त्री किंवा पुरुष अशा पद्धतींवर प्रकाश टाकते जे लैंगिक फरकांबद्दल स्पष्ट भ्रम राखतात. अशा चिकित्सक अन्वेषणाशिवाय, लिंगभेद हे नैसर्गिक मानले जावू शकते जे वास्तविक व सामाजिकदृष्ट्या संरचित आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१. तुम्ही लिंग (सेक्स) पासून लिंगभाव वेगळे कसे करता?

१.४ विषमलैंगिकमानकता (हेटेरोनॉर्मेटिव्ह) प्रभुत्व (Heteronormative Regime)

मूलभूत संकल्पना : लिंग आणि लिंगभेद,
पुरुषत्व आणि स्त्रीत्व पितृसत्ता

समाजशास्त्रज्ञ आणि इतर सामाजिक शास्त्रज्ञ हेटेरोनॉर्मेटिव्हिटी हा शब्द वापरतात आणि आपल्या समाजातील व्यक्तींचे वर्गीकरण करण्यासाठी लिंग आणि लिंगभाव कसे वापरले जातात याचे वर्णन करतात. विषमलैंगिकता, किंवा विरुद्ध लिंगाचे लैंगिक आणि रोमँटिक आकर्षण, ही एकमेव स्वीकारार्ह लैंगिक अभिमुखता आहे, ही कल्पना हेटेरोनॉर्मेटिव्हिटी म्हणून ओळखली जाते. द्वैती लिंगभाव ओळख हे सर्वसामान्य प्रमाण मानले जाते. इतर लैंगिक अभिमुखतेकडे असामान्य आणि कधीकधी बेकायदेशीर म्हणून पाहिले जाते. कठोर लैंगिक नियमांचे पालन करण्याव्यतिरिक्त, विषमलैंगिकता देखील समाजातील कठोर लैंगिक भूमिकांचे समर्थन करते. उदाहरणार्थ, आपल्या समाजातील स्त्री-पुरुषांची भूमिका वेगळी असते ही धारणा पुरुषांनी कामावर असताना स्त्रियांनी मुलांची काळजी घेतली पाहिजे या प्रतिकृतीचे समर्थन करते. हे लिंग पुरुष किंवा स्त्री दुहेरी लिंगभावाशी जोडलेले आहे.

आजच्या पिढीसाठी सर्वात कठीण काम विषमलैंगिकमानक संस्कृतीशी लढा देणे आहे. कारण ते आपल्याला हे लक्षात घेण्यापासून प्रतिबंधित करते की त्यात वेगवेगळ्या प्रकारच्या व्यक्ती आहेत. कारण आपण जन्मल्यापासून जे काही पाहतो ते विषमलैंगिक मार्गद्वारे फिल्टर केले जाते. आम्ही लिंग अनुरूपता, स्त्री-पुरुष व्यतिरिक्त इतर लिंगांचे अस्तित्व किंवा विषमलैंगिकतेव्यतिरिक्त लैंगिक प्रवृत्तीचे अस्तित्व ओळखण्यात अपयशी ठरतो. उदाहरणार्थ, मालमत्ता मालक वारंवार अट घालतात की केवळ विवाहित जोडप्यांनाच भारतात राहण्याची परवानगी असेल. केवळ भारतीय कुटुंब पद्धतीच्या पितृसत्ताक प्रकारावर लक्ष केंद्रित करण्याच्या बाजूने हा दावा करून ते विवाहित विचित्र जोडप्यांची वास्तविकता प्रभावीपणे नाकारतात. जर ते दोन स्त्रिया किंवा दोन पुरुष एकत्र राहण्याची त्यांची इच्छा व्यक्त करत असतील तर तेच मालमत्ता मालक हे प्रकरण पुढे दाबणार नाहीत. नातेसंबंध एकतर विषमलिंगी असले पाहिजेत किंवा त्यात लैंगिक घटक नसावेत या गृहितकामुळे हे घडते!

लैंगिक अभिमुखता म्हणजे कोणाकडे आकर्षित होतो, ते गे, लेस्बियन इत्यादींपासून असू शकते. आपल्या समाजात, रंग आणि पोशाख यांसारख्या घटकांवर आधारित आपण वारंवार पुरुष किंवा मादी म्हणून ओळखतो. विषमलैंगिकमानक म्हणजे प्रत्येक गोष्टीकडे जेव्हा आपण फक्त एक नजर टाकतो तेव्हा मुले आणि मुली असे वर्गीकरण करण्याची प्रवृत्ती असते. तथापि, प्रत्येकजण स्वतः ला व्यक्त करत नाही किंवा एक किंवा इतर म्हणून ओळखत नाही. लोक "ती/तिला" हे सर्वनाम वापरण्यास प्राधान्य देऊ शकतात जरी ते एखाद्या पुरुषासारखे "दिसले" (हेटेरोनॉर्मेटिव्हिटीचे लक्षण देखील आहे), त्यामुळे लोकांमध्ये चुकीचे लिंग न ठेवता त्याचा आदर करणे आवश्यक आहे. काही लोक जेंडरफ्लुइड म्हणून ओळखू शकतात, ज्याचा अर्थ असा होतो की त्यांची लिंग ओळख लिंग स्पेक्ट्रमच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत बदलू शकते. इतर लिंगविहीन आहेत, याचा अर्थ ते सामाजिकरित्या विहित लिंगांपैकी एकाशी ओळखत नाहीत. लक्षात ठेवण्याची सर्वात महत्वाची गोष्ट म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीचे लिंग भिन्न असू शकते आणि प्रत्येकाची लिंग ओळख, लिंग अभिव्यक्ती आणि लिंग अभिमुखता यांचा आदर करणे महत्वाचे आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१. विषमलैंगिक प्रभुत्वाची संकल्पना स्पष्ट करा.

१.४ पुरुषत्व आणि स्त्रीत्व:

लिंग आणि लिंगभाव भिन्नता पुरुष - स्त्रीचे प्रश्न वाढवतात; पुरुष आणि स्त्रीलिंगी, पुरुषत्वाशी संबंधित पुरुष आणि स्त्रीत्वाशी संबंधित स्त्री असतो. प्रत्येक संरचनेत स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील जैविक फरक सामाजिक संज्ञा आणि वर्णनांमध्ये अनुवादित केले जातात. स्त्रीवादी अभ्याकांचा असा युक्तिवाद आहे की पुरुषत्व आणि स्त्रीत्वाच्या सामाजिक वर्णनाद्वारे जैविक फरक वाढत आहे.

जेव्हा व्यक्ती एकतर पुरुष किंवा स्त्रीलिंगी असते तेव्हा लिंगभावानुसार भिन्नतेचे स्वरूप दिसून येते. उदाहरणार्थ, पूर्वीचे 'स्त्रीलिंगी' गुलाबी आणि पुल्लिंगी निळा हे लिंगभावानुसार रंग आहेत, आणि नंतरचे पुल्लिंगी पुढे 'बलवान' आणि 'कठीण' असणे हे पुरुषी आहेत. 'कमकुवत' आणि 'कोमल' असणे हे स्त्रीलिंगी वर्णांशी निगडित आहे. पुल्लिंगी आणि स्त्रीलिंगी असे वर्गीकरण केलेले इतर अनेक गुण आहेत. पुरुषत्व आणि स्त्रीत्व या संकल्पना आहेत ज्या पुरुष किंवा स्त्री असण्याचे सामाजिक परिणाम दर्शवतात ज्या गुण आणि वैशिष्ट्यांचे वर्णन करतात जे पुरुष आणि स्त्रिया पुरुषांना स्त्रियांपेक्षा फायदा देतात.

मोड्रा गेटन्स सांगतात की जैविक पुरुषांद्वारे पार पाडल्याशिवाय पुरुषत्वाचे मूल्य नाही. म्हणूनच आपल्या संस्कृतीत पुरुषाचे शरीर काही विशिष्ट वैशिष्ट्यांसह अंतर्भूत आहे जे पुरुषत्व किंवा पुरुषत्व दर्शवते. त्यामुळे पुरुषी वर्चस्वाचा मानवी आदर्श. त्याचप्रमाणे स्त्रीत्व जैविक मादीद्वारे केले जाते. आपल्या संस्कृतीत स्त्री शरीर हे स्त्री किंवा स्त्रीत्वाचे वैशिष्ट्य असलेल्या विशिष्ट वैशिष्ट्यांनी युक्त आहे. ज्युडिथ बटलरच्या मते, लिंगभावाबद्दलचे कोणतेही सिद्धांत पुरुषत्व आणि स्त्रीत्वाच्या दृष्टीने लिंगाच्या कार्यप्रदर्शनाची कल्पना किंवा कल्पना सादर करते. अशाप्रकारे लिंगभावाची कामगिरी अनैच्छिक बनते कारण कुटुंबात आणि समाजात वेगवेगळ्या स्तरांवर पितृसत्ताक लिंगभावाच्या प्रबळ चर्चाविश्वामध्ये समाजीकरण प्रक्रियेद्वारे लिंगभाव आंतरिक केले जाते. आपण जन्मापासूनच आमच्या लिंगानुसार पुरुष आणि स्त्रीलिंगी श्रेणीमध्ये प्रवेश करतो. पुरुष आणि स्त्री यांच्यातील फरक स्पष्ट करण्यासाठी स्त्रीवादी सिद्धांतकार आणि लेखनात आवश्यकतेनुसार अभ्यास केला जातो आहे.

१.५ पितृसत्ताक:

पितृसत्ताक हा शब्द दैनंदिन संभाषणात वापरला जाणारा आहे. येथे प्रश्न असा आहे की "पितृसत्ताक म्हणजे काय?" अनौपचारिक संभाषणात, इंग्रजी किंवा इतर कोणत्याही भाषेत या शब्दाचा अर्थ "पुरुष वर्चस्व", "पुरुष पूर्वग्रह (स्त्रियांविरुद्ध)" किंवा अधिक सोप्या भाषेत "पुरुष शक्ती" असा होतो. सोप्या भाषेत सांगायचे तर, या शब्दाचा अर्थ "वडिलांचा किंवा त्याच्या कुटुंबावरील सर्वात ज्येष्ठ पुरुष सदस्याचा पूर्ण शासन" असा होतो. अशाप्रकारे पितृसत्ता म्हणजे कुटुंबातील सर्व स्त्रियांवर आणि तरुण सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या

गौण पुरुषांवर वडिला पुरुषांचे राज्य होय. शब्दशः, पितृसत्ताक म्हणजे सामाजिक समुहाला पुरुष प्रमुखाद्वारे (जसे कुटुंब, जमाती) शासन करणे. कुलपिता हा सामान्यतः एक सामाजिक वडील असतो ज्याला सामाजिक समुहामधील इतरांवर कायदेशीर सत्ता असते.

मूलभूत संकल्पना : लिंग आणि लिंगभेद,
पुरुषत्व आणि स्त्रीत्व पितृसत्ता

तथापि, विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून, स्त्रीवादी अभ्यासकांनी पितृसत्ताक हा शब्द स्त्रियांवरील पुरुषांच्या वर्चस्वाच्या सामाजिक व्यवस्थेचा संदर्भ देण्यासाठी एक संकल्पना म्हणून वापरला आहे. लिंगभाव अभ्यासामध्ये पितृसत्ताक ही मूलभूतपणे वर्चस्वाची संकल्पना आहे. स्त्रीवादी अभ्यासकांनी अनेक सिद्धांत विकसित केले आहेत ज्यांचे उद्दिष्ट पुरुषांच्या अधीन असलेल्या स्त्रियांच्या आधारे समजून घेणे अवश्यक आहे.

पितृसत्ताक हा शब्द केवळ एक वर्णनात्मक शब्द नाही जो विविध समाज पुरुष अधिकार आणि सत्ता कसे निर्माण करतो हे स्पष्ट करतो, परंतु एक विश्लेषणात्मक श्रेणी देखील बनतो. स्त्रीवादी राजकीय आणि बौद्धिक संस्कृतीच्या विशिष्ट जागतिक ऐतिहासिक संदर्भात, १९७० च्या दशकात वर्णनात्मक ते विश्लेषणात्मक श्रेणीमध्ये पितृसत्ताक या शब्दाच्या वापराचा हा बदल झाला. काळाच्या ओघात यामुळे नंतर महिला अभ्यास किंवा लैंगिक अभ्यासाची पद्धती विकसित झाली, जेव्हा महिलांनी त्यांच्या हक्कांसाठी आंदोलन केले. विद्यापीठांमध्ये महिलांनी मागणी केली की त्यांचे अनुभव आणि दृष्टिकोन गांभीर्याने विचारात घ्या की पितृसत्ताक जगाचे वर्णन आणि स्पष्टीकरण या दोन्ही मार्ग म्हणून उदयास आली. या काळापासून, कोणत्याही सामाजिक व्यवस्थेतील अधिकार आणि शक्तीचे मुख्य घटक स्पष्ट करण्यासाठी पितृसत्ता गंभीरपणे वापरली जात आहे. पितृसत्ता आपोआपच पुरुषांना स्त्रियांवर विशेषाधिकार देते की समाजाच्या भौतिक, लैंगिक आणि बौद्धिक संसाधनांवर स्त्रियांचा हक्क कमी किंवा कमी असतो. म्हणजेच पितृसत्ताक समाजात स्त्रियांना शिक्षित होण्यासाठी, संपत्ती मिळविण्यासाठी किंवा विवाह आणि जीवनाच्या इतर पैलूंबाबत निवडी करण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो. पुरुषांसाठी, ही संसाधने योग्य बाब आहेत आणि त्यांच्या जीवनावर परिणाम करणारे निवडी करू शकतात.

आपल्या दैनंदिन जीवनात पितृसत्ता कशा प्रकारे दिसून येते हे स्पष्ट करण्यासाठी आपण काही उदाहरणे घेऊ.

1. जेव्हा एखादा पुरुष वादाच्या वेळी आवाज उठवतो आणि इतरांना विशेषतः स्त्रियांना एकही शब्द उच्चारू न देता, त्याच्या दृष्टिकोनावर कीड टाकतो, तेव्हा त्याच्या कृतीचे वर्णन "आक्रमकपणे पितृसत्ताक" असे केले जाण्याची शक्यता आहे.
2. जर एखाद्या महिलेने तिच्या कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळाची तक्रार केली आणि तिच्या कार्यालयातील सर्व पुरुषांनी नकार दिला की असे कधीही होऊ शकते. पुरुषांच्या तर्काचे वर्णन "सामान्यतः पितृसत्ताक" असे केले जाऊ शकते.
3. स्त्रियांच्या अधीनता नाकारणाऱ्या सार्वजनिक भाषणांमध्ये, या दशांशाचे वर्णन 'पितृसत्ता' या शब्दाने केले जाते.
4. अगदी सामान्यपणे "पितृसत्ता" हा एक 'कॅचवर्ड' आहे जो समाजात स्त्रियांशी भेदभाव करण्याच्या विविध मार्गांचे वर्णन करतो. ही उदाहरणे समाजात पितृसत्ता व्यक्त करण्याच्या अनेक भिन्न आणि सूक्ष्म मार्गांचे स्पष्टीकरण देतात.

5. एकोणिसाव्या शतकात एंग्लो - युरोपियन मानववंशशास्त्रज्ञांनी हा शब्द मोठ्या प्रमाणावर वापरला. त्यांच्या लिखाणात, 'पितृसत्ता', सामान्यतः अशा सामाजिक व्यवस्थेचा उल्लेख केला जातो जेथे पुरुष कुटुंब प्रमुख होते, वंश वडिलांद्वारे होते. एकटे पुरुषच याजक होते आणि सर्व कायदे आणि नियम समाजातील पुरुष वडिलांनी ठरवले होते. जेव्हा या अर्थाने वापरला जातो तेव्हा, 'पितृसत्ता' हा शब्द अनेकदा 'मातृसत्ता' या शब्दाशी विरोधाभास केला जातो, ज्यात सामाजिक व्यवस्थेचा संदर्भ दिला जातो जेथे महिलांनी पुरुषांवर राजकीय अधिकार वापरला, किंवा निर्णायक शक्ती बाळगली आणि सामाजिक संबंधांवर आणि दैनंदिन जीवनावर काही प्रमाणात नियंत्रण ठेवले.
6. समाजाच्या उत्क्रांतीमध्ये, मातृसत्ता सहसा समाजाच्या पूर्वीच्या आणि अधिक आदिम अवस्था मानल्या जात असे आणि समाजाच्या नंतरच्या आणि अधिक प्रगत अवस्थेवर पितृसत्ता.
7. लिंगभावावरील समकालीन चार्चाविश्वामध्ये, पितृसत्ता ही एक मध्यवर्ती संकल्पना आहे जी स्त्रीवादी लेखिका समाजातील स्त्री-पुरुषांची भिन्न स्थाने स्पष्ट करण्यासाठी प्रयत्नशील आहेत. हे लेखन पितृसत्ता हे स्त्रियांच्या अधीनता म्हणून पाहतात. पितृसत्ताक व्यवस्था स्त्रियांसाठी स्व-परिभाषा आणि मानदंड प्रदान करते. हे सामाजिक नियम स्त्रियांच्या माता आणि पत्नी या सामाजिक भूमिकांवर मर्यादा घालतात. पितृसत्ताक व्यवस्थेमुळे त्या सर्व स्त्रियांना पुरस्कृत केले जाते जे त्यांच्या परिभाषित भूमिका निष्क्रीयपणे शिकतात.
8. पितृसत्ताक व्यवस्थेत पत्नी आणि मातृत्व या दोन्हीचा गौरव होतो. या भूमिकांना सामाजिक मान्यता दिली जाते आणि त्याच वेळी स्थानिक लोककथा, साहित्य आणि धर्मात देखील प्रशंसा केली जाते जेणेकरून स्त्रिया सक्रियपणे त्यांच्या सामाजिक भूमिका निभावण्यात स्वतःला गुंतवून घेतात आणि अशा प्रकारे स्वतः योगदान देतात आणि पितृसत्ताक सामाजिक व्यवस्था टिकवून ठेवतात.
9. पितृसत्तामध्ये उत्पादक आणि दंडात्मक असे दोन्ही पैलू आहेत. अशा प्रकारे अविवाहित राहू इच्छिणाऱ्या आणि लग्नाला नकार देणाऱ्या महिलांचा समाजाकडून तिरस्कार करण्यात आला.

समाज तिरस्कार: त्याचप्रमाणे ज्या स्त्रिया प्रजननक्षम नाहीत किंवा ज्यांना मूल होऊ शकत नाही अशा विशेषतः पुरुषांची थड्या केली जाते आणि त्यांचा तिरस्कार केला जातो आणि कुटुंबात त्यांचे स्थान अस्तित्वात नसते. पितृसत्ताक व्यवस्थेत विधवा, विशेषतः उच्चवर्णीय विधवांची स्थिती तर दयनीय होती. विधवा पुनर्विवाहाला बंदी होती. विधवा महिलेला कुटुंबातील सामाजिक आणि धार्मिक कार्यापासून वगळण्यात आले होते, ते घर आणि घरातील कामांपुरते मर्यादित होते. ज्या स्त्रिया समाजाच्या या पॅटर्नमध्ये पडल्या नाहीत, त्या स्त्रिया ज्यांनी अदृश्य होण्यास नकार दिला आणि त्यांच्या प्रजननक्षमतेवर आणि घरगुती स्थितीवर त्यांच्या नागरी ओळखीचे पालन केले नाही, त्यांची खिल्ली उडवली गेली आणि त्यांच्यावर हट्टी आणि अनैसर्गिक म्हणून टीका केली गेली.

काही देशांमध्ये ज्या स्त्रियांनी लग्न केले नाही, किंवा प्रजननक्षम नव्हते, किंवा ज्या तरुण वयात विधवा झाल्या त्या काही मार्गांनी विकृत झाल्या होत्या. उदाहरणार्थ, भारतात, उच्चवर्णीय विधवांना त्यांच्या डोक्यावर गुलाम करणे, कोणतेही दागिने घालणे किंवा रंगीबेरंगी कपडे घालणे आवश्यक होते कारण त्यांच्याकडे संशयाने पाहिले जात होते. त्या स्त्रिया होत्या ज्यांनी पुनरुत्पादनाच्या पारंपारिक नियमांपासून विचलित केले होते आणि त्यांना नीच दर्जा आणि स्थानावर टाकावे लागले होते. ज्या स्त्रिया मोठ्या समाजासाठी धोक्याच्या रूपात दिसल्या कारण त्यांनी स्त्रीलिंगी वर्तन नियंत्रित करणाऱ्या नियमांचे पालन केले नाही त्यांच्यावर जादू आणि चेटूक करण्याचा आरोप होता. त्यांना चेटकीण म्हणून ओळखले गेले. कठोर शिक्षा झालेल्या, सार्वजनिकरित्या अपमानित आणि कधीही मारल्या गेलेल्या या महिलांवरील हिंसाचारातून पुरुषांद्वारे चेटकिणीची शिकार व्यक्त केली गेली.

मूलभूत संकल्पना : लिंग आणि लिंगभेद,
पुरुषत्व आणि स्त्रीत्व पितृसत्ता

पितृसत्ताकतेकडे केवळ स्त्रियांच्या अधीनता म्हणून पाहिले गेले आहे. पितृसत्ताक व्यवस्थेत सर्वच पुरुष शक्तिशाली नसतात हे निदर्शनास आणून दिले आहे. उदाहरणार्थ, कुटुंबातील तरुण पुरुषांना वृद्ध पुरुषांपेक्षा कमी अधिकार आणि शक्ती असते. जोपर्यंत त्यांची सत्ता वापरण्याची पाळी येत नाही तोपर्यंत त्यांना मोठ्या माणसांकडे वळावे लागते. कनिष्ठ वर्ग आणि वंचित पुरुष आणि भारतीय संदर्भात 'दलित पुरुषां'ला उच्च वर्गाच्या, अधिक विशेषाधिकार प्राप्त आणि उच्चवर्णीय पुरुषांच्या तुलनेत कमी किंवा कोणतेही अधिकार नाहीत. सामर्थ्यवान पुरुषांकडून अत्याचार आणि शोषण झालेल्या अशा पुरुषांना समाजातील संसाधने तसेच त्यांची स्वतःची मर्दानी ओळख नाकारली जाते. असे असूनही, पुरुषांचे विशिष्ट वर्ग आणि वर्ग हे पितृसत्ताक अधिकाराचे लक्ष्य आहेत, वस्तुस्थिती अशी आहे की सर्व पुरुष त्यांच्या कुटुंबातील किंवा समाजातील स्त्रियांपेक्षा संसाधने आणि शक्तीवर अधिक सहजपणे दावा करू शकतात. खालच्या जातीतील निम्नवर्गीय कुटुंबांमध्ये पुरुष मुलांना चांगले अन्न मिळते आणि त्यांना शाळेत पाठवण्याची आणि महिला मुलांपेक्षा आरोग्य सेवा मिळण्याची शक्यता जास्त असते. दुसरे उदाहरण म्हणजे भारतातील हिरजांचे. ते सक्रियपणे त्याग करतात आणि त्यांचे पुरुषत्व नाकारतात. ते सहसा वस्तु किंवा उपहास आणि उपहास असतात. शिवाय, त्यांच्यापैकी बरेच लोक खालच्या जातीतील आणि खालच्या वर्गातील आहेत.

वरील विवेचनातून स्पष्टपणे दिसून येते की पितृसत्ता कोणत्या प्रकारे स्त्री आणि पुरुष यांच्यात फरक करते. आणि अशा विभेदक वागणुकीद्वारे स्त्रियांना समाजातील संसाधने आणि कुटुंबात आणि समाजात सत्ता आणि अधिकारपदे मिळू नयेत. पितृसत्ताक व्यवस्थेत पुरुष काय नियंत्रित करतात. महिलांच्या जीवनातील विविध क्षेत्रे पितृसत्ताक नियंत्रणाखाली असल्याचे म्हटले जाते.

१. महिलांची उत्पादक किंवा श्रमशक्ती : पुरुष महिलांच्या उत्पादकतेवर घरातील आणि घराबाहेर, पगाराच्या कामावर नियंत्रण ठेवतात. घरातील महिला त्यांच्या पती, मुले आणि कुटुंबातील इतर सदस्यांना आयुष्यभर सर्व प्रकारच्या सेवा पुरवतात. स्त्रीवादी लेखिका सिल्व्हिया वॉल्बी याला "पितृसत्ताक उत्पादन पद्धती" असे म्हणतात, जेथे महिलांचे श्रम तत्कालीन पती आणि तेथे राहणाऱ्या इतरांकडून हिरावून घेतले जातात. ती गृहिणींना 'उत्पादक वर्ग' आणि पती 'हप्ता करणारा वर्ग' म्हणते. गृहिणींनी केलेले काम अजिबात काम मानले जात नाही आणि गृहिणी आपल्या पतीवर अवलंबून असतात.

घराबाहेरील महिलांच्या श्रमावरही पुरुषांचे नियंत्रण असते. ते महिलांना त्यांचे श्रम विकायला लावतात किंवा ते त्यांच्या महिलांना काम करण्यापासून रोखतात. स्त्रिया जे कमावतात ते ते योग्य असू शकतात अनेकदा स्त्रियांना चांगल्या पगाराच्या कामातून वगळले जाते. ते सहसा कमी पगारावर काम करत असतात; किंवा घरामध्ये काम करा ज्याला घर आधारित उत्पादन म्हणतात, जी स्वतः एक शोषण प्रणाली आहे. स्त्रियांच्या श्रमावरील या नियंत्रणाचा आणि शोषणाचा अर्थ असा होतो की पुरुषांना पितृसत्ताचा भौतिक फायदा होतो. महिलांच्या अधीनतेचा त्यांना आर्थिक फायदा होतो. हा पितृसत्तेचा भौतिक किंवा आर्थिक आधार आहे.

२. महिलांचे प्रजोत्पादन: पुरुष देखील स्त्रियांच्या प्रजनन शक्तीवर नियंत्रण ठेवतात. बऱ्याच समाजात स्त्रियांचे तत्कालीन पुनरुत्पादन क्षमतेवर नियंत्रण नसते. त्यांना किती मुले हवी आहेत, गर्भनिरोधकांचा वापर करायचा की गर्भधारणा संपुष्टात आणण्याचा निर्णय ते ठरवू शकत नाहीत. याशिवाय पुरुषांचे वर्चस्व असलेल्या धर्म आणि राजकारणासारख्या सामाजिक संस्थांवर पुरुषांचे नियंत्रण असते. स्त्रियांच्या पुनरुत्पादन क्षमतेबाबत नियम घालून नियंत्रण संस्थात्मक केले जाते. उदाहरणार्थ, कॅथोलिक चर्चमध्ये, पुरुष आणि स्त्रिया गर्भनिरोधक गर्भनिरोधक वापरू शकतात की नाही हे पुरुष धार्मिक पदानुक्रम ठरवते. आधुनिक काळात, पितृसत्ताक राज्य आपल्या कुटुंब नियोजन कार्यक्रमांद्वारे स्त्रियांच्या पुनरुत्पादनावर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न करते. देशाच्या लोकसंख्येचा इष्टतम आकार राज्य ठरवते. उदा. भारतात जन्म नियंत्रण कार्यक्रम कुटुंबाचा आकार मर्यादित करतो आणि स्त्रियांना दोनपेक्षा जास्त मुले होण्यापासून परावृत्त करतो. दुसरीकडे, जन्मदर कमी असलेल्या युरोपमध्ये महिलांना विविध प्रलोभने देऊन अधिक मुले जन्माला घालतात. महिलांना प्रदीर्घ पगारी प्रसूती रजा, बाल संगोपन सुविधा आणि अर्धवेळ नोकरीच्या संधी दिल्या जातात.

पितृसत्ताक मातृत्वाला आदर्श मानते आणि त्याद्वारे स्त्रियांना माता होण्यास भाग पाडते. हे त्यांच्या मातृत्वाची परिस्थिती देखील ठरवते. मातृत्वाची ही विचारधारा स्त्रियांच्या अत्याचाराचा एक आधार मानली जाते. हे स्त्रीलिंगी आणि पुरुषलिंगी वर्णन प्रकार देखील तयार करते आणि पितृसत्ताक कायम ठेवते. हे स्त्रियांच्या गतिशीलतेला प्रतिबंधित करते आणि पुरुष वर्चस्वाचे पुनरुत्पादन करते.

३. महिलांच्या लैंगिकतेवर नियंत्रण: महिलांनी त्यांच्या पतींना त्यांच्या गरजा आणि इच्छांनुसार लैंगिक सेवा देणे बंधनकारक आहे. नैतिक आणि कायदेशीर नियम प्रत्येक समाजात विवाहबाह्य स्त्रियांच्या लैंगिकतेच्या अभिव्यक्तीला प्रतिबंधित करण्यासाठी अस्तित्वात आहेत, तर पुरुषांच्या लैंगिकतेला अनेकदा माफ केले जाते.

स्त्रियांच्या लैंगिकतेवर नियंत्रण ठेवण्याचा आणखी एक मार्ग म्हणजे जेव्हा पुरुष त्यांच्या पत्नी, मुली किंवा त्यांच्या ताब्यात असलेल्या इतर स्त्रियांना वेश्याव्यवसाय करण्यास भाग पाडतात. बलात्कार आणि बलात्काराची धमकी हा आणखी एक मार्ग आहे. ज्यामध्ये महिलांच्या लैंगिकतेवर 'लज्जा' आणि 'सन्मान', कौटुंबिक सन्मान या संकल्पनेद्वारे नियंत्रण केले जाते. शेवटी, स्त्रियांची लैंगिकता त्यांच्या पेहराव, वर्तन आणि गतिशीलतेद्वारे नियंत्रित

केली जाते. ज्याचे कुटुंब काळजीपूर्वक निरीक्षण केले जाते आणि सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धर्म वर्तन संहितेद्वारे नियंत्रित केली जाते.

मूलभूत संकल्पना : लिंग आणि लिंगभेद,
पुरुषत्व आणि स्त्रीत्व पितृसत्ता

४. महिलांची गतिशीलता: स्त्रियांची लैंगिकता, उत्पादन आणि प्रजोत्पादन यांच्या नियंत्रणाव्यतिरिक्त, पुरुष देखील स्त्रियांच्या गतिशीलतेवर नियंत्रण ठेवतात. घराबाहेर पडण्यावर पडदा (बुर्खा) बंधन लादणे, स्त्री-पुरुषांच्या परस्परसंवादावर मर्यादा हे असे काही मार्ग आहेत. ज्याद्वारे पितृसत्ताक समाज स्त्रियांच्या गतिशीलता आणि चळवळीचे स्वातंत्र्य नियंत्रित करतो. असे निर्बंध स्त्रियांसाठी अद्वितीय आहेत, तर पुरुष अशा निर्बंधांच्या अधीन नाहीत.

५. मालमत्ता आणि इतर आर्थिक संसाधने : बहुतेक मालमत्ता आणि इतर उत्पादक संसाधने पुरुषांद्वारे नियंत्रित केली जातात आणि वडिलांकडून मुलाकडे वारसाने दिली जातात. समाजांमध्ये स्त्रियांना मालमत्तेचा वारसा मिळण्याचा कायदेशीर अधिकार आहे, पण पितृसत्ताक रूढी प्रथा, सामाजिक निर्बंध आणि भावनिक दबावामुळे त्यांच्यावर नियंत्रण मिळवून रोखले जाते. UN च्या आकडेवारीनुसार, महिला जगातील ६०% पेक्षा जास्त तास काम करतात, परंतु त्यांना जगाच्या उत्पन्नाच्या १०% आणि जगाच्या मालमत्तेच्या १% मालकी मिळते.

समाजातील पितृसत्ताक व्यवस्थेद्वारे पुरुषांकडून स्त्रियांच्या जीवनातील विविध क्षेत्रांवर कसे नियंत्रण ठेवतात हे आपण पाहिले आहे.

१.६ सारांश:

लिंग आणि लिंगभाव या संकल्पना समाज आणि सामाजिक वर्तनाचा अभ्यास करण्यासाठी विश्लेषणात्मक श्रेणी म्हणून सामाजिक शास्त्रज्ञांनी वापरलेल्या संज्ञा आहेत. लिंग आणि लिंगभाव, पुरुषत्व आणि स्त्रीत्व आणि पितृसत्ताक यासारख्या संकल्पना लिंग अभ्यासातील महत्वाच्या संज्ञा आहेत.

लिंग आणि लिंगभाव या संकल्पनेचा या पहिल्या पाठामध्ये अभ्यासल्या आहेत. सेक्स हा शब्द नर आणि मादी यांच्यातील जैविक आणि शारीरिक फरकांना सूचित करतो. स्त्रीवादी शास्त्रज्ञ मूलभूत जैविक फरक स्वीकारतात परंतु जैविक नर आणि जैविक मादीची वैशिष्ट्ये सामाजिकरित्या तयार केली जातात असा युक्तिवाद करतात. लिंगभाव हा शब्द पितृसत्ताक समाजातील स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील फरकांच्या सामाजिक बांधणीला सूचित करतो. स्त्रीवादींच्या अलीकडच्या लिखाणात असे एक उदयोन्मुख मत आहे की लिंग आणि लिंगभेद यांच्यातील कठोर भेद पूर्णपणे जैविक किंवा एकेरी सांस्कृतिक म्हणून स्वीकारणे कठीण आहे.

लिंग/लिंगभेद भिन्नता पुरुष स्त्री, पुल्लिंगी स्त्रीलिंगी, पुरुषत्वाशी संबंधित पुरुष आणि स्त्रीत्वासह स्त्रीचा मुद्दा उपस्थित करते. सामाजिक व्यवस्था स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील जैविक फरक सामाजिक संज्ञा आणि वर्णनांमध्ये अनुवादित करतात. स्त्रीवादी अभ्यासकांचा असा युक्तिवाद आहे की पुरुषत्व आणि स्त्रीत्वाच्या सामाजिक वर्णनाद्वारे

जैविक फरक वाढतात. लिंगभाव द्वैत हे नॉर्म मानले जाते जे हेटेरोनॉर्मेटिव्हिटीला नॉर्म म्हणून संदर्भित करते.

स्त्रीवादी लेखक पितृसत्ता या शब्दाचा वापर स्त्रियांवरील मर्दानी वर्चस्वाच्या सामाजिक व्यवस्थेचा संदर्भ देण्यासाठी करतात. पितृसत्ताक समाजातील स्त्रियांच्या अधीनतेचे आधार समजून घेण्यासाठी त्यांनी अनेक सिद्धांत विकसित केले आहेत.

पितृसत्ताक समाजात, पुरुष महिलांचे उत्पादक श्रम आणि त्यांचे पुनरुत्पादन नियंत्रित करतात. पितृसत्ता मातृत्वाला आदर्श बनवते आणि त्याद्वारे स्त्रियांना माता होण्यास भाग पाडते आणि त्यांच्या मातृत्वाची परिस्थिती देखील निर्धारित करते. पितृसत्ता स्त्रियांच्या गतिशीलतेला प्रतिबंधित करते आणि पुरुष वर्चस्वाचे पुनरुत्पादन करते. पुरुष वर्चस्व आणि स्त्री अधीनतेचा आधार समजून घेण्यासाठी या संकल्पनांचा उपयोग लिंगावरील अभ्यासात केला जातो.

१.७ प्रश्न:

1. लिंग आणि लिंगभेद या संज्ञा स्पष्ट करा. ती सामाजिक संरचना आहेत या स्त्रीवादी दृष्टिकोनाशी तुम्ही सहमत आहात का? तुमच्या उत्तराची कारणे द्या.
2. पुरुषत्व आणि स्त्रीत्व हे शब्द स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील फरक किती प्रमाणात स्पष्ट करतात?
3. पितृसत्ता ही संज्ञा स्पष्ट करा. स्त्रियांच्या गौण स्थितीच्या कारणांची चर्चा करा.
4. विषमलैंगिकता प्रभुत्व स्पष्ट करा. विषमलैंगिकता हा सर्वसामान्य प्रमाण मानला जात आहे याच्याशी तुम्ही सहमत आहात का?

१.८ संदर्भ:

- Kamala Bhasin, Understanding Gender, New Delhi, Kali for Women, 2000.
- Kamala Bhasin, What is Patriarchy, New Delhi, Kali for Women, 1993.
- Jane Pitcher and Whelahan, Fifty key concepts in Gender Studies, New Delhi, Sage Publication, 2005.
- Rosemari Tong, Feminist Thought: A Comprehensive Introduction.

द्वैताच्या पलीकडील लिंगभाव GENDER BEYOND THE BINARY

घटक रचना

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ द्वैताच्या पलीकडील लिंगभाव समजून घेताना
 - २.२.१ द्वैती लिंगभाव प्रतिमानाशी जोडलेल्या समस्या
 - २.२.२ अस्तित्वातील श्रेणीरचना आणि द्वैत
 - २.२.३ द्वैती लिंगभाव लादणे
 - २.२.४ लिंगभाव अस्मिता
 - २.२.५ लिंगभाव घडताना
- २.३ द्वैती लिंगभाव नसलेली उदाहरणे
- २.४ द्वैताच्या पलीकडील लिंगभाव- भारतीय संदर्भ
- २.५ प्रसार माध्यमे आणि द्वैताच्या पलीकडील लिंगभाव
- २.६ आरोग्य-सेवा आणि द्वैताच्या पलीकडील लिंगभाव
- २.७ धर्म आणि द्वैताच्या पलीकडील लिंगभाव
- २.८ वागणुकीचे मार्ग आणि द्वैताच्या पलीकडील लिंगभाव
- २.९ सारांश
- २.१० प्रश्न
- २.११ संदर्भ

२.० उद्दिष्टे

- द्वैताच्या पलीकडील लिंगभाव प्रतिमानाबद्दल जाणून घेणे.
- सध्याच्या काळात लिंगभावाचे क्षेत्र का विस्तृत होत आहे याचे आकलन करणे.

२.१ प्रस्तावना

या प्रकरणात, आपण अनेक काळापासून प्रचलित द्वैती लिंगभाव संरचनेशी संबंधित जटिलता आणि समस्या समजून घेण्यावर लक्ष केंद्रित केलेले आहे. समाजशास्त्राचा एक विद्यार्थी या नात्याने हा विषय समजून घेणे महत्वाचे आहे. जेणेकरून तुम्ही संवेदनशील व्हाल, द्वैताच्या पलीकडील लिंगाच्या लोकांना भेडसावणाऱ्या समस्यांबद्दल जागरूकता होईल. या प्रकरणात आपण स्त्री व पुरुष या द्वैती लिंगभावाशिवायच्या लिंगभावाचा अर्थ समजून घेण्याचा प्रयत्न करून धर्म, आरोग्यसेवा इत्यादींसारख्या विविध क्षेत्रांमधील सिमांतीकरण समजून घेण्याचा प्रयत्न करू. पदव्युत्तर अभ्यासासह करिअरची योजना आखण्यासाठी हा विषय खूप महत्वाचा ठरेल. या लिंगभाव समस्यांवर काम करणाऱ्या अशासकीय संस्थांचे कार्य ही समजून घेण्याचा प्रयत्न करूया.

२.२ द्वैताच्या पलीकडील लिंगभाव समजून घेताना

लिंगभाव द्वैत ही संज्ञा स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील द्वैती व्यवस्था यासाठी वापरली जाते. दुसऱ्या बाजूला द्वैताच्या पलीकडील लिंगभाव ही संज्ञा स्त्री –पुरुष या द्वैताच्या चौकटीत न बसणाऱ्या लिंगभावाचे वर्णन करण्यासाठी वापरली जाते. LGBTIQ+ (लेस्बियन, गे, बायसेक्शुअल, ट्रान्सजेंडर, इंटरसेक्स, क्वीअर, अलैंगिक) हे संक्षिप्तकरण आणि त्याचा विकास पाश्चात्य दृष्टिकोनातून झाला. ही द्वैताच्या पलीकडील लिंगाच्या गटांची उदाहरणे आहेत.

२.२.१ द्वैती लिंगभाव प्रतिमानाशी जोडलेल्या समस्या

आपण एका श्रेणीकृत, पितृसत्ताक आणि भिन्न-मानक समाजात राहतो, जिथे काही भूमिका स्पष्टपणे परिभाषित केल्या जातात आणि कठोरपणे अंमलात आणल्या जातात. समाजांमध्ये समाजीकरण बहुतेक वेळा लिंगाशी जोडलेले असते, जे बहुतेक वेळा जन्माशी जोडलेले असते. प्रौढ व्यक्तीकडून स्त्री आणि पुरुष म्हणून शिकत असतात. व्यक्तींचे त्यांच्या लिंगानुसार सामाजिकीकरण केले जाते. जे त्यांच्या जन्मापासूनच त्यांच्याशी संबंधित आहे. शिक्षण हे पुरुषत्व गुणधर्म, स्त्रीलिंगी गुणधर्म म्हणून बदलले जाते. सामान्यतः द्वैती प्रारूप सामान्य आणि नैसर्गिक म्हणून पाहिले जाते जे तांत्रिकदृष्ट्या चुकीचे आहे. या दोन लिंगांमधील कोणत्याही परस्परसंवादास प्रतिबंधित करते. परिवर्तन किंवा पर्यायी निर्मितीसाठी संधी नाही. दुहेरी लिंग पूर्णपणे नैसर्गिक असते. परंतु ते दोन्ही लिंगांना समान दर्जा देत नाही. एक लिंग दुसऱ्या लिंगाचा फायदा घेते. या संरचनेत श्रेणीक्रम देखील अस्तित्वात आहेत. जेथे द्वैती लिंगाच्या अस्तित्वाला श्रेणीक्रम आहे जेथे पुरुष सदस्यांना विशेषाधिकार आहेत आणि महिलांना श्रेणीक्रमात गौण दर्जा आहे. उदाहरणार्थ- पितृसत्ताक समाजांमध्ये महिला लोकसंख्येला दुय्यम मानले जाते. ही समस्या कोणत्याही वर्गाची आणि जातीची असली तरीही गंभीर आहे. लिंगभाव मानके मजबूत करण्यासाठी प्रोत्साहन आणि दंडाची पद्धती देखील वापरली जाते. कोणत्याही उल्लंघनास बहिष्कार, ऑनर किलिंग, हिंसा इत्यादी विविध प्रकारांची शिक्षा दिली जाते. हुंड्या सारख्या प्रथा देखील आहेत ज्यामुळे समाजात स्त्रीचे स्थान पुन्हा कमी होते.

२.२.२ अस्तित्वातील श्रेणीरचना आणि द्वैत :

एका व्यापक संरचनेमध्ये, द्वैती प्रारूपाच्या अनुरूपतेला सांस्कृतिक आणि कायदेशीर अधिकार, नागरिकत्व विशेषाधिकार आणि पालन करणाऱ्यांना कौटुंबिक समर्थन दिले जाते. सार्वजनिक आणि खाजगी दोन्ही ठिकाणी, जे विरोध करतात किंवा उल्लंघन करतात त्यांना हिंसाचाराची भीती निर्माण करून हे नियम कुटुंब, शाळा आणि धर्मासह सर्व संस्थांद्वारे लागू केले जातात. सरकारने निर्माण केलेल्या आदर्श कौटुंबिक चित्रांचे उदा. – “हम दो हमारे दो” म्हणजे एक पुरुष, एक स्त्री आणि एक मुलगी आणि दुसरा मुलगा अशी प्रतिमा असते. सार्वजनिक ठिकाणी, जसे की मॉलचे प्रवेशद्वार, प्रसाधनगृहे, रांगा, विमानतळ, चेक पॉईंट, वर्गात बसण्याची जागा, उपस्थिती नोंदवही, प्रत्येक ठिकाण फक्त द्वैती स्त्री-पुरुष लिंग पद्धतीच चालते. अन्यथा उल्लंघनास टीकेचा सामना करावा लागतो किंवा प्रवेश नाकारला जातो, भेदभाव, हिंसाचार, गैरवर्तन इ. सामाजिक संपर्काच्या प्रत्येक ठिकाणी, लिंग अनुभवले जाते, छळले जाते. समाजाद्वारे नियुक्त केलेल्या द्वैत लिंगभाव पद्धतीच्या संयोजनात प्रदर्शित केले जाते. या द्वैती श्रेणीत बसत नसलेल्या इतर लिंग गटांना दुर्लक्षिले जाते आहे.

२.२.३ द्वैती लिंगभाव लादणे:

विशेषतः कुटुंबात, महत्त्वपूर्ण संघर्ष आणि विरोधाचे स्रोत म्हणून लिंगभाव उदयास येते. लिंगभाव अभिव्यक्ती निरीक्षण, लैंगिकतेचे नैतिक निरीक्षण आणि सक्तीचा विषमलिंगी विवाह ही सर्व द्वैती लिंगभाव मानके कशी लादली जातात याची उदाहरणे आहेत. द्वैती लिंगभाव लादणे सार्वजनिक ठिकाणांच्या संरचना आणि प्रारूपांमध्ये वापरले जाते. विश्रांती कक्ष, सार्वजनिक वाहतूक, रुग्णालये, विमानतळ आणि इतर ठिकाणी ही संकल्पना द्वैत लिंगभावा साठी वापरतात. सार्वजनिक क्षेत्रांचे या प्रकारचे सांप्रदायिक आणि वैयक्तिक निरीक्षण, ते कसे दिसतात आणि कार्य करतात हे या व्यक्तिनिष्ठ मूल्यांकनांवर आधारित असते. अशा परिस्थितीत, एखाद्याचा लिंगभाव राखणे ही एक कठीण क्रिया असू शकते. एकीकडे, अनुरूपतेचे दडपण आहे. प्राणघातक हल्ला, शिवीगाळ, पूर्वग्रह आणि कलंकाची धमकी सतत असते. केवळ ट्रान्स लोकच हिंसाचाराला सामोरे जात नाहीत; तर सीस-पुरुष आणि सीस-स्त्रिया देखील समोऱ्या जातात. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीचे लिंग अभिव्यक्ती त्यांच्या बाह्य लिंग ओळखीशी जुळत नाही, तेव्हा त्यांची बारकाईने तपासणी केली जाते.

परिणामी, जो कोणी लिंगभाव परंपरा नाकारेल त्याला लिंगभावात्मकलढा लढावा लागतो. एखाद्या व्यक्तीची जात, वर्ग आणि वांशिक स्थानाचे अंतर्विभाग सीमांतीकरणाची पातळी ठरवते. पुरुष, स्त्रियांसारख्या विशिष्ट द्वैती रूपातील ओळख नसलेल्या माणसासाठी लिंगभाव लादणे हे, अनैसर्गिक आहे.

२.२.४ लिंगभाव अस्मिता :

सामाजिक व्यवस्थेद्वारे त्यांच्यासाठी सर्वात योग्य आणि सुलभ वाटणारी लिंगभाव अस्मिता लोक निर्माण करतात. काही लोक जीवनात लवकर लिंग ओळखतात, तर काहींना जास्त वेळ लागतो. इतरांमध्ये काही अनुकूल परिस्थितींमुळे किंवा सकारार्थी नातेसंबंधांसाठी

सामाजिक स्थितीचे सक्षम घटक नसू शकतात म्हणून त्यांना त्यांची लिंगभाव अस्मिता लपवावी लागते.

लिंगभाव अस्मिता अनेकदा सामाजिक केली जाते. "मला असे वाटते" असा प्रश्न विचारण्याशिवाय "तुम्ही 'x' लिंग का आहात?" या प्रश्नाचे कोणतेही स्पष्ट समाधान नाही. लाबीआ ने केलेल्या अभ्यासानुसार. अशाप्रकारे लिंगभाव अस्मिता हा वर्ग, जात आणि शिक्षण यासारख्या घटकांनी प्रभावित असलेले आणि अनोळखी व्यक्तींशी तसेच जवळच्या नातेसंबंधांद्वारे वाटाघाटी करून प्रगतीपथावर असलेले कार्य मानले जाणे आवश्यक आहे. बहुविध अस्मिता आणि अस्तित्वाच्या वास्तवामुळे, आपण लिंग निकष केले पाहिजेत. लोकांना हवी असलेली अस्मिता निवडण्याचे स्वातंत्र्य असणे आवश्यक आहे. अत्यंत कठोर लिंग मानदंड शिथिल करणे आवश्यक आहे. जेव्हा स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील सीमा अस्पष्ट असतात, तेव्हा द्वैत लिंगभाव कमी कठोर आणि अधिक लवचिक बनतो. लैंगिक नियमांच्या उल्लंघनासाठी सामाजिक शिक्षा पूर्णपणे बंद केली पाहिजे कारण ती अनैतिक आणि अन्यायकारक देखील असतात.

२.२.५ लिंगभाव घडताना

आपण नावाचा (लेबलांचा) समाज आहोत म्हणून योग्य ते शोधणे खूप कठीण जाते. मी माणूस आहे का? एक ट्रान्समॅन? स्त्री-पुरुष ट्रान्ससेक्सुअल? वरीलपैकी सर्व किंवा काहीही नाही. हे ठरवण्यासाठी आपल्याला थोडा वेळ लागला, परंतु आता, अनेक वर्षांनंतर, आपण सुरुवातीच्या ट्रान्समॅनमध्ये निवडलेले लेबल अजूनही वापरतो (Kailey, 2005, 26).

वेस्ट आणि झिमरमन (१९८७) च्या मते, 'लिंगभाव ही आपल्याजवळ असलेली गोष्ट नाही, परंतु आपण करतो असे काहीतरी आहे, जी आपण आपल्या दैनंदिन जीवनातील परस्परसंवादाद्वारे प्राप्त करतो. लिंगभाव सादरीकरण आणि उत्तरदायित्व हे "लिंगभाव घडतानाचे" चे दोन घटक आहेत'. शिवाय, वेस्ट आणि झिमरमन यांच्या मते, "जबाबदारी," ही तीन भागांची रचना आहे ज्यामध्ये स्वतःची जबाबदारी, इतरांची जबाबदारी आणि समाजाची जबाबदारी समाविष्ट आहे (Hollander 2013). या सतत जबाबदारी प्रणालीमुळे, पुरुषत्व आणि स्त्रीत्वाच्या सामाजिकदृष्ट्या निर्माण झालेल्या समजांना व्यक्ती सतत जबाबदार असतात, जरी त्यांच्यापेक्षा 'लिंग वेगळे असले तरीही. या लैंगिक कृत्ये, प्रथा लहानपणापासूनच समाजीकरणाच्या पद्धती, संस्कार, भूमिका, भाषा, भीती आणि प्रतिबंध यांच्या वापरातून रुजवल्या जातात. भारतासारख्या देशात, जिथे अजूनही संयुक्त कुटुंबे अस्तित्वात आहेत आणि कुटुंबप्रमुखाचा आवाज मजबूत आहे अशा अनेक कुटुंबांमध्ये कठोर द्वैत लिंगभाव प्रकारांमुळे भीती वाटणे स्वाभाविक होते. दर्जा, इज्जत, त्याग, सन्मान, मर्दानी असणे इत्यादी नावाने या प्रथा सुरू आहेत.

तुमची प्रगती तपासा

१. द्वैता पलीकडील लिंगभाव म्हणजे काय?
२. द्वैत लिंगभावासंबंधी चर्चा करा.

२.३ द्वैता पलीकडील लिंगभावाची उदाहरणे

आता आपण द्वैतापलीकडील लिंगभावाची उदाहरणे किंवा पध्दती पाहू.

1. अलिंग-अलिंग असलेली व्यक्ती नेहमीच विशिष्ट लिंग ओळखत नाही किंवा तिचे कोणतेही लिंग नसते.
2. Androgyne – याचा अर्थ असा आहे की जी व्यक्ती स्वतःला असे समजते की त्यांचे लिंग एकतर पुरुष आणि स्त्री लिंगी आहे किंवा असे लिंग जे दोघांचेही अर्धवट असते.
3. बजेंडर - एक बिगर्जेंडर अशी व्यक्ती आहे जी दोन लिंग असल्याचे ओळखते. बजेंडर वारंवार सांस्कृतिक पुरुष आणि स्त्रीलिंगी भूमिका प्रदर्शित करतात.
4. बुच - हा वाक्प्रचार सामान्यतः स्त्रिया, विशेषतः लेस्बियन्स वापरतात, व्यक्ती पुरुषत्व कसे प्रदर्शित करतात किंवा समाज काय पुरुषत्व मानतो याचे वर्णन करण्यासाठी. तथापि, LGBTQIA संसाधन केंद्राच्या मते, "बुच" ला लिंग ओळख म्हणून देखील पाहिले जाऊ शकते.
5. सिसजेंडर - एक सिसजेंडर व्यक्ती ज्या लैंगिक ओळखीमध्ये जन्माला आली त्या ओळखीने ओळखते. उदाहरणार्थ, सिसजेंडर स्त्री ही अशी व्यक्ती आहे जी तरीही लिंग ओळखते त्यांना जन्माच्या वेळी डॉक्टरांनी दिलेली असते. LGBTQIA रिसोर्स सेंटरच्या म्हणण्यानुसार "जेंडर एक्सपेन्सिव्ह" ची व्याख्या "ज्या व्यक्तींसाठी त्यांच्या स्वतःच्या संस्कृतीच्या सामान्यतः धारण केलेल्या लिंग संकल्पनांचा विस्तार करतात, त्यांच्या अभिव्यक्ती, ओळख, भूमिका आणि/किंवा इतर मान्यताप्राप्त लिंग निकषांच्या आकांक्षा समाविष्ट करतात." जे लोक ट्रान्सजेंडर आहेत किंवा ज्यांचे लिंग आजूबाजूच्या समाजात लिंगाची व्याख्या विस्तृत करते त्यांना लिंग विस्तृत मानले जाते.
6. जेंडरफ्लुइड - जेंडरफ्लुइड म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या व्यक्तीचे लिंग ओळख आणि सादरीकरण असते जे समाजाच्या लिंग मानकांदरम्यान आणि बाहेर चढ-उतार होते.
7. लिंग बंदी- लिंग बंदी असा व्यक्ती आहे जो समाजाच्या "पुरुष" आणि "स्त्री" च्या व्याख्येनुसार परिभाषित करण्यास नकार देतो.
8. जेंडरक्वीर -जेंडरक्वीअर लोकांकडे लिंग ओळख किंवा अभिव्यक्ती असते जी समाजाच्या अपेक्षा, नियुक्त लिंग किंवा गृहित लिंगापेक्षा वेगळी असते. लिंग क्वीर अशा व्यक्तीचा देखील संदर्भ घेऊ शकतो जो पुरुष किंवा स्त्री नसलेली व्यक्ती किंवा लिंगाचे मिश्रण म्हणून ओळखणारी व्यक्ती मानतो.
9. Cantered masculine - ही शब्दावली वापरणारी व्यक्ती सामान्यतः एक लेस्बियन किंवा ट्रान्स स्त्री असते जी पुरुष लिंग अनुभव आणि कामगिरीला प्राधान्य देते.
10. गैर-दुहेरी लिंग - जेव्हा एखादी व्यक्ती गैर-दुहेरी लिंग म्हणून ओळखते तेव्हा त्यांना पारंपारिक अर्थाने लिंग वाटत नाही. गैर-दुहेरी लिंग लोकांना कधीकधी इतर लिंग अभिव्यक्ती, जसे की लिंग नॉन-कॉन्फॉर्मिंगसह क्रॉसओवरचा अनुभव येऊ शकतो.

11. सर्वजंगी- या गटातील लोक स्वतःला सर्व लिंगाचे सदस्य समजतात.

12. पैंजेंडर आणि पॉलीजेंडर- हे दोन भिन्न प्रकारचे लिंग आहेत. जे लोक बहुलिंगी किंवा पैंजेंडर म्हणून ओळखतात त्यांच्याकडे विविध लिंगांचे पैलू असतात आणि ते प्रदर्शित करतात.

13. ट्रान्सजेंडर- हे प्रत्येकासाठी एक छत्री शीर्षक आहे जे त्यांच्या जन्माच्या वेळी नियुक्त केलेल्या लिंगाव्यतिरिक्त इतर लिंग जाणवतात आणि ओळखतात. जरी बहुतेक लोक ट्रान्सजेंडरला ट्रान्स पुरुष आणि ट्रान्स स्त्रिया यांच्याशी जोडत असले तरी, हा शब्द पुरुष किंवा स्त्री व्यतिरिक्त लिंग म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या व्यक्तींना देखील संदर्भित करतो, जसे की गैर-दुहेरी लिंग, नॉन-कॉन्फॉर्मिंग आणि पाश्चिमात्य देशांत दिसणारे जेंडरफ्लुइड लोक होय. ट्रान्स- ट्रान्स हा एक व्यापक शब्द आहे ज्यामध्ये स्वतःचे वर्णन गैर-दुहेरी (नॉनबायनर) किंवा लिंगहिन (जेंडरलेस) असे करणाऱ्यांचा समावेश होतो.

२.४ द्वैता पलीकडील लिंगभाव : भारताच्या संदर्भात

भारतीय परंपरेत मंदिर शिल्प, पौराणिक कथामध्ये ट्रान्सजेंडर गट जसे की बहुचरा माता आणि रावण यांची पूजा करतात आणि धर्मशास्त्रीय ग्रंथांमध्ये ऐतिहासिकदृष्ट्या मान्य केलेला आणि स्वीकारलेला असला तरीही वसाहतपूर्व भूतकाळ अस्तित्वात, तरीही भारतातील ट्रान्सजेंडर व्यक्ती भेदभाव आणि हिंसा भयानक अनुभव घेत आहेत. २०११ च्या जनगणनेनुसार, देशात जवळपास ४.९ लाख तृतीय लिंग आहेत. या गटांवर अनेकदा सामाजिक पूर्वाग्रहातुन अत्याचार होतात. भारतात, अलिकडच्या काळात ट्रान्सजेंडर व्यक्तींविरुद्ध अत्याचाराची अनेक प्रकरणे नोंदवली गेली आहेत. तो असंवेदनशीलतेचा कळस आहे, विशेष व्यक्ती आणि अधिकारी यांच्याकडून ट्रान्सजेंडर व्यक्तींविरुद्धच्या हिंसाचाराला प्रभावीपणे प्रतिसाद देण्यात अपयश येत आहे.

ट्रान्सजेंडर किंवा कोणत्याही द्वैत लिंगभाव नसलेल्या समुदायाने त्यांच्या जीवनात अनेक मानसिक आणि भावनिक प्रश्नांचा सामना केला आहे, त्यांच्या मित्र आणि नातेवाईकांकडून अनपेक्षित, अनादरपूर्ण उत्तरे आहेत. काही लोकांना त्यांच्या कुटुंबियांनी स्विकार केलेले असते, तर काहींना नाकारले जाते तर काहींबरोबर गैरवर्तनही केले जाते. तरीही द्वैत लिंगभाव नसलेल्या गटांना त्यांच्या प्रियजनांकडून मान्यता हवी आहे. नकाराच्या भीतीचा शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यावर दुष्परिणाम झाला आहे. त्यांना सुरक्षितता, उपजीविका, शिक्षण आणि आधार प्रदान करण्यात व्यवस्था अयशस्वी ठरते, तसेच क्रूर वागणूक दिली जाते. ट्रान्सजेंडर व्यक्ती आणि अनेक द्वैत लिंगभाव नसलेल्या गटांना दररोज त्रास होतो, ज्यामुळे त्यांचा स्वाभिमान कमी होतो आणि त्यांच्या डायस्फोरियामध्ये वाढ होते. जेंडर डायस्फोरिया ही एक मानसिक संज्ञा आहे. जी लोक ज्या वेदना, अस्वस्थता आणि चिंतेचा संदर्भ घेतात जेव्हा त्यांची लिंग ओळख त्यांच्या जन्माच्या लिंगाशी संघर्ष अनुभवत आहे.

भारतीय सुप्रीम कोर्टाने ६ सप्टेंबर २०१८ रोजी निकालानुसार मान्य केले की भारतीय दंड संहितेचे १५० वर्षे जुने कलम ३७७ असंवैधानिक आहे, जे LGBT लोकांच्या मुलभूत अधिकारांचा आदर करून त्यांना मान्यता आणि कौतुक करण्यामध्ये एक महत्वपूर्ण पाऊल

पुढे टाकत आहे. LGBTQ+ लोकसंख्येबद्दलच्या वैयक्तिक पूर्वग्रहांवर मात केल्यानंतर तमिळनाडू हे लिंग रूपांतरण थेरपीवर बंदी घालणारे भारतातील पहिले राज्य बनले. मद्रास उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश म्हणाले, "भेदभाव सामान्य करण्यासाठी अज्ञानाचा आधार नाही." अजून खूप मोठा पल्ला गाठायचा आहे, परंतु किरकोळ विजयांचा संचय शेवटी जागतिक मानसिकतेत मोठा बदल घडवून आणेल.

नैसर्गिक आपत्तींच्या काळात, लॉकडाऊनसारख्या महामारीमुळे मोठ्या संख्येने ट्रान्सजेंडर लोकसंख्येला आर्थिक फटका बसला. त्यातील अनेकजण ट्रॅफिक सिग्नलवर, गाड्यांवर, कार्यक्रमांमध्ये हावभाव करून इतरांकडून पैसे मागून जगतात. हे गट अनौपचारिकपणे काम करत आहेत आणि स्वतःच टिकून आहेत. काही जण लिंग बदलण्यासाठी शस्त्रक्रियेसाठी पैसे वाचवण्याचा प्रयत्न करतात. फक्त सन्मानाने आणि सन्मानाचे जीवन जगण्यासाठी आणि कुटुंबाची मान्यता मिळण्यासाठी प्रयत्न करावा लागत आहे.

२०११ च्या जनगणनेत पहिल्यांदाच ट्रान्सजेंडर समुदायाला मान्यता देण्यात आली आणि जनगणनेच्या सर्वेक्षणात पुरुष, महिला व्यतिरिक्त इतर पर्यायांचा समावेश करण्यात आला. अगदी जागतिक स्तरावर देखील ट्रान्सजेंडर समुदाय आणि इतर सर्व द्वैत लिंगभाव नसलेल्या समुदायांशी संबंधित पुरेशा माहितीची कमतरता आहे. यामुळे लोकांच्या सुरक्षेसाठी पुरेशी धोरणे आणि उपाययोजना तयार करणे फार कठीण होते. हे काही वेळा प्रगणक, धोरणे किंवा दस्तऐवजांच्या पक्षपातीपणामुळे होते ज्यात द्वैत लिंगभाव नसलेले गट इत्यादी मान्य करण्यासाठी स्तंभ नाहीत.

२.५ प्रसार माध्यमे आणि द्वैताच्या पलीकडील लिंगभाव

अलीकडच्या काळात, असे अनेक चित्रपट, मालिका आहेत ज्यात द्वैताच्या पलीकडील लिंगभाव पात्रांच्या पारंपारिक पद्धतीचे पालन न करणाऱ्या पात्रांचा समावेश आहे. उदाहरणार्थ – बधाई दो – जिथे दोन व्यक्तींमधील विवाह पालकांच्या समवयस्कांच्या दबावातून होतो. परंतु त्या व्यक्तींना त्यांचे स्वतःचे जोडीदार असतात. शिवाय त्यांच्या स्वतःच्या पालकांकडून स्वीकारले जाते. प्रमुख मुद्दा असा की, जेव्हा आपण मानतो की माध्यमांमध्ये प्रभावशाली शक्ती असते तेव्हा अशा पात्रांमुळे चर्चा, वादविवाद, नवीन विचारांची सुरुवात, विद्यमान पद्धती मोडीत काढणे इत्यादींना वाव मिळतो आहे.

२.६ आरोग्य-सेवा आणि द्वैताच्या पलीकडील लिंगभाव

सध्याच्या काळातही लिंग आणि लैंगिक ओळख गृहितके द्वैत लिंगभाव नसलेल्या आणि लैंगिक ओळख म्हणून आरोग्य सेवेमध्ये लागू केली जातात. ट्रान्सजेंडर आणि जेंडर नॉन-कन्फॉर्मिंग (TGNC) लोक हे मानक आणि विषमलैंगिक माणक चौकटीमध्ये बसतील अशी अपेक्षा आहे. परिणामी, कोणतीही लिंग ओळख, लिंग अभिव्यक्ती किंवा या चौकटीत बसत नसलेल्या लैंगिक इच्छांवर प्रश्नचिन्ह निर्माण केले जाते आणि त्याचे अवमूल्यन केले जाते. वैद्यकीय संस्था अजूनही गैर-दुहेरी लिंग ओळखी मानतात की ते अस्तित्वात नाहीत कारण ते "पुरुष" आणि "स्त्री" च्या द्वैती लिंगभावामध्ये बसत नाहीत. हे समस्याप्रधान आहे कारण द्वैती लिंगभाव नसलेल्या लोकांना उपचार प्राप्त करण्यासाठी निश्चित द्वैती लिंगभावाच्या ओळखी सारखी ओळख सादर करण्याची गरज वारंवार अधोरेखित केली जाते.

जरी लिंग लिंगभावाशी गोंधळलेले नसले तरीही, ते जवळजवळ केवळ द्वैती म्हणून प्रस्तुत केले जाते. काही वेळा जीन्स, हार्मोन्स, प्रजोत्पादक अवयव आणि सामान्य शरीराशी संबंधित असते. ही सामाजिक मानके लैंगिक एक 'नैसर्गिक' द्वैती म्हणून परिभाषित करून फरक असलेल्या व्यक्तींना अदृश्य बनवतात. ते आमच्या सामाजिक जागा आणि आमच्या आरोग्य सेवा प्रणाली आणि व्यवहार दोन्ही नियंत्रित करतात. काही पाश्चात्य राष्ट्रांनी, उदाहरणार्थ, कॅनडाने अलीकडे केल्याप्रमाणे, लिंग ओळख एक स्पेक्ट्रम म्हणून मान्य करण्यास सुरुवात केली आहे. लिंग ओळख आणि अभिव्यक्ती मानवी हक्क कायद्यात संरक्षित वर्ग म्हणून समाविष्ट केली आहे. अनेक राष्ट्रांच्या आरोग्य-सेवा प्रणाली आता लिंग-चाचणी करणारी संप्रेरक थेरपी आणि ट्रान्सजेंडर व्यक्तींसाठी प्रक्रिया देखील आकृषित करत आहेत. तर काही त्यांच्या सार्वजनिक आरोग्य-सेवामध्ये त्यांचा समावेश करण्याचा प्रयत्न करत आहेत.

२.७ धर्म आणि द्वैताच्या पलीकडील लिंगभाव

लोकांचे विचार, सवयी, वागण्यावर प्रभाव टाकण्यात धर्म महत्त्वाची भूमिका बजावतो. हे सामाजिक नियंत्रण म्हणून औपचारिक आणि अनौपचारिकरित्या समाजांमध्ये देखील कार्य करते. काही वेळा, धर्म आणि राजकारण देखील द्वैत नसलेल्या चौकटीशी जोडलेल्या मुद्द्यांमध्ये मिसळले जातात. द्वैताच्या पालीकदिन लिंग व्यक्तींच्या जीवनात धर्माची भूमिका समजून घेण्यासाठी केलेल्या अभ्यासात या प्रथेशी संबंधित गुंतागुंत दिसून आली. ४४ धार्मिक आणि पूर्वीच्या धार्मिक गैर-दुहेरी लिंग व्यक्तींच्या मुलाखतींद्वारे, धर्म दुहेरी लिंग विचारधारेवर प्रभाव टाकतो हे दाखवून दिले. निष्कर्षावरून असे दिसून आले आहे की ज्या द्वैती लिंगभाव नसलेल्या व्यक्तींना त्यांचे धार्मिक संबंध ठेवायचे आहेत त्यांनी एकतर त्यांच्या गैर-दुहेरी लिंगाशी जुळण्यासाठी त्यांचा धर्म बदलला पाहिजे किंवा त्यांच्या धार्मिक परंपरेमध्ये बसण्यासाठी चुकीचे लिंग सहन केले पाहिजे. याव्यतिरिक्त, त्यांनी "धार्मिक दुहेरी लिंग " ची वाटाघाटी करताना बौद्धिक, धर्मशास्त्रीय आणि अगदी औपचारिक अडथळ्यांवर मात करणे आवश्यक आहे. धर्म, अल्पसंख्याक आणि गैर-दुहेरी लिंग व्यक्ती या क्षेत्रात अधिक संशोधनाची गरज असल्याचेही या अभ्यासात नमूद करण्यात आले आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१. कोणत्याही दोन द्वैत नसलेल्या लिंगभावाची उदाहरणे लिहा.
२. ट्रान्सजेंडर बद्दल माहिती लिहा.

२.८ वागणुकीचे मार्ग आणि द्वैताच्या पलीकडील लिंगभाव

गैर-दुहेरी लिंग असलेल्या व्यक्तीचे कौतुक करण्यासाठी, तुम्हाला त्याचा अर्थ काय आहे हे समजून घेण्याची आवश्यकता नाही. काही व्यक्तींनी गैर-दुहेरी लिंगांबद्दल काहीही ऐकले नसेल किंवा त्यांना समजण्यात अडचण येत असेल तर ते समजण्यासारखे आहे. तथापि, जरी काही लोकांची लिंग ओळख समजत नसतील, तरीही आपण त्याचा आदर केला पाहिजे.

एखाद्या व्यक्तीने विनंती केलेले नाव वापरा. तुमचे नाव त्यांच्या लिंग ओळखीचे प्रतिनिधित्व करत नसल्यामुळे, गैर-दुहेरी लिंग असलेल्या व्यक्तीशी विनम्र असण्याचा हा सर्वात महत्वाचा घटक आहे. एखाद्या व्यक्तीच्या आधीच्या नावाची चौकशी करू नका.

इतर लोकांच्या लिंगाबद्दल कोणतेही गृहितक करू नका. कोणीतरी त्यांच्याकडे पाहून खरोखरच गैर-दुहेरी लिंग आहे की नाही हे तुम्ही सांगू शकत नाही, त्याचप्रमाणे तुम्ही त्यांना पाहून ते ट्रान्सजेंडर आहे की नाही हे सांगू शकत नाही.

तुम्हाला कोणाच्या तरी सर्वनामांबद्दल खात्री नसल्यास, चौकशी करा. गैर दुहेरी लिंग असलेल्या व्यक्ती विविध सर्वनाम वापरू शकतात. बहुतेक गैर-दुहेरी लिंग व्यक्ती स्वतः ला "ते" म्हणून संबोधतात, तर इतर स्वतः ला "तो" किंवा "ती" म्हणून संबोधतात आणि तरीही इतर स्वतःला वेगवेगळ्या प्रकारे संबोधतात. एखाद्याला "तो," "ती," "ते" किंवा दुसरे सर्वनाम म्हणून संबोधले जावे की नाही याबद्दल चौकशी करणे प्रथम विचित्र वाटू शकते, परंतु एखाद्याच्या ओळखीचा आदर दर्शविण्याचा हा सर्वात सोपा आणि अर्थपूर्ण मार्ग आहे.

गैर-दुहेरी लिंग धोरणांना समर्थन देण्यासाठी कार्य करा. गैर-दुहेरी लिंग व्यक्तींना कामाच्या ठिकाणी, वर्गात आणि सार्वजनिक ठिकाणी त्यांच्या लिंगासाठी राहण्याची, कपडे घालण्याची आणि त्यांचा आदर करण्याची परवानगी देणे आवश्यक आहे.

त्यांच्याशी संभाषण करून द्वैत नसलेल्या व्यक्तींबद्दल अधिक जाणून घ्या. नॉन-बायनरी असण्याचा कोणताही एक-आकार-फिट-सर्व दृष्टीकोन नाही. द्वैत नसलेल्या व्यक्तींशी बोलणे आणि त्यांच्या कथा ऐकणे हा द्वैत नसणे काय आहे हे समजून घेण्याचा सर्वात मोठा मार्ग आहे.

२.९ सारांश

या प्रकरणात, आपण द्वैती लिंगभाव समजून घेण्यास सुरुवात केली जी द्वैती लिंगभाव व्यवस्थेचा संदर्भ देते ज्यामध्ये फक्त एक स्त्री किंवा पुरुष ओळखला जातो किंवा विचार केला जातो. दुसरीकडे, द्वैताच्या पलीकडील लिंगभाव असे वर्णन केले जाते जे स्त्री-पुरुष दुहेरी लिंग चौकटीमध्ये बसत नाहीत. दुहेरी लिंग लादणे सार्वजनिक ठिकाणांच्या संरचना आणि व्यवस्थेमध्ये वापरले जाते. विश्रांती कक्ष, सार्वजनिक वाहतूक, रुग्णालये, विमानतळ आणि इतर ठिकाणे ही संकल्पना द्वैती लिंगांसाठी वापरतात. भारतीय सुप्रीम कोर्टाने ६ सप्टेंबर २०१८ रोजी एकत्रितपणे मान्य केले की भारतीय दंड संहितेचे १५० वर्षे जुने कलम ३७७ असंवैधानिक आहे, जे LGBT लोकांच्या मुलभूत अधिकारांचा आदर करून त्यांना मान्यता आणि कौतुक करण्यामध्ये एक महत्त्वपूर्ण पाऊल पुढे टाकत आहे.

हे प्रकरण असे सूचित करते की लिंगभाव द्वैताच्या पद्धतीमध्ये कार्य करत नाही परंतु इतर अनेक स्तर आहेत, लिंगाच्या श्रेणी, म्हणजे द्वैताच्या पलीकडे लिंगभाव आहे. या द्वैताच्या पालीकडील गटांना कलंक, उपेक्षितपणा यासारख्या अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो, तथापि, त्यांचेही असे जीवन आहे जेथे त्यांना सन्मानाने, काळजीने आणि आदराने वागवले जावे. हे प्रकरण असेही दर्शवितो की गैर दुहेरी लिंग गट वर्षानुवर्षे पूर्णपणे दुर्लक्षित आहेत. जनगणनेने ट्रान्सजेंडर गटांचे अस्तित्व लक्षात घेतले आणि २०११ च्या

जनगणनेच्या सर्वेक्षणात इतरांप्रमाणेच त्यांचा स्वतंत्र स्तंभासह समावेश केला. माहितीमध्ये अधिक अचूकता आणण्यास अजूनही वाव आहे जेणेकरून समाजातील त्यांचे स्थान सुधारण्यासाठी धोरणे बनवता येतील.

२.१० प्रश्न

1. द्वैताच्या पलीकडील लिंगभाव हाताळण्याच्या पद्धतींवर टीप लिहा.
2. भारतीय संदर्भाच्या संदर्भात द्वैताच्या पलीकडील लिंगभावाची चर्चा करा.
3. द्वैती लिंगभाव पद्धतीशी जोडलेल्या समस्यांवर माहिती लिहा.

२.११ संदर्भ

- Kamala Bhasin, Understanding Gender, New Delhi, Kali for Women, 2000.
- Kamala Bhasin, What is Patriarchy, New Delhi, Kali for Women, 1993.
- Jane Pitcher and Whelahan, Fifty key concepts in Gender Studies, New Delhi, Sage Publication, 2005.
- Rosemary Tong, Feminist Thought: A Comprehensive Introduction

अनेक स्त्रीया, अनेक स्त्रीवाद आणि आंतरविभागीयता (Many women, many Feminism and Intersctionality)

घटक रचना

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ वैश्विक भगिनिभावाची संकल्पना
- ३.३ अनेक स्त्रीवाद
- ३.४ आंतरविभागीयताचा (इंटरसेक्शनॅलिटी) अर्थ
- ३.५ आंतरविभागीयतेचे संदर्भ
- ३.६ कोविड-१९ आणि आंतरविभागीयता
- ३.७ संभाव्य उपाय
- ३.८ सारांश
- ३.९ प्रश्न
- ३.१० संदर्भ

३.० उद्दिष्टे

१. स्त्रीवादी अभ्यासामधील अनेक स्त्रीवाद आणि भगिनिभावाच्या संकल्पनेचे आकलन करणे.
२. आंतरविभागीयतेची(इंटरसेक्शनॅलिटी) संकल्पना आणि तिचे आजचे संदर्भ समजून घेणे.

३.१ प्रस्तावना:

जर तुम्ही भविष्यात तुमचे करिअर म्हणून लिंगभाव अभ्यास, कौटुंबिक अभ्यास या क्षेत्रात काम करण्याचा विचार करत असाल तर हे प्रकरण खूप उपयुक्त ठरेल. हे विषय समजून घेतल्याने तुम्हाला आपल्या जीवनातील दैनंदिन परिस्थिती लागू करण्यास मदत होईल आणि संरचनात्मक, स्थान, वांशिक भेदभाव कसे चालतात हे शिकण्यास मदत होईल.

महिला चळवळीच्या सुरुवातीच्या काळात, "स्त्री" हा शब्द त्यांच्या लिंगभावामुळे अत्याचार झालेल्या लोकांच्या समूहासाठी वापरला जात असे. १९७० च्या दशकातील बहुसंख्य मुख्य स्त्रीवादी गोरे, मध्यमवर्गीय आणि विद्यापीठातील शिक्षित होत्या, त्यांचा अनुभव "स्त्रियांचा अनुभव" म्हणून सार्वत्रिक बनला होता.

१९६० आणि १९७० च्या स्त्रीवादाने देखील स्त्रीवादाच्या दुसऱ्या लाटेची सुरुवात केली. उदारमतवादी स्त्रीवाद, मार्क्सवादी आणि समाजवादी स्त्रीवाद आणि जहाल स्त्रीवाद हे तीन लोकप्रिय प्रकार आहेत ज्यांचा वापर केला जातो. त्यांची उत्पत्ती १८ व्या आणि १९ व्या शतकातील उदारमतवादी राजकीय सिद्धांतांमध्ये दिसून आली, ज्याने वैयक्तिक हक्कांची कल्पना निर्माण केली. समाजवादी स्त्रीवादी मार्क्सच्या १९ व्या शतकातील भांडवलशाहीवरील टीका आणि त्यांच्या वर्गीय जाणीवेची संकल्पना आणि २० व्या शतकातील वसाहतविरोधी राजकारण आणि राष्ट्रीय विकासाच्या आदर्शांवरून प्रेरित होते. कालांतराने बहिणबंधत्वाची संकल्पना उदयास आली.

३.२ वैश्विक भगिनीभावाची (युनिव्हर्सल सिस्टरहुड) संकल्पना

वैश्विक भगिनीभावाची संकल्पना लिंगभेदाविरुद्धच्या लढ्यात महिला एकता वाढवते. भगिनीभावासाठी, स्त्रियांना एकमेकांपर्यंत पोहोचते आणि इतर स्त्रियांशी मैत्रीपूर्ण राहून लैंगिकता थांबवण्यास प्रोत्साहन देते. फ्रेंच आणि अमेरिकन कामगार चळवळी, तसेच अमेरिकन नागरी हक्क चळवळीद्वारे भगिनीभावास लोकप्रियता मिळाली होती. श्वेत स्त्रीवाद एक गट म्हणून सामान्य फायद्यासाठी काय आवश्यक आहे ते निवडतात आणि नंतर ते तार्किक पद्धतीने मांडतात. या स्त्रीवादी भगिनीभावाची संकल्पना समान ध्येय असलेल्या समानतेची बैठक मानतात. भगिनीभाव संकल्पना हा दुसऱ्या लाटेत स्त्रीवादाचा एक महत्त्वाचा घटक होता आणि त्याने स्त्रीवादी चळवळीची एकता प्रदर्शित करताना सांप्रदायिक एकता आणि उद्धेशाची भावना दिली (मॉर्गन, १९७०). भगिनीभाव स्त्रियांमधील उभ्या परस्परसंवादापेक्षा क्षैतिजतेवर जोर देते, आई/मुलगी एकसाचीपणामध्ये अंतर्निहित पदानुक्रम टाळून, जे कधीकधी दुसऱ्या/तिसऱ्या लाटेच्या विभाजनावर (हेन्नी, २००४) लादले जाते. तथापि, या संकल्पनेवर अनेक स्त्रीवाद्यांनी टीका केली आणि प्रश्न निर्माण केले.

३.३ अनेक स्त्रीवाद

स्त्रीवाद देखील, सिद्धांत, विचारधारा आणि कृतींची एक विविध आवाज असलेली व्यवस्था आहे. जी सर्व लिंगांसाठी समान समाजाचा पुरस्कार करते. स्त्रीवादी चिंतन आणि अभिव्यक्ती वैविध्यपूर्ण आहेत. कारण ते आपल्या सामाजिक आणि वैयक्तिक जीवनातील सर्व घटकांवर परिणाम करतात. १९८० पासून, उदारमतवादी, कट्टरपंथी, समाजवादी, उत्तर-आधुनिकता, आणि यासारख्या स्त्रीवादातील दृष्टिकोनांच्या श्रेणीवर जोर देण्यासाठी अनेकवचन स्वरूपात स्त्रीवादाचा संदर्भ घेण्याची प्रथा आहे. जरी अनेकांना ते अन्यथा समजणे निवडले असले तरी, स्त्रीवादी पवित्र्यांमधील परिवर्तनशीलता हे निरोगी चर्चेचे लक्षण म्हणून ओळखले जाते. स्त्रीवादाचा वापर विशिष्ट राजकीय दृष्टिकोन व्यक्त

करण्यासाठी केला जाऊ शकतो हे तथ्य असूनही, समकालीन स्त्रीवादी तत्त्वज्ञानामध्ये अनेक प्रमुख पवित्रे आहेत.

अनेक स्त्रीया, अनेक स्त्रीवाद आणि
आंतरविभागीयता

१.३.१ काळ्या स्त्रियांचा आवाज : काळ्या स्त्रियांच्या आवाजाने स्त्रीवादी अभ्यासाच्या अग्रभागी असलेल्या 'विविधता' च्या संकल्पनेद्वारे पांढऱ्या, मध्यमवर्गीय स्त्रियांच्या अनुभवांचे सार्वभौम म्हणून सार्वजनिक करण्यास विरोध केला. महिला एक समान गट नाहीत किंवा एक मोनोलिथिक अस्तित्व नाहीत. काळ्या स्त्रियांवर मादी आणि काळ्या असल्याने देखील अत्याचार होतात. **बेल हुक्सच्या** म्हणण्यानुसार, 'पांढऱ्या स्त्रिया आणि रंगाच्या स्त्रिया मधील वाद अजूनही स्त्रीवादी चळवळीत वादाचा स्रोत आहे. हे तणाव नेहमीच इतके व्यापक असतात की आपण आशा गमावतो की आपण कधीही प्रभुत्व राजकारणापासून मुक्त आणि सामाजिक क्षेत्रात एकत्र राहण्यास सक्षम होऊ. वेळ संपल्यावर जेव्हा आशा संपुष्टात येते तेव्हा स्त्रीवादी कार्यकर्त्यांनी राजकीय लढ्यात त्यांच्या वचनबद्धतेचे पुनरुत्थान केले पाहिजे आणि त्यांचे ऐक्य तयार केले पाहिजे. यात वंशवाद आणि अधिक संघर्ष कारणीभूत ठरला, ज्यामुळे सतत समर्पित संघर्ष उदारमतवादी स्त्रीवादी राजकीय कार्यक्रमास चालना मिळेल असा विश्वास आहे.

महिला अत्याचार सर्व समान नाहीत. महिलांमध्ये असमानता ओळखण्यासाठी इच्छेसंदर्भात श्रेणी उद्भवण्याची गरज आहे. लिंगभाव एक सामाजिक रचना आहे आणि एखाद्याच्या लिंगभावाची व्याख्या करणे म्हणजे शर्यत, वर्ग, जात आणि राजकीय शक्ती संबंधांमध्ये चौकशी करणे आवश्यक आहे. बऱ्याच वर्षांपूर्वी, परस्पर जुलूम आणि बहिणीची मिथक प्रश्न विचारला गेला. म्हणून स्त्रिया असंख्य आहेत, एक नाही. जाति, वर्ग, वंशावळीत इत्यादीसारख्या इतर ओळखीच्या आणि इतर गोष्टींकडून अलगाव मध्ये आपण स्त्रीच्या लैंगिक ओळख मानू शकत नाही. २० व्या शतकातील किंवा उत्तर अमेरिकेत किंवा १७ व्या शतकातील फ्रान्समध्ये ती एक मध्यमवर्गीय काळ्या स्त्री आहे किंवा ती एक गरीब पांढरी महिला आहे.

१.३.२ विकसनशील आणि अविकसित देशांतील स्त्रीवाद: अविकसित आणि विकसित देशांतील स्त्रिया अनेक कारणांनी बाधित आहेत तसा अनुभव पांढऱ्या स्त्रियांना नाही. उदा त्यांनी वसाहतींच्या प्रभावाचा सामना केला नाही. ते प्राप्त होत नाहीत. विकासनशील राष्ट्रांमध्ये, कामाचे लिंगभावात्मक विभाजन हे वसाहतींच्या दीर्घ इतिहासाचे परिणाम आहे. कॉफी आणि खनिजांसारख्या कच्च्या संसाधनांची खनन यासारख्या निर्यात करण्यायोग्य वस्तूंच्या मदतीने महिलांचे पारंपारिक योगदान वसाहतवादाने कुल्लक केले होते. पुरुषांना रोजगारासाठी प्राधान्य दिले गेले, जरी त्यांना त्यांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी पुरेसे पैसे दिले गेले. कुटुंबातील महिलांना स्वतः साठी आणि त्यांच्या मुलांसाठी अन्न पुरवले पाहिजे, परंतु रोपेसाठी चोरी झालेल्या उत्कृष्ट जमिनीसह त्यांना क्वचितच मिळाले. सांप्रदायिक कंपन्या, पारंपारिक पारस्परिक अन्न उत्पादन, आणि सामायिक बाल काळजी यांना सर्व पाश्चात्य संकल्पनांद्वारे तोडण्यात आले. औद्योगिकीकरण आणि विकास, पुढे वसाहतवादी देशांमध्ये महिलांचे आर्थिक शोषण करण्यात आले. कारखान्यांमध्ये कामगारांना हेटिसीअनिक आणि असुरक्षित परिस्थितीत किंवा घरी काम दोन्ही काम करण्यास भाग पाडण्यात आले. मध्य आणि लॅटिन अमेरिकेतील विकसनशील राष्ट्रांमध्ये महिलांना, कॅरिबियन आणि आफ्रिकेत पुरुषांपेक्षाही कमी पैसे दिले जातात.

ग्रामीण भागातील स्त्रिया त्यांच्या स्थलांतरित पतींनी पाठविलेल्या अन्नावर उदरनिर्वाह करतात आणि या महिलासुद्धा घरगुती खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी पैसे कमावतात, पतीस हातभार लावतात.

१.३.३ स्वदेशी महिला: स्त्रीवाद्याला स्वदेशी स्त्रियांचा स्वतःचा प्रतिसाद म्हणजे माता म्हणून त्यांच्या उत्पादक आणि पुनरुत्पादक कर्तव्यांभोवती त्यांच्या समुदायांना संघटित करणे, जेणेकरून त्यांना आर्थिक आणि शारीरिकदृष्ट्या जे काही मदत होते ते केवळ स्वतःच्याच नव्हे तर त्यांच्या कुटुंबाच्या सेवेत असेल. तथापि, ती सामुदायिक संस्था आणि कौटुंबिक सेवा ज्याला पाश्चात्य विकास स्त्रीवादी नष्ट करू इच्छितात ते स्त्री जननेंद्रियाच्या विच्छेदन सारख्या देशी परंपरा चालू ठेवण्यास प्रोत्साहन देतात. जेव्हा जेव्हा एखादी अस्मिता लादली जाते किंवा दृश्य लादले जाते तेव्हा विद्यमान नियम अधिक दृढ होतात आणि आता ओळखीचा अधिकार आणि मूळ, संस्कृती जिचा उदय होतो. महिलांना शारीरिकदृष्ट्या हानी पोहोचवणाऱ्या पारंपारिक सांस्कृतिक वर्तनांचा आदर करण्याची निवड तसेच त्यांचे शिक्षण आणि आरोग्य सुधारण्यासाठी काम करणे गरजेचे आहे. स्वदेशी स्त्रियांना गरज, काळजी घेणे, स्थानिकीकरण करणे हे विशेषतः कठीण आव्हान आहे.

१.३.४ लेस्बियन स्त्रीवाद: लेस्बियन स्त्रीवाद देखील फार पूर्वीपासून अस्तित्वात आहे. ते पुरुषांपेक्षा स्त्रियांकडे अधिक पालनपोषण, सामायिकरण आणि समजूतदार म्हणून पाहतात. लेस्बियन सातत्य ही एक सैद्धांतिक लेस्बियन स्त्रीवादी धारणा आहे ज्यामध्ये लेस्बियन कोणतीही स्वतंत्र स्त्री असू शकते. हे लेस्बियन स्त्री प्रेमाला अस्मिता, समुदाय आणि संस्कृतीच्या पातळीवर वाढवते. लेस्बियन आयकॉनोग्राफी ही एक नवीन शब्दसंग्रह आहे, एक नवीन आवाज आहे, पुरुषांच्या लैंगिकता आणि नातेसंबंधांची मिरर कॉपी नाही. लेस्बियन स्त्रीवादामध्ये महिलांची लैंगिकता आणि शरीरे, आई-मुलगी प्रेम आणि स्त्रियांचा सांस्कृतिक समुदाय, केवळ लैंगिक आणि भावनिक संबंध नसून महिलांचा उत्सव साजरा केला जातो. अशा प्रकारे, लेस्बियन्सचा अनुभव म्हणून येथे पुन्हा भगिनिभावाच्या सार्वत्रिक संकल्पनेवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले गेले आहे, त्यांना भेडसावणारी समस्या अनेक मार्गांनी आहे. कारण त्यांची ओळखच स्वीकारली जात नाही.

१.३.५ स्टँडपॉईंट स्त्रीवाद: स्टँडपॉईंट स्त्रीवाद, जी माहिती आणि मूल्यांच्या प्रबळ स्रोतांच्या विरोधापासून संघर्षाकडे बदलते, स्त्रियांच्या अत्याचाराच्या मूलगामी, लेस्बियन आणि मनोविश्लेषणात्मक स्त्रीवादी संकल्पना एकत्र करते. सर्व लिंग-प्रतिरोधक स्त्रीवादानुसार, स्त्रिया आणि स्त्रियांचे दृष्टिकोन ज्ञान, संस्कृती आणि राजकारणासाठी मूलभूत असले पाहिजेत, अदृश्य किंवा परिधीय नसावेत. जो कोणी वैज्ञानिक संशोधनाची उद्दिष्टे प्रस्थापित करतो, जो कोणी शैक्षणिक अभ्यासक्रमाला आकार देतो, जो कोणीही वर्चस्व अधिकाराचा असतो तो त्या व्यक्तीचा असतो जो सांस्कृतिक कार्यात व्यापलेली चिन्हे निवडतो. वर्चस्व ही एक विचारधारा आहे जी समाजातील अविचल विश्वासांना वैध बनवते. पाश्चात्य सभ्यतेतील महिला आणि पुरुषांबद्दलच्या आपल्या अनेक कल्पनांना विज्ञान कारणे पुरवते. आम्ही वैज्ञानिक "तथ्ये" गृहीत धरतो आणि क्वचितच त्यांच्या वस्तुनिष्ठतेला आव्हान देतो.

१.३.६ आफ्रिकन स्त्रीवादी आवाज: आफ्रिकन महिलांना गुलामगिरी, वसाहतवाद आणि त्यानंतरच्या जागतिक क्षेत्रात शोषण आणि उपेक्षितपणाचा तसेच वर्चस्ववादी शक्तीच्या प्रभावाचा सामना करावा लागला आहे, ज्यांनी सर्व आफ्रिकन समाजांना आकार दिला आहे. आफ्रिकेतील महिलांच्या अनुभवांवर लेखन विकसित करण्याची गरज या विषयावर परिषदा आयोजित करण्यात आल्या. स्थळांच्या आधारे अधिक कथानक तयार करणे आणि स्त्रीवादी सिद्धांतांची उजळणी करणे आवश्यक आहे. या परिषदेने समाजातील बहुविध आवाजांची गरजही अधोरेखित केली. विवाह, कौटुंबिक आणि धर्म यासारख्या अनेक आर्थिक क्षेत्रांमधील सांस्कृतिक अत्यावश्यकता देखील समाजात एक वास्तव आहे. म्हणून, सामान्यीकरण आणि सांस्कृतिक सार्वत्रिकतेचे धोके तेथे अस्तित्वात आहेत.

३.४ आंतरविभागीयतेचा (इंटरसेक्शनॅलिटी) अर्थ

आंतरविभागीयता, एक संज्ञा म्हणून, जाती/वर्ग/वंश/वांशिकता/लैंगिकता यामधील आपली अनेक स्थाने/स्थिती लोकांच्या विविध गटांना विविध दडपशाही आणि शक्यता प्रदान करण्यासाठी विविध मार्गांनी एकमेकांना कसे छेदतात याचा संदर्भ देते. लिंगभाव अभ्यासामध्ये आंतरविभागीयता (इंटरसेक्शनॅलिटी)ची संकल्पना खूप महत्त्वाची आहे आणि स्त्रीवादी चळवळीतील प्रवाह उघड करण्यासाठी हे एक उपयुक्त साधन आहे.

दुसऱ्या लाटेत स्त्रीवाद्यांनी, पुरुषांच्या अनुभवांचे सार्वत्रिकीकरण करण्यासाठी पारंपारिक अकादमीवर टीका केली असली तरी, कृष्णवर्णीय स्त्रीवादी आणि समलैंगिकांनी स्त्रीवादी विश्लेषणातून वंश आणि लैंगिकता वगळल्याबद्दल आणि मध्यमवर्गीय विषमलिंगी गोऱ्या स्त्रियांच्या अनुभवांचे सार्वत्रिकीकरण केल्याबद्दल या स्त्रीवाद्यांवर टीका केली. १९७० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात केवळ काही लेखक, विशेषतः रंगीबेरंगी स्त्रिया, लिंग, वंश आणि वर्ग याबद्दल लिहित होते.

कॉम्बाही रिव्हर कलेक्टिव्ह हा बोस्टन-आधारित कृष्णवर्णीय स्त्रीवाद्यांचा समूह आहे, हा बहुतेकदा लिंग, वंश, वर्ग आणि लैंगिकता यांच्यातील संबंधांचा सिद्धांत मांडणारा पहिला मानला जातो. ते वांशिक, लैंगिक, विषमलैंगिक आणि वर्गीय दडपशाहीविरुद्ध संघर्ष करण्यासाठी सक्रियपणे वचनबद्ध होते. दडपशाहीच्या प्रमुख यंत्रणा एकमेकांशी जोडलेल्या आहेत या वस्तुस्थितीवर आधारित एकात्मिक विश्लेषण आणि व्यवहाराच्या विकासावर त्यांचा विश्वास होता. १९८३ मध्ये प्रकाशित "ए ब्लॅक फेमिनिस्ट स्टेटमेंट," लिहितात 'आपल्या जीवनाची परिस्थिती विविध दडपशाहीच्या संश्लेषणाने तयार केली जाते'(पृ. २१०). सत्ता संबंधांसाठी एक आंतरविभाजनाचा दृष्टीकोन शक्ती संबंधांच्या मूल्यांकनांना आव्हान देते जे अस्मितेच्या एका पैलूवर लक्ष केंद्रित करते.

आंतरविभागीयता सिद्धांताला १९७० च्या दशकात लोकप्रियता मिळाली, त्याची उत्पत्ती, सोजोर्नर ट्रुथ (१७९७-१८८३), एक काळी स्त्री जी एक गुलाम होती, १८५१ च्या अक्रोन, ओहायो येथे महिला हक्क परिषदेत दिलेल्या भाषणात शोधली जाऊ शकते. "तिथला तो माणूस असा युक्तिवाद करतो की स्त्रियांना गाड्यांमध्ये नेले पाहिजे, खड्ड्यांवर फडकावले पाहिजे आणि सर्वत्र सर्वोत्कृष्ट स्थान दिले पाहिजे," ती एका उताऱ्यात लिहिते. गाड्यांमध्ये

चढणे, चिखलाचे खड्डे ओलांडणे किंवा मला उत्तम आसन देण्यात कोणीही मला मदत करत नाही. मी एक स्त्री आहे हे खरे नाही का?" (पेंटर १९९६ मध्ये पृष्ठ १६५).

"सोजर्नर टुथचे अस्मितेचे दावे" हे अशाप्रकारे संबंधित आहेत, गोऱ्या स्त्रिया आणि सर्व पुरुषांच्या संदर्भात तयार केलेले आहेत आणि स्पष्टपणे सूचित करतात की आपण ज्याला 'अस्मिता' म्हणतो ती वस्तू नसून शक्ती संबंधांमध्ये आणि त्यातून निर्माण झालेल्या प्रक्रिया आहेत," असे अवतार ब्राह्म आणि अँन फिनिक्स यांनी लिहिले आहे .

अमेरिकन कायद्याचे प्राध्यापक किम्बरले क्रेनशॉ यांनी १९८९ मध्ये आंतरविभागीयता (इंटरसेक्शनलिटी) हा शब्द यूएस भेदभावविरोधी कायदे ज्याने कृष्णवर्णीय महिलांचे वर्णद्वेष आणि लिंगवादाचे वेगळे अनुभव एकमेकांशी संबंधित आहेत हे ओळखण्यात अयशस्वी झाले यावर टीका करताना वापरला. वर्णद्वेष आणि लैंगिकता हे वैयक्तिकतेपेक्षा कसे एकत्र आहेत हे समजून घेणे महत्वाचे आहे. क्रेनशॉच्या मते, सर्व असमानता निसर्ग आणि स्वरूपामध्ये समान नाहीत. एक आंतरविभागीय लैंगिकता दृष्टीकोन दर्शवितो की लोकांच्या सामाजिक अस्मिता कशा परस्परसंवाद करू शकतात, विलीन होऊ शकतात, टक्कर देऊ शकतात आणि वाढत्या भेदभावाचे अनुभव देखील घेऊ शकतात. एखाद्या समस्यांच्या आसपासच्या ऐतिहासिक व्यवस्था ओळखणे देखील आंतरविभागीयता मार्ग वापरण्याचा एक महत्वाचा भाग आहे.

आंतरविभागीयता मूलभूत आणि महत्वाच्या आधारावर जोर देते: शक्ती पदानुक्रम केवळ पुरुष आणि स्त्रियांमध्येच नाही तर स्त्रियांमध्ये देखील अस्तित्वात आहेत. स्त्रियांसाठी कोणाला बोलायचे आहे आणि कोणाच्या कथा मोजल्या जातात हे निवडण्यात सत्तेच्या यंत्रणेची भूमिका असते. बहुतेक स्त्रीवादी वक्तृत्वावर श्रीमंत स्त्रियांच्या अनुभवांचा प्रभाव आहे. आंतरविभागीयता हा शब्द आज शैक्षणिक आणि क्वेर सिद्धांत, क्वेर ओळख यासारख्या काळ्या अस्मितेच्या पलीकडे असलेल्या क्षेत्रांमध्ये देखील वापरला जात आहे.

आपण एखाद्याच्या स्वतःच्या आयुष्यातील वैयक्तिक वाहकांच्या वेगवेगळ्या ओळख पाहू शकतो. या सर्व ओळखी देखील ठराविक वेळेत किंवा बदलांमध्ये एकमेकांना छेदतात. हे दर्शवते की छेदनबिंदू हा एक भाग आहे ज्याकडे आपण दुर्लक्ष करू शकत नाही. इमेजचा स्रोत खालील लिंकमध्ये आहे.

३.५ आंतरविभागीयतेचे संदर्भ :

हिंसाचार आणि पद्धतशीर भेदभावाच्या दीर्घ इतिहासाने मूलभूत असंतुलन स्थापित केले आहे ज्यामुळे काही लोकांना सुरुवातीपासूनच गैरसोय होते. गरिबी, जातिव्यवस्था, वंशवाद आणि लैंगिकता ही असमानतेची उदाहरणे आहेत जी व्यक्तींना त्यांचे हक्क आणि समान संधी नाकारतात. त्याचे परिणाम पिढ्यानपिढ्या होतात. अशा ठिकाणी अभ्यासाचे साधन म्हणून आंतरविभाजनकता खूप मदत करते.

लिंग-आधारित हिंसाचार आणि असमानतेमुळे सर्वाधिक प्रभावित झालेल्यांमध्ये देखील सर्वात गरीब आणि उपेक्षित आहेत - काळ्या आणि तांबड्या स्त्रिया, स्थानिक महिला, ग्रामीण भागातील महिला, तरुण मुली, अपंग असलेल्या मुली, ट्रान्स तरुण आणि लिंग न जुळणारे तरुण,यांचा समावेश होतो."असे लिमा, पेरू येथील युवा नेत्या आणि हवामान

न्याय व किली मजेंद्रा रॉडिगज म्हणतात वंचित लोकसंख्येवर नैसर्गिक आपत्ती आणि हवामान बदलाच्या विध्वंसक परिणामांचा विषम परिणाम होतो ही वस्तुस्थिती निव्वळ योगायोग नाही.

जगभरातील देश आणि समुदाय जमा होत असलेल्या अनेक धोक्यांना तोंड देत आहेत. चिंता स्थानानुसार भिन्न असल्या तरी, निवारा, अन्न, शिक्षण, काळजी, काम आणि संरक्षण यासारख्या पूर्व-अस्तित्वात असलेल्या मागण्या वाढवण्याचा त्यांचा नेहमी समान प्रभाव असतो.

तथापि, बऱ्याच वेळा, संकट निराकरणे सर्वात असुरक्षित लोकांचे रक्षण करण्यात अयशस्वी ठरतात. "जर तुम्ही नेहमीच्या जीवनात अदृश्य असाल, तर संकटात तुमच्या गरजांचा विचार केला जाणार नाही, फार कमी लक्ष दिले जाणार," असे मॅचा फोर्न-इन म्हणतात, ज्या थायलंडमधील लेस्बियन स्त्रीवादी मानवाधिकार रक्षक ज्या LGBTIQ+ व्यक्तींच्या संकटाच्या परिस्थितीत विशेष गरजा पूर्ण करण्यासाठी काम करतात. त्यापैकी बरेच स्वदेशी आहेत. कोरोनावायरस महामारीमुळे उद्भवलेल्या समस्यांमुळे दीर्घकालीन असमतोल आणि अनेक दशकांच्या भेदभावपूर्ण धोरणांमध्ये वाढ झाली आहे, परिणामी त्याचे असमान परिणाम आहेत.

म्हणून, आपण या अडचणींचा विचार केला पाहिजे. असे करण्यात अयशस्वी झाल्यास बहुआयामी उपेक्षिततेकडे सोयीस्करपणे दुर्लक्ष केले जाऊ शकते, जसे १९७० च्या महिला चळवळीदरम्यान घडले. त्या काळात उदारमतवादी स्त्रीवाद्यांनी असा युक्तिवाद केला की कामगारांच्या सार्वजनिक क्षेत्रात स्त्रियांच्या अनुपस्थितीमुळे त्यांच्या अधीनतेला हातभार लागला होता आणि स्त्रीवादाने लैंगिक असमानता दूर करण्यासाठी सार्वजनिक कार्य आणि शिक्षणाच्या क्षेत्रात स्त्रियांच्या प्रवेशास समर्थन दिले पाहिजे. पूर्वीच्या लेखनात स्त्रियांच्या निवडक गटाच्या अनुभवांचे सामान्यीकरण होते, ज्यांपैकी बहुतेक गोऱ्या, मध्यम- किंवा उच्च-वर्गीय भिन्नलिंगी बायका होत्या. हे सर्व महिलांच्या अनुभवांचे प्रतिनिधित्व करत नाही. उदाहरणार्थ, युनायटेड स्टेट्समधील कृष्णवर्णीय महिलांनी ऐतिहासिकदृष्ट्या सार्वजनिक ठिकाणी बंधपत्रित कामगार किंवा पगारी कर्मचारी म्हणून काम केले आहे. परंतु, सशक्तीकरणाचा मार्ग होण्याऐवजी, कमी दर्जाच्या सेवा उद्योगात, कमी पैशासाठी खूप कठोर परिश्रम करावे लागले.

भारतीय अनुभव:

भारतात, स्त्रियांच्या हक्कांवरील सुरुवातीच्या चर्चेदरम्यान असेच काही घडले, जे उच्च जाती/वर्ग शिक्षित पुरुष सुधारकांच्या नेतृत्वाखालील सामाजिक सुधारणा चळवळीचा एक भाग म्हणून सुरू झाले. भारतात, स्त्रियांवर त्यांची जात, वर्ग, लैंगिक अभिमुखता आणि वांशिकतेनुसार वेगवेगळ्या प्रकारे अत्याचार केले जातात, उपेक्षित स्त्रियांना, उदाहरणार्थ, उच्च-वर्णीय, उच्च-वर्णीय विषमलिंगी स्त्रियांपेक्षा भिन्न लिंग अनुभव आहेत. त्याचप्रमाणे आदिवासी आणि ग्रामीण महिलांना शहरांमध्ये राहणाऱ्या महिलांपेक्षा वेगळे अनुभव येतात. "महिला" या वर्गवारीत हे भेद ओळखणे महत्वाचे आहे जेणेकरून आम्ही महिलांच्या अनुभवांचे सार्वत्रिकीकरण किंवा सामान्यीकरण करण्याचा धोका पत्करू नये. कोविड दरम्यान स्थलांतरित महिलांना विशेषतः गरीब महिलांना श्रीमंतांपेक्षा वेगळा अनुभव आला. प्रबळ जातीच्या कुटुंबातील स्त्रियांचे अनुभव आणि अडथळे (सती, बालविवाह, पर्दा आणि

विधवा पुनर्विवाहावरील बंदी) हे सर्व भारतीय स्त्रियांप्रमाणेच सार्वत्रिकीकरण करण्यात आले. या परंपरा सीमांत जातीच्या घराण्यातील स्त्रिया पाळत नाहीत हे नंतर लगेच दुर्लक्षित केले गेले.

उदयोन्मुख प्रश्न:

आंतरविभागीयता हे स्त्रीवाद पूर्वी कसे चालले होते यावर एक सशक्त टीका देते. मात्र, त्यात काही चिंताजनक मुद्देही मांडले. जर आपण सर्व स्त्रियांना एक समूह म्हणून संकल्पना किंवा नियुक्त करू शकत नाही तर स्त्रीवादी राजकारणाचा अर्थ गमावला जातो का? मतभेद असूनही महिलांना एकत्र ठेवण्याचा मार्ग आहे का?

आजच्या काळात गुणात्मक आणि परिमाणवाचक अशा दोन्ही प्रकारच्या संशोधनामध्ये सिद्धांत तयार करताना आंतरलैंगिकता हे एक महत्वाचे साधन म्हणून वापरले जाते. तथापि, गुणात्मक संशोधन पद्धती हे बऱ्याचदा वापरत आहे कारण ते दुर्लक्षित आवाज अधिक स्पष्टपणे दस्तऐवजीकरण करण्यास मदत करते.

३.६ कोविड-19 आणि आंतरविभाजन

कोविड-19 ने आधुनिक सामाजिक जीवनात खळबळ उडवून दिली होती, परंतु ते एक समान बरोबरी होण्यापासून दूर आहे. प्राथमिक संशोधनात असे दिसून आले आहे की विविध सामाजिक गटांनी विविध स्तरांच्या संसर्गाच्या जोखमीचा अनुभव घेतला आणि आणीबाणीच्या विविध परिणामांना वेगळ्या पद्धतीने हाताळले. पुराव्यांवरून असे दिसून आले आहे की अल्पसंख्याक आणि स्थलांतरितांना पांढऱ्या उच्च आणि मध्यमवर्गीय गोऱ्यापेक्षा संसर्गाचा धोका जास्त होता आणि असुरक्षित लोकसंख्येला मृत्यू आणि विषाणूचा संसर्ग होण्याची अधिक शक्यता असते. त्याच बरोबर, सभ्यता सामाजिक अंतराच्या रणनीती आणि त्यांच्या विघटनकारी सामाजिक आणि आर्थिक प्रभावांना सामोरे जात आहेत, जे समाजातील सर्वात असुरक्षित सदस्यांवर विषमतेने परिणाम करतात: महिला, मुले, कमी उत्पन्न गट आणि वांशिक अल्पसंख्याक. सध्याच्या महामारीमध्ये काय घडत आहे हे समजून घेण्यासाठी, सामाजिक घटक आणि सामाजिक परिणाम या दोन्ही दृष्टीकोनातून, एक आंतरविभागीय चौकट आवश्यक आहे. आंतरविभाजनात्मक संशोधक असमानतेच्या असंख्य व्यवस्थांच्या छेदनबिंदूंचा अभ्यास करतात (जसे की लिंग, वय, वर्ग आणि वांशिकता) ज्याचा गुणाकार प्रभाव असतो. जेव्हा वंचित पदे असमानता समजून घेण्यासाठी एकाच व्यक्तीमध्ये भेटतात. कोविड-19 चे वैयक्तिक आणि सामुदायिक संपर्क हे अनेक आणि परस्परसंबंधित असमानतेचे परिणाम आहे. आजपर्यंत, सामाजिक विज्ञान संशोधनाने साथीच्या रोगाच्या सामाजिक आणि आर्थिक परिणामांचे मूल्यमापन करण्यासाठी आंतरविभागीयतेचे महत्त्व कमी केले आहे.

३.७ संभाव्य उपाय

महिलांना भेडसावणाऱ्या समस्यांवरील संभाव्य उपायांपैकी एक म्हणजे परस्परसंबंध. जेव्हा आपण परस्परसंबंधित स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून पाहतो तेव्हा विविध गट एकाच वेळी असंख्य, परस्परसंबंधित समस्यांना कसे तोंड देत आहेत हे समजू शकते. एकमेकांसोबत

एकजुटीने उभे राहणे, सत्ता यंत्रणेला आव्हान देणे आणि अन्यायाच्या मूळ कारणांविरुद्ध बोलणे ही सर्व भविष्यासाठी आवश्यक पावले आहेत, ज्यामुळे कोणीही मागे पडणार नाही. "ते" किंवा "दुर्दैवी इतर" समस्या म्हणून असमानतेकडे पाहणे समस्याप्रधान आहे," क्रेनशॉ जोडते की "फायदे आणि खर्च या दोन्हींसह आमच्या व्यवस्था या असमानतेची प्रतिकृती बनवण्याच्या सर्व मार्गांकडे पाहण्यास आम्हाला तयार असले पाहिजे."

अनेक स्त्रीया, अनेक स्त्रीवाद आणि
आंतरविभागीयता

तुमची प्रगती तपासा

1. महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी काही उपायांवर चर्चा करा. (तुम्ही तुमचे स्वतःचे मुद्दे जोडू शकता)
2. देशी स्त्रिया आणि स्त्रीवाद यावर चर्चा करा.

३.८ सारांश

अनेक स्त्रिया अनेक स्त्रीवाद मुळात स्त्रियांचे अनुभव वेगळे असतात हे दाखवतात. प्रकरणातील दुसरा महत्वाचा विषय आहे तो आंतरविभागीयतेचा. हे एका व्यापक एकवचनी अस्मितेवर लक्ष केंद्रित करण्यावर प्रश्नचिन्ह निर्माण करते आणि लिंग, जात, वर्ग, वंश, धर्म आणि यासारख्या असंख्य अस्मितांच्या उपस्थितीकडे निर्देश करून इतरांच्या वगळण्यावर प्रश्नचिन्ह निर्माण करते. हे भगिनीभावाच्या संकल्पनांना आणि एकसंध, अखंड महिला चळवळीला आव्हान देते. दडपशाहीची सार्वत्रिक व्याख्या करता येत नाही आणि पितृसत्ता हाच दडपशाहीचा एकमेव स्रोत असू शकत नाही असा दावा केला आहे.

३.९ प्रश्न

1. आंतरविभागीयतेचा अर्थ स्पष्ट करा आणि भारतीय संदर्भात ते कसे लागू करता येईल याची काही उदाहरणे द्या.
2. वैश्विक भगिनीभावाद्वारे (युनिव्हर्सल सिस्टर्हुड) कृष्णवर्णीय स्त्रीवाद आणि आफ्रिकन उपेक्षिततेची चर्चा करा.
3. वैश्विक भगिनीभावाच्या संकल्पनेची चर्चा करा.

३.१० संदर्भ

1. Kamala Bhasin, Understanding Gender, New Delhi, Kali for Women, 2000.
2. Kamala Bhasin, What is Patriarchy, New Delhi, Kali for Women, 1993.
3. Jane Pitcher and Whelahan, Fifty key concepts in Gender Studies, New Delhi, Sage Publication, 2005.
4. Rosemary Tong, Feminist Thought : A Comprehensive Introduction

अभिजात: उदारमतवादी - मेरी वॉलस्टोनक्राफ्ट, मूलगामी - केट मिलेट, समाजवादी - ज्युलिएट मिशेल

घटक रचना

४.० उद्दिष्टे

४.१ परिचय

४.२ उदारमतवादी स्त्रीवाद - मेरी वॉलस्टोनक्राफ्ट

४.३ मूलगामी फेमिनिझम - केट मिलेट

४.४ समाजवादी स्त्रीवाद - ज्युलिएट मिशेल

४.५ सारांश

४.६ प्रश्न

४.७ संदर्भ आणि पुढील वाचन

४.० उद्दिष्टे

- स्त्रीवादाचे विविध टप्पे आणि प्रकार समजून घेणे.
- विद्यार्थ्यांना उदारमतवादी, कट्टर समाजवादी स्त्रीवादी विचारसरणीची ओळख करून देणे.

४.१ परिचय

स्त्रीवाद ही जागतिक इतिहासातील सर्वात जुनी चळवळ आहे. तिची कोणतीही एकच व्याख्या नाही, परंतु स्त्रीवाद हा लिंगभाव संपवण्यासाठी आणि लैंगिक समानता आणण्यासाठी उकळतो. स्त्रीवाद हा शब्द स्त्रियांना समान हक्क आणि कायदेशीर संरक्षण प्रस्थापित करण्याच्या उद्देशाने राजकीय, सांस्कृतिक किंवा आर्थिक चळवळीचे वर्णन करण्यासाठी वापरला जाऊ शकतो. स्त्रीवादामध्ये लिंग फरकाच्या मुद्द्यांशी संबंधित राजकीय आणि समाजशास्त्रीय सिद्धांत आणि तत्त्वज्ञान, तसेच स्त्रियांसाठी लैंगिक समानतेची वकिली करणारी चळवळ आणि स्त्रियांच्या हक्क आणि हितसंबंधांसाठी मोहिमा यांचा समावेश आहे.

स्त्रीवादाने पाश्चात्य समाजातील संस्कृतीपासून कायद्यापर्यंतच्या विस्तृत क्षेत्रांमध्ये प्रमुख दृष्टिकोन बदलले आहेत. स्त्रीवादी कार्यकर्त्यांनी महिलांच्या कायदेशीर हक्कांसाठी

(कराराचे अधिकार, मालमत्ता अधिकार, मतदानाचे हक्क) महिलांच्या शारीरिक अखंडतेच्या आणि स्वायत्ततेच्या अधिकारासाठी, गर्भपाताच्या अधिकारासाठी आणि पुनरुत्पादक अधिकारासाठी (गर्भनिरोधक आणि दर्जेदार प्रसूतीपूर्व काळजीच्या प्रवेशासह); कौटुंबिक हिंसाचार, लैंगिक छळ आणि बलात्कारापासून महिला आणि मुलींच्या संरक्षणासाठी; प्रसूती रजा आणि समान वेतनासह कामाच्या ठिकाणी हक्कांसाठी; दुराचार विरुद्ध; आणि महिलांवरील लिंग-विशिष्ट भेदभावाच्या इतर प्रकारांविरुद्ध मोहीम चालवली आहे.

त्याच्या इतिहासाच्या बहुतेक काळात, बहुतेक स्त्रीवादी चळवळी आणि सिद्धांतांमध्ये नेत्या होत्या ज्या मुख्यतः पश्चिम युरोप आणि उत्तर अमेरिकेतील मध्यमवर्गीय गोऱ्या महिला होत्या. तथापि, किमान सोजोर्नर टुथच्या १८५१ च्या अमेरिकन स्त्रीवाद्यांना दिलेल्या भाषणापासून, इतर वंशातील स्त्रियांनी पर्यायी स्त्रीवाद प्रस्तावित केला आहे. १९६० च्या दशकात युनायटेड स्टेट्समधील नागरी हक्क चळवळ आणि आफ्रिका, कॅरिबियन, लॅटिन अमेरिका आणि आग्नेय आशियातील युरोपीय वसाहतवादाचा नाश झाल्याने या प्रवृत्तीला वेग आला. त्या काळापासून, पूर्वीच्या युरोपियन वसाहती आणि तिसऱ्या जगातील स्त्रियांनी "पोस्ट-कॉलोनियल" आणि "थर्ड वर्ल्ड" स्त्रीवाद प्रस्तावित केला आहे. **चंद्र तळपदे मोहंती** यांसारख्या काही उत्तर-वसाहतवादी स्त्रीवादी, पाश्चात्य स्त्रीवादावर वांशिक केंद्री असल्याबद्दल टीका करतात. अँजेलो डेव्हिस आणि ॲलिस वॉकर सारख्या कृष्णवर्णीय स्त्रीवादी हे मत सामायिक करतात.

सिमोन डी ब्युव्हा यांनी लिहिले की "पहिल्यांदा स्त्रीने तिच्या लिंगाच्या बचावासाठी तिची लेखणी उचलताना पाहिले" क्रिस्टीन डी पिझान ही होती जिने १५ व्या शतकात *Epître au Dieu d'Amour* (प्रेमाच्या देवाचे पत्र) लिहिले. हेनरिक कॉर्नेलियस अग्रिप्पा आणि मोडेस्टा डी पोझो डी फोर्झी यांनी १६ व्या शतकात काम केले. मेरी ले जर्स डी गौरने, ॲन ब्रॅडस्ट्रीट आणि फ्रँकोइस पॉलेन डे ला बॅरे यांनी १७ व्या दरम्यान लिहिले.

स्त्रीवादी आणि अभ्यासकांनी चळवळीचा इतिहास तीन "लाटा" मध्ये विभागला आहे. पहिली लाट प्रामुख्याने एकोणिसाव्या आणि विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या स्त्रियांच्या मताधिकाराच्या चळवळींना संदर्भित करते (मुख्यतः महिलांच्या मतदानाच्या अधिकाराशी संबंधित). दुसरी लाट १९६० च्या दशकात सुरू झालेल्या स्त्री मुक्ती चळवळीशी संबंधित कल्पना आणि कृतींचा संदर्भ देते (ज्यांनी महिलांच्या कायदेशीर आणि सामाजिक हक्कांसाठी मोहीम चालवली होती). तिसरी लाट म्हणजे १९९० च्या दशकात सुरू झालेल्या दुसऱ्या-लहरी स्त्रीवादाच्या लक्षात येणाऱ्या अपयशाची निरंतरता आणि प्रतिक्रिया.

स्त्रीवादी सिद्धांत आणि राजकारणाच्या इतिहासामध्ये तीन "लाटेंचा" चा संदर्भ घेणे सामान्य आहे. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि २० व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या स्त्रियांच्या मताधिकाराच्या चळवळी वारंवार पहिल्या लहरी स्त्रीवादाशी जोडल्या गेल्या आहेत. प्रथम-लाट स्त्रीवाद हे स्त्री आणि पुरुषांमधील कायदेशीररित्या अनिवार्य असमानतेवर लक्ष केंद्रित करून वैशिष्ट्यीकृत होते, उदा. राजकीय शक्ती आणि अधिकाराच्या पदांवरून स्त्रियांना कायदेशीर वगळणे, मालमत्तेची मालकी, रोजगार आणि विवाहात समान हक्क. १९६० आणि १९७० च्या महिला मुक्ती चळवळी दुसऱ्या लाटेत स्त्रीवादाशी जोडलेल्या आहेत.

दुस-या लाटेतील स्त्रीवाद्यांनी लैंगिक समानतेतील कमी "अधिकृत" अडथळ्यांवर लक्ष केंद्रित करण्यास सुरुवात केली, लैंगिकता, पुनरुत्पादक अधिकार, स्त्रियांच्या भूमिका आणि घरातील श्रम आणि पितृसत्ताक संस्कृती यासारख्या समस्यांवर लक्ष केंद्रित केले. स्वतःला पहिल्या लाटेच्या राजकारणाचे वारसदार म्हणून पाहताना, ज्यात प्रामुख्याने महिलांच्या हक्कांवरील कायदेशीर अडथळ्यांवर लक्ष केंद्रित केले गेले होते, तर दुसऱ्या लाटेच्या स्त्रीवाद्यांनी स्वतः ला पहिल्या लाटेच्या राजकारणाला पुढे आणताना पाहिले.

शेवटी, ज्याला स्त्रीवादाची तिसरी लाट म्हणून ओळखले जाते ती स्त्रीवादी राजकारण आणि १९८० च्या दशकात सुरू झालेल्या आणि आजपर्यंत चालू असलेल्या चळवळींचा संदर्भ देते. तिसऱ्या लाटेतील स्त्रीवाद दुस-या लाटेच्या राजकारणाच्या टिकेतून उद्भवला, अनेक स्त्रीवाद्यांचा असा विश्वास होता की मागील पिढ्यांनी गोऱ्या, मध्यमवर्गीय, भिन्नलिंगी स्त्रियांच्या अनुभवांचे अति-सामान्यीकरण केले होते आणि कृष्णवर्णीय स्त्रियां, गरीब, गे, लेस्बियन आणि ट्रान्सजेंडर लोक आणि गैर-पाश्चात्य देशांतील महिला दृष्टीकोनांकडे दुर्लक्ष केले आणि त्यांना दडपले. तिसऱ्या स्त्रीवाद्यांनी स्त्रीत्वाच्या आवश्यक किंवा सार्वत्रिक कल्पनेवर टीका केली आहे आणि त्यांच्या स्त्रीवादी कार्यसूचीमध्ये वर्णद्वेष, होमोफोबिया आणि युरोकेंद्रिवादाचे मुद्दे समाविष्ट आहेत.

परिणामी, "स्त्रीवाद" हा शब्द एकाच सुसंगत सिद्धांत, सिद्धांत किंवा राजकीय चळवळीचा संदर्भ देत नाही. तथापि, स्त्रीवादाच्या झेंड्याखाली ज्या विविध चळवळी आणि विचारधारा फोफावतात त्या सर्व राजकीय आणि सामाजिक बदलासाठी वचनबद्ध आहेत. स्त्रीवाद हे मांडतो की आपण पितृसत्ताक जगात राहतो, ज्यामध्ये स्त्रियांवर अत्याचार केले जातात आणि पुरुषांच्या तुलनेत असमानता आहे, जसे की ते ऐतिहासिकदृष्ट्या होते. ते याचा विरोध करते आणि विद्यमान शक्ती संरचना बदलण्याचे काम करते जेणेकरून सर्व लिंग आणि वंशाच्या लोकांचे स्वतःच्या शरीरावर नियंत्रण असेल, समान संधी आणि मूल्य असेल, ते सामुदायिक जीवनात पूर्णपणे सहभागी होऊ शकतील आणि सन्मानाने आणि स्वातंत्र्याने जगू शकतील.

स्त्रीवादाची पहिली लाट स्त्री चळवळीसाठी वरदान आणि अपाय दोन्ही सिद्ध झाली. सकारात्मक बाजूने, त्यांनी कार्यकर्त्यांना एका समान ध्येयासाठी एकत्र केले आणि चळवळीला त्याची पद्धतशीर रचना प्रदान केली. तथापि, काही कार्यकर्त्यांनी स्त्रियांना मताधिकार मिळवून दिल्यावर आत्मसंतुष्ट बनले, ते स्त्रियांची संपूर्ण मुक्ती म्हणून पाहिले. १९६० च्या दशकात स्त्रीवादाच्या दुसऱ्या लाटेच्या उदयानंतरच या चळवळीला नवसंजीवनी मिळाली, विशेषतः १९६३ मध्ये बेट्टी फ्रीडनच्या द फेमिनिस्ट मिस्टिकच्या प्रकाशनाने. या पुस्तकात फ्रीडनने निदर्शनास आणले आहे की स्त्रियांना अजूनही निराशा वाटत होती. आई आणि गृहिणीच्या भूमिकेत ते घरातील कामांसाठी मर्यादित आहेत.

परिणामी, दुसऱ्या लाटेच्या स्त्रीवादाने असे मांडले की कायदेशीर आणि राजकीय अधिकारांची पूर्तता करूनही महिलांचा प्रश्न अद्याप सुटलेला नाही. जर्मन ग्रीर आणि केट मिलेट यांच्या कार्यासह, ज्याचा आधी स्त्रियांच्या राजकीय अधिकारांशी संबंध होता, आता स्त्रियांच्या अत्याचाराच्या लैंगिक, मानसिक आणि वैयक्तिक पैलूंचा समावेश करण्यासाठी मूलगामी बनले आहे. दुसऱ्या लाटेत कॅरोल हॅनिश यांनी 'व्यक्तिगत आहे राजकीय' ही

घोषणा दिली होती. याच्या आधारे स्त्रीवादी कार्यकर्त्यांनी राजकीय आणि सांस्कृतिक असमानता एकमेकांशी जवळून जोडलेली पाहिली.

अभिजात: उदारमतवादी - मेरी
वॉलस्टोनक्राफ्ट, मूलगामी - कॅट मिलेट,
समाजवादी - ज्युलिएट मिशेल

तो काळ असा होता जेव्हा स्त्रियांचे वैयक्तिक जीवन हे पुरुषप्रधान समाजाच्या सखोल राजकीय शक्ती संरचनांचे प्रतिबिंब म्हणून पाहिले जात असे. अशा प्रकारे, परंपरागत स्त्रीवाद्यांच्या विपरीत, या काळातील जहाल स्त्रीवाद्यांनी वैयक्तिक राजकारणाला त्यांच्या चळवळीच्या केंद्रस्थानी ठेवले. परिणामी, या लाटेने १९६० च्या उत्तरार्धात न्यू जर्सीमध्ये मिस अमेरिका सौंदर्य स्पर्धेच्या विरोधात निदर्शने केली, कारण ती स्त्रीवाद्यांच्या 'कॅटल परेड' सारखीच होती, ज्यांनी स्त्रियांच्या सौंदर्यावर वस्तुनिष्ठता म्हणून अशा घटना पाहिल्या.

स्त्रीवादाची पहिली लाट विषमलिंगी गोऱ्या स्त्रियांशी ओळखली गेली होती, ज्या मुख्यतः पाश्चात्य मध्यमवर्गाशी संबंधित होत्या, तर दुसऱ्या लाटेने विकसनशील राष्ट्रांतील स्त्रियांना एकत्र आणण्यासाठी परिश्रम घेतले आणि एकता आणि भगिनीत्वाच्या विचारसरणीवर आधारित रंगीत. सिमोन डी ब्युव्हाने तिच्या १९४९ च्या कामात द सेकंड सेक्स असा युक्तिवाद केला की स्त्रीवादी राजकारणातील समस्या ही होती की स्त्रिया मजूर किंवा कृष्णवर्णीय लोकांप्रमाणे "आम्ही" म्हणत नाहीत, स्त्रियांच्या चळवळीत एकता नसल्याच्या निरीक्षणात या युक्तिवादाचा अग्रभाग होता. या समस्येचा सामना करण्यासाठी, असे भाकीत केले गेले होते की स्त्रियांचा संघर्ष हा एक वर्ग संघर्ष आहे, ज्यामध्ये स्त्रिया एक सामाजिक वर्ग तयार करतात ज्याच्या बाबतीत वंश, लिंग आणि वर्ग एकत्र येतात आणि पितृसत्ताक वर्गाच्या हातून त्यांच्यावर अत्याचार करतात.

उदारमतवादी स्त्रीवाद, मार्क्सवादी स्त्रीवाद (आणि त्याचा विस्तार समाजवादी स्त्रीवाद म्हणून ओळखला जातो) आणि जहाल फेमिनिझम या तीन विचारसरणींच्या छेदनबिंदूचे प्रकटीकरण म्हणजे उदयोन्मुख स्त्रीवादी राजकीय सिद्धांत. या व्यतिरिक्त, या लाटेच्या काळात, स्त्रीवाद्यांनी स्त्रियांना त्यांच्या दडपशाहीच्या दीर्घ इतिहासामुळे किंवा त्यांच्या जैविक बांधणीसाठी पुरुषांपेक्षा अधिक संवेदनशील म्हणून सामाजिक समस्यांचे निराकरण करण्याच्या दिशेने एक चांगला दृष्टिकोन असल्याचे पाहिले. या संदर्भात, पर्यावरणीय फेमिनिझम हा शब्द स्त्रिया म्हणून जन्माला आल्याने स्त्रिया नैसर्गिक पर्यावरणवादी आहेत हे दर्शविण्यासाठी तयार करण्यात आली.

४.२ उदारमतवादी स्त्रीवाद - मेरी वॉलस्टोनक्राफ्ट

उदारमतवादी स्त्रीवाद हे स्त्रीवाद्यांमध्ये सर्वात व्यापकपणे स्वीकारलेले सामाजिक आणि राजकीय तत्त्वज्ञान आहे कारण ते लैंगिक फरक कमी करताना महिला आणि पुरुषांसाठी समान वैयक्तिक अधिकार आणि स्वातंत्र्यावर जोर देते. उदारमतवादी स्त्रीवादी लिंग समानतेची वैधता कायम ठेवतात आणि स्त्रियांच्या स्वायत्ततेला आणि आत्म-पूर्ततेला समर्थन देणाऱ्या सामाजिक, कौटुंबिक आणि लैंगिक भूमिकांच्या स्थापनेच्या महत्त्वावर जोर देतात. ते पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यातील सरासरी फरकांऐवजी समानतेवर जोर देतात, बहुसंख्य व्यक्तिमत्त्व आणि लिंगांमधील वर्ण भिन्नतेसाठी लिंगाच्या सामाजिक बांधणीला दोष देतात आणि दोन्ही लिंगांसाठी एंड्रोजिनस सद्गुणांच्या एका संचाचा पुरस्कार करतात.

उदारमतवादी स्त्रीवादी पुरुष किंवा स्त्रिया यांच्यासाठी चांगल्या जीवनाच्या विशिष्ट कल्पनांना चालना देण्याचे टाळतात, तर लैंगिक फरकाचे भक्कम दावे नाकारतात जे विविध आणि संभाव्य श्रेणीबद्ध अधिकार आणि सामाजिक भूमिकांना अधोरेखित करू शकतात. त्याऐवजी, ते तटस्थता आणि गोपनीयतेच्या विस्तृत क्षेत्राचे समर्थन करतात ज्यामध्ये लोक त्यांच्यासाठी सर्वात अनुकूल असलेल्या जीवनशैलीचा पाठपुरावा करू शकतात. उदारमतवादी स्त्रीवादी हे मान्य करतात की स्त्रियांनी घेतलेले काही निर्णय संशयास्पद असतात कारण ते लैंगिकतावादी सामाजिक निकषांवर प्रभाव पाडतात, परंतु ते मातृत्व टाळतात आणि स्वेच्छेने किंवा धमक्या किंवा जबरदस्तीने घेतलेल्या निर्णयांची पुनर्परीक्षण देखील हिताचा अंतिम निर्णय घेतील. त्यामुळे उदारमतवादी स्त्रीवादी महिलांच्या निर्णयावर प्रश्नचिन्ह निर्माण करणाऱ्या विधायी कृतीला विरोध करतात.

या दृष्टिकोनाचे वर्चस्व मुख्यत्वे या वस्तुस्थितीमुळे आहे की त्यामध्ये राजकीय उदारमतवादाच्या चौकटीत सहजपणे सामावून घेतलेल्या संबंधित परंतु भिन्न दृष्टिकोनांचा विस्तृत स्पेक्ट्रम समाविष्ट आहे. अधिक कट्टरपंथी स्त्रीवाद्यांप्रमाणे ते अलिप्ततावादाचे समर्थन करत नाही किंवा भांडवलशाही किंवा विषमलैंगिकतेला मूलभूतपणे विरोध करत नाही. त्याऐवजी, ते कायद्यांतर्गत स्त्रियांना समान संरक्षण नाकारणाऱ्या प्रथांचा तसेच उदारमतवादी लोकशाही समाजात स्त्रियांना पूर्ण स्वातंत्र्य देण्याच्या बाजूने त्यांच्याशी भेदभाव करणारे कायदे यांचा विरोध करते. उदारमतवादी स्त्रीवादी अशा समाजाची वकिली करतात जी बळजबरी दूर करते आणि परिपूर्ण समाजाच्या युटोपियन दृष्टिकोनांच्या विरोधात प्रत्येकाच्या स्वतःचे निर्णय घेण्याच्या अधिकाराचे समर्थन करते.

उदारमतवादी स्त्रीवादाची मुळे इतरांबरोबरच मेरी वॉलस्टोनक्राफ्ट (१७५९-१७९७), जॉन स्टुअर्ट मिल (१८०६-१८७३), आणि हॅरिएट टेलर मिल (१८०७-१८५८) यांच्या लेखनात आहेत. वॉलस्टोनक्राफ्टच्या आधीच्या अनेक लेखकांनी, उदा. जीन-जॅक रुसो (१७१२-१७७८), स्पष्टपणे असा युक्तिवाद केला होता की पुरुष आणि स्त्रिया स्वभावाने केवळ भिन्न नसून "नैसर्गिक दर्जामध्ये" भिन्न आहेत, स्त्रिया शारीरिक, बौद्धिक आणि भावनिकदृष्ट्या कमकुवत आहेत, (३५८-६१). पुरुष अधिक तर्कशुद्ध, स्त्रिया अधिक भावनिक असे म्हटले जाते; त्यांच्या संबंधित शिक्षणाने हे फरक प्रतिबिंबित केले पाहिजेत.

जॉन लॉक (१६३२-१७०४) सारख्या काही तत्त्वज्ञांनी विचार केला की पुरुष आणि स्त्रियांना समान शिक्षण मिळाले पाहिजे आणि त्यांच्या मुलांसाठी समान अधिकार आणि जबाबदाऱ्या आहेत. तरीही, या लेखकांनी सामाजिक भूमिका किंवा कायदेशीर हक्कांच्या बाबतीत, संपूर्ण लैंगिक समानतेसाठी युक्तिवाद केला नाही. पुरुष आणि स्त्रिया भिन्न आहेत ही कल्पना स्त्रियांना लग्नानंतर स्वतःची मालमत्ता ठेवण्याचा आणि मतदानाचा अधिकार नाकारणाऱ्या कायद्यांचे समर्थन करण्यासाठी वापरली गेली आहे.

मेरी वॉलस्टोनक्राफ्ट ही एक इंग्रजी लेखिका होती जिने शिक्षण आणि समाजातील महिलांच्या समान हक्कांसाठी कठोर संघर्ष केला. **अ विंडिकेशन ऑफ द राइट्स ऑफ वुमन** (१७९२) मध्ये, ज्याला स्त्रीवादी क्लासिक मानले जाते, तिने तिच्या विचारांबद्दल लिहिले. वॉलस्टोनक्राफ्ट ही एका शेतकऱ्याची मुलगी होती. तिने शाळेत शिकवले आणि प्रशासक म्हणून काम केले, ज्यामुळे तिच्या "थॉट्स ऑन द एज्युकेशन ऑफ डॉटर्स"

(१७८७) या पुस्तकासाठी तिला कल्पना मिळाल्या. १७८८ मध्ये, तिने लंडनच्या प्रकाशक जोसेफ जॉन्सनसाठी अनुवादक म्हणून काम करण्यास सुरुवात केली. 'मेरी: अ फिक्शन' (१७८८) या कादंबरीसह त्यांनी तिच्या अनेक कामे प्रकाशित केल्या. १७९२ मध्ये तिने लिहिलेले 'अ व्हिंडिकेशन ऑफ द राइट्स ऑफ वुमन' हे त्यांचे समाजातील स्त्रियांच्या स्थानाबद्दलचे सर्वात महत्वाची कृती आहे. महिला आणि पुरुषांना समान शिक्षण मिळाले पाहिजे, असे त्यात म्हटले आहे.

स्त्रीवादाच्या सर्वात महत्वाच्या कामांपैकी एक म्हणजे स्त्री अधिकारांचे समर्थन. १७९२ मध्ये प्रकाशित झालेल्या एका पुस्तकात वॉलस्टोनक्राफ्टने म्हटले आहे की तिच्या काळातील शिक्षण व्यवस्थेने स्त्रियांना बेफिकीर आणि हेतुपुरस्सर अक्षम बनवले होते. तिने विचार केला की मुलींना मुलांप्रमाणेच संधी देणारी शिक्षण प्रणाली महिलांना घेऊन जाईल ज्या केवळ महान पत्नी आणि माता नसून अनेक नोकऱ्यांमध्येही चांगल्या आहेत. इतर सुरुवातीच्या स्त्रीवाद्यांनीही स्त्रियांच्या चांगल्या शिक्षणासाठी प्रयत्न केले, परंतु वॉलस्टोनक्राफ्टचे कार्य हे असे सुचविणारे पहिले होते की राष्ट्रीय शिक्षण व्यवस्थेच्या संपूर्ण फेरबदलासारख्या राजकीय बदलांद्वारे स्त्रियांची स्थिती सुधारली जाऊ शकते. हा बदल सर्वासाठी चांगला असेल या निष्कर्षाप्रत ती आली.

तुमची प्रगती तपासा:

१. उदारमतवादी स्त्रीवादाबद्दल लिहा.

४.३ जहाल स्त्रीवाद - केट मिलेट

जहाल स्त्रीवाद हे स्त्री-पुरुष असमानतेच्या पितृसत्ताक मुळांवर किंवा विशेषतः पुरुषांच्या स्त्रियांच्या सामाजिक वर्चस्वावर जोर देणारे तत्वज्ञान आहे. जहाल स्त्रीवाद पितृसत्ता हे सामाजिक हक्क, विशेषाधिकार आणि शक्ती मुख्यतः लैंगिक संबंधांच्या आधारे विभाजित करतो आणि परिणामी, स्त्रियांवर अत्याचार करतो आणि पुरुषांना विशेषाधिकार देतो असे मानतो. जहाल स्त्रीवाद सर्वसाधारणपणे विद्यमान राजकीय आणि सामाजिक संघटनेला विरोध करतो कारण ते मूलतः पितृसत्ताशी जोडलेले आहे. अशाप्रकारे, कट्टरपंथी स्त्रीवादी सध्याच्या व्यवस्थेतील राजकीय कृतीबद्दल साशंक असतात आणि त्याऐवजी पितृसत्ता आणि संबंधित श्रेणीबद्ध संरचनांना कमजोर करणाऱ्या संस्कृती बदलावर लक्ष केंद्रित करतात.

जहाल स्त्रीवाद संपूर्णपणे जहाल समकालीन चळवळीतून वाढला. १९६० च्या दशकातील युद्धविरोधी आणि नवीन डाव्या राजकीय चळवळी लोकांना सशक्त बनवण्याविषयी असायला हव्या होत्या, तरीही चळवळीतील पुरुषांनी स्त्रियांना समान शक्ती मिळण्यापासून रोखले. यापैकी बऱ्याच स्त्रिया स्त्रीवादी गटांमध्ये मोडल्या, परंतु तरीही त्यांनी पूर्वीच्या समान कट्टरवादी राजकीय कल्पना आणि पद्धती वापरल्या. स्त्रीवादाची सर्वात टोकाची बाजू "जहाल स्त्रीवाद" म्हणून ओळखली जाऊ लागली.

केट मिलेट या स्त्रीवादी होत्या की ज्यांनी स्त्री मुक्ती चळवळीची दुसरी लाट सुरू केली. तिने **सेक्शुअल पॉलिटिक्स** हे सर्वाधिक विकले जाणारे पुस्तक लिहिले, जे त्यावेळी खूप मोठे होते. २०१७ मध्ये वयाच्या ८२ व्या वर्षी मरण पावलेल्या मिलेट यांना ही कल्पना सुचली की **वैयक्तिक हे महिलांसाठी राजकीय आहे**. १९७० मध्ये बाहेर आलेले लैंगिक राजकारण हे पितृसत्ताक शक्तीच्या विश्लेषणावर आधारित होते. मिलेट यांनी कल्पना मांडली की पुरुषांनी स्त्रियांवर संस्थात्मक शक्ती केली आहे आणि ही शक्ती निसर्गाने नव्हे तर समाजाने बनविली आहे. हा सिद्धांत स्त्रीवादाबद्दल विचार करण्याच्या नवीन पद्धतीचा आधार होता ज्याला "जटील स्त्रीवाद" असे म्हटले जाते.

लैंगिक राजकारण उदयोन्मुख स्त्री मुक्ती चळवळीच्या वेळी प्रकाशित झाले आणि एक उदयोन्मुख राजकारण ज्याने पुरुष वर्चस्वाला राजकीय आणि संस्थात्मक दडपशाही म्हणून परिभाषित करण्यास सुरुवात केली. मिलेटच्या कार्याने हा सिद्धांत व्यापक जगाला आणि विशेषतः बौद्धिक उदारमतवादी स्थापनेपर्यंत मांडला, ज्यामुळे एक महत्त्वपूर्ण नवीन राजकीय सिद्धांत आणि चळवळ म्हणून जहाल स्त्रीवाद सुरू झाला. तिच्या पुस्तकात, मिलेट यांनी पुरुषप्रधान मूल्ये आणि नियम स्वीकारण्यासाठी महिलांचे सामाजिकीकरण करण्याच्या पद्धतीचे विश्लेषण करून पुरुषांच्या वर्चस्वातील स्त्रियांची गुंतागुंत स्पष्ट केली, ज्याने स्त्रीचे पालन पोषण हे काहीसे नैसर्गिक आहे या कल्पनेला आव्हान दिले.

लैंगिक राजकारणात हेन्री मिलर, नॉर्मन मेलर आणि डीएच लॉरेन्स या तीन प्रमुख पुरुष लेखकांच्या लैंगिक दृश्यांचा समावेश आहे. मिलेटने प्रत्येकामध्ये स्त्रियांच्या अधीनतेचे विश्लेषण केले. हे लेखक पुरोगामी साहित्यातील प्रमुख व्यक्तिमत्त्व होते. त्या प्रत्येकाचा त्यावेळच्या प्रतिसंस्कृती राजकारणावर मोठा प्रभाव होता, आणि स्त्री लैंगिक अधीनता आणि पुरुष वर्चस्व हे कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे "लैंगिक" होते ही धारणा अंतर्भूत केली.

स्त्रीवादी साहित्यिक समीक्षेचा शोध लावण्याचे श्रेय मिलेट यांना जाते. तिच्या आधी, ते अस्तित्वात नव्हते. तिचे लक्षवेधी १९७० चे मास्टरवर्क, लैंगिक राजकारण, लैंगिक क्रांतिकारक डु जरूर-नॉर्मन मेलर, हेन्री मिलर आणि डी.एच. लॉरेन्स यांची प्रतिष्ठा निर्माण करणारे प्रासंगिक गैरवर्तन आणि बलात्काराच्या दृश्यांच्या मजेदार टेकडाउनसह - एक नवीन आणि उल्लेखनीय संकल्पना सादर केली. साहित्याचा अर्थ त्याच्या लैंगिक गतिमानतेच्या संदर्भात केला जाऊ शकतो. आपण कादंबरी आणि कवितांमधून सेक्सबद्दल शक्ती म्हणून शिकू शकता. साहित्य हे चेतना वाढवण्याचे एक आदर्श माध्यम आहे यावर तुम्ही असहमत असू शकता, परंतु मिलेटने वाचनाला जीवन बदलणारे, अगदी जग बदलणारे कृती बनवले हे तुम्ही नाकारू शकत नाही.

मिलेटने कोलंबिया येथील इंग्रजी विभागातील तिचा प्रबंध म्हणून लैंगिक राजकारण लिहिले, परंतु पदवीधर विद्यार्थिनी असो किंवा नसो, तिचे लिंग इतके अधःपतन कसे झाले हे शोधण्याचा तिचा निर्धार होता, जरी त्याचा अर्थ संपूर्ण मानवी इतिहासाशी सामना करणे असेल. जर लैंगिक राजकारणातील काही भाग, जसे की फ्रायडचे तिचे प्रदीर्घ विश्लेषण, दिनांकित वाटत असेल, तर ते काही अंशी कारण आहे कारण मिलेटने आपण त्याच्यासारख्या व्यक्तींना कसे समजतो ते बदलले आहे. आज फार कमी लोक फ्रायड शब्दशः वाचतात. "इंटरनलाइज्ड मिसॉजीनी" आता वैध वैद्यकीय स्थितीपेक्षा उपरोधिक रेट्रो

पोस्टरसारखे वाटते. वर्चस्वावर आधारित राजकीय व्यवस्था ही स्त्रियांच्या अधीनतेतून निर्माण होते ही कल्पना आता नवीन राहिलेली नाही आणि त्यासाठी ती काही दोष सामायिक करते.

अभिजात: उदारमतवादी - मेरी
वॉलस्टोनक्राफ्ट, मूलगामी - केट मिलेट,
समाजवादी - ज्युलिएट मिशेल

तुमची प्रगती तपासा:

१. मूलगामी स्त्रीवाद म्हणजे काय?

४.४ समाजवादी स्त्रीवाद – ज्युलिएट मिशेल

भांडवलशाही हे स्त्रियांवरील अत्याचाराचे प्राथमिक कारण आहे या मार्क्सवादी स्त्रीवाद्यांच्या वादाच्या व्यतिरिक्त, समाजवादी स्त्रीवादी पितृसत्ताक शक्ती वितरण हे दुय्यम कारण म्हणून मान्य करतात. समाजवादी स्त्रीवादी चळवळीच्या केंद्रस्थानी हे आकलन आहे की स्त्रियांवरील अत्याचार हे एकाच दडपशाहीचा परिणाम नसून लैंगिकता, वर्ग, वंश, वांशिकता आणि अर्थातच लिंग यासारख्या अनेक भेदभाव करणाऱ्या शक्तींचा परिणाम आहे. अशा प्रकारे, स्त्री मुक्ती मिळविण्यासाठी, चळवळीने या समस्यांना एकत्रितपणे हाताळण्याचा प्रयत्न केला.

तथापि, आर्थिक दडपशाही आणि पितृसत्ता हे समाजवादी स्त्रीवाद्यांसाठी इतर सर्व प्रकारच्या अधीनतेचा पाया असल्यामुळे, ते असा युक्तिवाद करतात की जवळजवळ सर्वच समाजात स्त्रियांवर अत्याचार होत असले तरी, अत्याचाराचे प्रमाण आणि स्वरूप दिलेल्या समाजाच्या आर्थिक वास्तविकतेवर अवलंबून असते. बार्बरा एहरनरीच, सिल्व्हिया वॉल्बी, शार्लोट पर्किन्स गिलमन, डोना हारवे, एम्मा गोल्डमन आणि सेल्मा जेम्स यांसारख्या समाजवादी स्त्रीवादी, जन्मदात्या, मुलांचे संगोपन आणि सामाजीकरण, आजारी लोकांची काळजी घेणारी आणि ज्यांना महिलांच्या भूमिकांचे महत्त्व पटवून देतात. घराबाहेर काम करणारी पुरुषांसाठी राहण्यायोग्य ठिकाणी घराचे रूपांतर करतात.

आधुनिक समाजाच्या पितृसत्ताक स्वरूपामुळे स्त्रियांच्या या भावनिक श्रमाकडे वारंवार दुर्लक्ष केले जाते असे त्यांचे म्हणणे आहे. आणि जेव्हा स्त्रिया नोकरीच्या बाजारात मार्क्सवादी ज्याला उत्पादक श्रम म्हणतील त्यामध्ये गुंततात, तेव्हाही त्यांना त्यांच्या पुरुष समकक्षांच्या तुलनेत कमी वेतन आणि लैंगिक छळ यांसारख्या पूर्वग्रहांना सामोरे जावे लागते. अशा प्रकारे, समाजवादी स्त्रीवाद्यांनी सन्माननीय अस्तित्वाच्या हक्काची मागणी करण्यासाठी शिकागो वुमेन्स लिबरेशन युनियन सारख्या महिला संघटना स्थापन केल्या.

ज्युलिएट मिशेलने १९७४ मध्ये, महिला चळवळीच्या शिखरावर, फ्रायड शत्रू आहे या कल्पनेला आव्हान देऊन तिच्या सहकारी स्त्रीवाद्यांना धक्का दिला. तिने असा युक्तिवाद केला की बुद्धी आणि पितृसत्ताक म्हणून मनोविश्लेषणाच्या नाकारण्यात स्त्रीवाद टिकू शकत नाही. तिने नमूद केले की मनोविश्लेषण ही पितृसत्ताक समाजासाठी शिफारस नाही, तर ती कशी वापरली गेली असेल याची पर्वा न करता त्याचे विश्लेषण केले जाते. "आम्हाला जर स्त्रियांवरील अत्याचार समजून घ्यायचे असतील आणि त्यांचा सामना करायचा असेल तर मनोविश्लेषणाकडे दुर्लक्ष करणे आम्हाला परवडणारे नाही," असे ती म्हणते. मिशेल यांनी विसाव्या शतकातील या दोन प्रमुख बौद्धिक प्रभावांमधील बदलत्या संबंधांचे परीक्षण केले.

मनोविश्लेषण आणि स्त्रीवाद हे त्याच्या मौलिकता आणि उत्तेजकतेमुळे स्त्रीवादी सिद्धांताचे एक आवश्यक घटक राहिले आहेत.

जर स्त्रियांच्या अस्तित्वाची व्याख्या भांडवलशाही आणि पितृसत्ता त्यांच्या शासित विचारधारा आणि संस्थांद्वारे केली गेली असेल, तर केवळ भांडवलशाहीची समज (किंवा एकाकी पितृसत्ता) स्त्रियांच्या अत्याचाराच्या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी अपुरी आहे. ज्युलिएट मिशेलच्या मते, "भांडवलवादी अर्थव्यवस्थेचा पाडाव आणि परिणामी राजकीय आव्हान हे पितृसत्ताक विचारसरणीचे परिवर्तन सूचित करत नाही."

तुमची प्रगती तपासा:

१. समाजवादी स्त्रीवाद स्पष्ट करा.

४.५ सारांश

आपण या प्रकरणात तीन प्रमुख दृष्टिकोन पाहिले: उदारमतवादी, जहाल आणि समाजवादी. उदारमतवादी स्त्रीवाद हा स्त्रीवादाचा एक प्रकार आहे जो मुख्य प्रवाहातील समाजाच्या चौकटीत स्त्रियांना त्यात समाकलित करण्यासाठी कार्य करतो. त्याची उत्पत्ती अमेरिकन क्रांतीच्या सरकारच्या सामाजिक कराराच्या सिद्धांतामध्ये शोधली जाऊ शकते. मेरी वॉलस्टोनक्राफ्टने महिलांच्या समानतेचा पुरस्कार केला. उदारमतवाद्यांच्या बाबतीत जसे अनेकदा घडते, तडजोडींमध्ये फारसे काही साध्य होत नाही, जोपर्यंत कट्टरवादी चळवळ उदयास येत नाही आणि त्या तडजोडींना डावीकडे खेचत नाही तोपर्यंत ते व्यवस्थेच्या आतील बाजूने घोषणाबाजी करतात.

स्त्रीवादाच्या इतर "फ्लेवर्स" साठी जहाल स्त्रीवाद हा एक महत्वाचा आधार आहे. मूलगामी स्त्रीवाद, ज्याला बरेच लोक स्त्रीवादाचा "अवांछित" भाग म्हणून पाहतात, प्रत्यक्षात स्त्रीवादातून निर्माण झालेल्या अनेक कल्पनांचा जन्म होतो. या कल्पना नंतर स्त्रीवादाच्या इतर (परंतु सर्वच नाही) शाखांद्वारे वेगवेगळ्या प्रकारे आकारल्या जातात आणि वाढवल्या जातात.

मार्क्सवाद आणि जहाल स्त्रीवाद एकत्र येऊन समाजवादी स्त्रीवाद तयार होतो. इकोल्सच्या मते, समाजवादी स्त्रीवाद हे जहाल स्त्रीवाद आणि मार्क्सवाद यांचे संघटन आहे, ज्यामध्ये मार्क्सवाद हा प्रमुख भागीदार आहे. मार्क्सवादी आणि समाजवादी वारंवार स्वतःला "जहालवादी" म्हणून वर्णन करतात, परंतु ते प्रत्यक्षात आर्थिक व्यवस्थेला समाजाचे "मूळ" म्हणून संबोधतात.

४.६ प्रश्न

- मेरी वॉलस्टोनक्राफ्टचे योगदान स्पष्ट करा.
- स्त्रीवादी विचारांमध्ये केट मिलेटचे योगदान किती महत्वाचे होते?
- मनोविश्लेषण आणि स्त्रीवादी सिद्धांताविषयी एक नोंद घ्या.

- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2022, April 23). Mary Wollstonecraft. Encyclopedia Britannica.
<https://www.britannica.com/biography/Mary-Wollstonecraft>
- <http://routledgesoc.com/profile/feminist-social-theory>
- Juliet Mitchell. *Women's Estate*. Penguin 1971. 182pp. pp 75-122
- Kate Millett. "Sexual Politics." 1970
- Mary Daly, "The Church and the Second Sex: Towards a Philosophy of Women's Liberation." 1968
- McAfee, Noëlle and Katie B. Howard, "Feminist Political Philosophy", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2022 Edition), Edward N. Zalta (ed.).
- Millett, K., MacKinnon, C., & Mead, R. (2016). *Sexual Politics*: Columbia University Press.
- Mills, A. J., Durepos, G., & Wiebe, E. (2010). *Encyclopedia of case study research* (Vols. 1-0). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, Inc. doi: 10.4135/9781412957397
- Morales, H. feminism and ancient literature. *Oxford Classical Dictionary*. Retrieved 7 May. 2022, from
<https://oxfordre.com/classics/view/10.1093/acrefore/9780199381135.01.0001/acrefore-9780199381135-e-8235>.
- Friedan, B. (2010). *The Feminine Mystique*: Penguin Books.

समकालीन – काळा स्त्रीवाद - बेल हुक्स, उत्तर आधुनिक स्त्रीवाद : ज्युलिया क्रिस्टेवा

घटक रचना:

५.० उद्दिष्टे

५.१ प्रस्तावना

५.२ काळा स्त्रीवाद - बेल हुक्स

५.३ उत्तर आधुनिक स्त्रीवाद - ज्युलिया क्रिस्टेवा

५.४ सारांश

५.५ प्रश्न

५.६ संदर्भ आणि पुढील वाचन

५.०. उद्दिष्टे (OBJECTIVES):

- समकालीन स्त्रीवादी चळवळ समजून घेणे.
- विद्यार्थ्यांना काळा स्त्रीवादाची ओळख करून देणे.
- उत्तर-आधुनिक स्त्रीवाद म्हणजे काय हे जाणून घेणे.

५.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION):

स्त्रीवाद हा जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात पुरुषांच्या स्त्रियांच्या वरील वर्चस्वाचा निषेध म्हणून उदयास आला. हा स्त्रीवाद महिलांच्या भूमिकेला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि त्यांना समाजात त्यांचे योग्य स्थान मिळविण्यासाठी सक्षम करण्याचा प्रयत्न करते. स्त्रीवाद विद्यमान सामाजिक व्यवस्थेकडे मूलतः पुरुषप्रधान म्हणून पाहतो जिथे स्त्रियांना वंचित स्तरावर स्थान दिले जाते. लैंगिक भेद हे स्त्रियांच्या दुःखाचे कारण आहे ही कल्पना ते नाकारतात. त्याऐवजी ते असा युक्तिवाद करतात की ते 'लिंगभाव' हे, लैंगिकतेच्या जैविक वस्तुस्थिती ऐवजी एक सामाजिक रचना आहे, ज्याने स्त्रीत्वाचा एकसाचीपणा केला आणि तिला कमी महत्त्वपूर्ण सामाजिक भूमिकांसाठी नियुक्त केले. स्त्रीवाद एकीकडे दडपशाहीच्या संस्था आणि पद्धती ओळखण्याचा प्रयत्न करतो, दुसरीकडे स्त्रीवाद या दडपशाहीला आव्हान देण्याचे संभाव्य मार्ग शोधण्याचा प्रयत्न करतो.

समकालीन स्त्रीवादी विचाराने वैचारिक सीमा ओलांडल्या आहेत आणि सहजतेने विरोध व्यक्त दर्शवला आहे, त्यामुळे इतर विषयांचा फायदा झाला आहे. वर्षानुवर्षे, स्त्रीवादी सिद्धांतामध्ये नवीन पैलू उदयास आले आहेत जे न्याय, समानता या पारंपारिक मुद्द्यांच्या पलीकडे गेल्याचे दिसतात, त्यामुळे स्त्रीवादाचे क्षितिज विस्तृत होते. सांस्कृतिक अभ्यास, साहित्यिक सिद्धांत, आधुनिकोत्तर सिद्धांत, मनोविश्लेषण आणि उत्तर-वसाहतिक अभ्यासातून मिळालेल्या नवीन अंतर्दृष्टीने अलीकडच्या काळात स्त्रीवादी वादाची नवीन क्षेत्रे उघडली आहेत.

समकालीन - काळा स्त्रीवाद - बेल हुक्स, उत्तर आधुनिक स्त्रीवाद : ज्युलिया क्रिस्टेवा

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि एकविसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस स्त्रीवादी सिद्धांत केवळ स्त्री-पुरुषांच्या जीवनाचा विचार करण्यापुरता मर्यादित नाही, तर संपूर्ण सामाजिक जगाला लिंग कसे आकार देते याचे स्पष्टीकरण देते. समकालीन स्त्रीवादी सिद्धांत सामान्य श्रेण्यांच्या पलीकडे अशा प्रकारे पुढे सरकतो जे स्त्रीवादी बौद्धिक चौकशी आणि राजकीयदृष्ट्या व्यस्त क्रियाशीलता या दोहोंच्या प्रमुख चिंतांमध्ये सुधारणा करतात. हा अध्याय समकालीन स्त्रीवादी सिद्धांतांवर लक्ष केंद्रित करतो जे विस्तारित करतात, टीका करतात आणि अन्यथा दुसरी लाट स्त्रीवादी सिद्धांतांशी संलग्न असतात.

वॉलस्टोनक्राफ्टने स्पष्टपणे निदर्शनास आणले की तिच्या काळातील स्त्रिया अत्याचारित, उपेक्षित, अशिक्षित आणि वास्तविक जगापासून अलिप्त होत्या. मुलींच्या शिक्षणासोबतच त्यांनी सार्वत्रिक शिक्षणाचाही पुरस्कार केला. ती लिहिते, "स्त्रियांना आणि पुरुषांना ते ज्या समाजात राहतात त्या समाजाच्या मतानुसार आणि शिष्टाचारानुसार मोठ्या प्रमाणात शिक्षित झाले पाहिजेत" आणि समाजात कोणताही महत्त्वपूर्ण बदल झाल्याशिवाय खरी "स्त्री शिष्टाचारात क्रांती" होऊ शकत नाही.

एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस, काही पुरुष विचारवंतांनी स्त्रियांच्या हक्कांसाठी वाद घालण्यास सुरुवात केली आणि स्त्रीवादाच्या इतिहासात बदल घडवून आणला. विल्यम थॉम्पसन आणि जॉन स्टुअर्ट मिल यांनी त्यांच्या पत्नींच्या प्रेरणादायी प्रभावाची कबुली दिली. विल्यम थॉम्पसनने त्यांचे अपील ऑफ वन हाफ ऑफ द ह्युमन रेस, वूमन, अगेन्स्ट द प्रिटेन्शन ऑफ द अदर हाफ, मेन, टू रेस्ट्रेन टू रेस्ट्रेंशन इन पोलिटिकल अँड डोमेस्टिक स्लेव्हरी आणि या पुस्तकाचे वर्णन "किमान एका माणसाचा निषेध" असे केले आहे. आणि एक स्त्री" "मानवी जातीच्या अर्ध्या प्रौढ भागाच्या अधोगतीच्या" विरुद्ध असे नमूद केले आहे.

अखेरीस, अनेक विचारवंत आणि लेखकांनी पाश्चात्य स्त्रीवादावर प्रतिक्रिया व्यक्त केली कारण ती केवळ लिंगभावावर लक्ष केंद्रित करते आणि लिंग आणि वर्ग यांच्यातील फरक दुर्लक्षित करतात, जे लिंगाशी खूप संबंधित आहेत. कृष्णवर्णीय स्त्रिया आणि इतर रंगीबेरंगी स्त्रियांच्या अस्तित्वाचा समावेश करण्याच्या व्यापकतेचा अभाव त्यात होता. ब्राझिलियन महिलांनी स्त्रीवादाचा युरोकेंद्री दृष्टिकोन ठामपणे मांडला आहे कारण तो वर्णद्वेष, आरोग्य समस्या आणि कामाशी संबंधित इतर समस्यांसारख्या समस्यांची चर्चा टाळतो. पाश्चात्य स्त्रीवाद्यांना लैंगिकता आणि राजकीय आणि सामाजिक असमानतेच्या समस्यांचा सामना करावा लागतो, तर 'तिसर्या जागतिक स्त्रिया आणखी गुंतागुंतीच्या आणि गुंतागुंतीच्या समस्यांना तोंड देतात.

बेल हुक्सने तिच्या स्त्रीवादी सिद्धांत: **फ्रॉम मार्जिन टू सेंटर** (१९८४) मध्ये टीकात्मकपणे युक्तिवाद केला आणि विश्लेषण केले की, "ज्या स्त्रिया लैंगिक अत्याचाराला सर्वाधिक बळी पडतात. ज्यांना जीवनात त्यांची स्थिती बदलण्याची शक्ती नाही त्यांना कधीही बोलण्याची परवानगी नाही. " पाश्चात्य स्त्रीवाद मुळात वर्णद्वेषी आहे आणि त्यामुळे अनेक स्त्रियांना निराश आणि असमाधानी आहे असे तिचे मत आहे. सोजोर्नर ट्रुथ (Sojourner Truth) ही पहिली स्त्रीवादी होती ज्यांनी काळ्या गुलाम स्त्रियांकडे गोऱ्या स्त्रियांचे लक्ष वेधले आणि त्यांना जाणीव करून दिली की स्त्रिया पुरुषांप्रमाणे काम करू शकतात.

याचा संदर्भ म्हणून, आता कृष्णवर्णीय स्त्रीवाद तसेच उत्तर-आधुनिक स्त्रीवादाकडे पाहूया, ज्यात त्याच्या बौद्धिकांवर विशेष भर आहे.

५.२ काळा स्त्रीवाद - बेल हुक्स:

कृष्णवर्णीय लेखिका, कृष्णवर्णीय आणि स्त्रिया असल्यामुळे गुंतागुंतीच्या सामाजिक प्रश्नांचे विश्लेषण करतात. गुलामगिरीची अथांग वेदना, अन्याय आणि भीषण ते स्पष्टपणे व्यक्त करतात. कृष्णवर्णीय स्त्रियांना गोरे लोक आणि काळे पुरुष या दोघांकडूनही अनेक प्रकारच्या अत्याचारांना तोंड द्यावे लागले आहे. या अनुभवाने त्यांना पुरेशी सामग्री प्रदान केली आहे ज्याद्वारे ते त्यांच्या दडपशाहीच्या भावना व्यक्त करू शकतात. महिला साहित्यिक परंपरा आणि आफ्रिकन-अमेरिकन साहित्यिक परंपरा या दोन्ही परंपरांद्वारे या लेखकांना जाणीवपूर्वक अस्पष्ट केले गेले आहे. कृष्णवर्णीय स्त्रियांच्या लिखाणांना तुच्छ आणि गैरसमज झालेले मानले. "पुरुषांच्या धारणेतून पुरुषांच्या नियमानुसार चालणाऱ्या सांस्कृतिक आस्थापनेद्वारे आश्रय दिला गेला आहे."

गोऱ्या महिला विद्वान आणि लेखकांनी काळ्या महिला लेखिकांच्या कृतींना जाणीवपूर्वक साहित्यिक काव्यसंग्रह आणि समीक्षात्मक अभ्यासातून वगळले. याचे सर्वोत्कृष्ट उदाहरण **पॅट्रिशिया मेयर स्पॅक्स यांच्या द फिमेल इमॅजिनेशन: लिटररी अँड सायकॉलॉजिकल इन्व्हेस्टिगेशन ऑफ वुमन राईटिंग** या पुस्तकात आढळू शकते, जिथे कृष्णवर्णीय महिला लेखकांबद्दल निश्चित उदासीनता आणि आत्मसंतुष्टता आढळते. कृष्णवर्णीय महिला लेखकांना त्यांच्या मूळ साहित्यिक परंपरेतील पांढऱ्या महिला लेखिकांच्या तसेच काळ्या पुरुष लेखकांच्या परंपरेवरील टीकात्मक कृतींपासून दयाळूपणे वंचित केले गेले.

गोऱ्या स्त्रियांनी अतिशय दांभिकपणे ही चळवळ आपली आहे असे मानले आणि स्त्रिया विविध भेद-लिंगवाद, वर्णद्वेष आणि वर्ग विशेषाधिकाराने विभागल्या जातात या वस्तुस्थितीकडे दुर्लक्ष केले. हुक्सने स्त्रीवादी गटांमधला तिचा स्वतःचा अनुभव लिहिला आणि घोषित केले की गोऱ्या स्त्रिया काळ्या स्त्रियांबद्दल अतिशय विनम्र वृत्ती लागू करतात. असे करून त्यांनी या महिलांना स्त्रीवादी चळवळीत सहभागी होऊ दिले होते याची आठवण करून दिली. त्यांनी त्यांना कधीच समान म्हणून पाहिले नाही.

बेल हुक्स, ग्लोरिया जीन वॅटकिन्सचे टोपणनाव, (जन्म २५ सप्टेंबर १९५२, हॉपकिन्सविले, केंटकी, यू.एस.—मृत्यू १५ डिसेंबर २०२१, बेरिया, केंटकी), अमेरिकन विद्वान आणि कार्यकर्ता ज्यांच्या कृतीने वंश, लिंगभाव आणि वर्ग यांच्यातील संबंध

तपासले. तिने अनेकदा कृष्णवर्णीय महिला आणि कृष्णवर्णीय महिला लेखकांच्या विविध धारणा आणि स्त्रीवादी ओळख विकसित केल्या.

समकालीन - काळा स्त्रीवाद - बेल
हुक्स, उत्तर आधुनिक स्त्रीवाद : ज्युलिया
क्रिस्टेवा

हुक्स, तिच्या शिक्षणाच्या सुरुवातीच्या काळात, शाळांमध्ये वांशिक भेदभावाच्या अधीन होती. ट्रॉमासह वाढलेली, ती १९६० च्या उत्तरार्धात एकात्मिक शाळेत गेली. अखेरीस तिला स्टॅनफोर्ड विद्यापीठ आणि विस्कॉन्सिन मॅडिसन विद्यापीठातून इंग्रजी साहित्यात शिक्षणमिळाले. तिने कॅलिफोर्निया विद्यापीठातून पीएचडी पूर्ण केली. २००४ पासून, कॅटकीमधील बेरिया कॉलेजमध्ये हुक्स शिकवले जातात, मुक्त शिकवणी देणारे उदारमतवादी कला महाविद्यालय, द गार्डियनने असा अहवाल दिला.

हुक्सचे पहिले पुस्तक, “**अँड देअर वी वेप्ट**”, कवितांचा संग्रह १९७८ मध्ये प्रकाशित झाला. १९८१ मध्ये प्रकाशित झालेले तिचे पहिले प्रमुख काम, ‘मी एक स्त्री नाही का?’ हा एक महत्वाचा स्त्रीवादी मजकूर म्हणून मोठ्या प्रमाणावर ओळखला गेला. हे पुस्तक २४ वर्षांच्या हुक्सने लिहिले होते आणि १९९२ मध्ये ते पब्लिशर्स वीकलीने गेल्या २० वर्षांतील सर्वात प्रभावशाली पुस्तकांपैकी एक म्हणून घोषित केले होते.

१९८० च्या दशकात हुक्स काळ्या महिलांसाठी ‘सिस्टर्स ऑफ द याम’ नावाचा एक समर्थन गट स्थापन केला, ज्याचा तिने नंतर १९९३ मध्ये प्रकाशित झालेल्या पुस्तकाचे शीर्षक म्हणून वापर केला, ब्लॅक सिस्टरहुड प्रकाशित केला. तिच्या इतर लेखनात फेमिनिस्ट थिअरी फ्रॉम मार्जिन टू सेंटर (१९८४), टॉकिंग बॅक: थिंकिंग फेमिनिस्ट, थिंकिंग ब्लॅक (१९८९), ब्लॅक लुक्स: रेस अँड रिप्रेझेंटेशन (१९९२), किलिंग रेज: एंडिंग रेसिझम (१९९५), रील टू रिअल: रेस यांचा समावेश आहे. , Sex, and Class at the Movies (1996), Remembered Rapture: The Writer at Work (1999), Where We Stand: Class Matters (2000), Communion: The Female Search for Love (2002), आणि सहचर पुस्तके वुई रियल कूल: ब्लॅक मेन अँड मॅस्क्युलिनिटी (२००३) आणि द विल टू चेंज: मेन, मॅस्क्युलिनिटी आणि लव्ह (२००४). रायटिंग बियॉन्ड रेस: लिव्हिंग थिअरी अँड प्रॅक्टिस २०१२ मध्ये प्रकाशित झाले. तिने बोन ब्लॅक: मेमरीज ऑफ गर्लहुड (१९९६) आणि वाउंड्स ऑफ पॅशन: अ रायटिंग लाइफ (१९९७) यासारख्या अनेक आत्मचरित्रात्मक कामे देखील लिहिली.

स्त्रीवादी चळवळ ही गरीब आणि काळ्या महिलांच्या गरजा आणि संघर्षाचा कमी विचार करून उच्चवर्गीय, गोऱ्या महिलांपुरतीच कशी मर्यादित आहे यावर नेहमीच हुक्सचे काम केंद्रित केले गेले आहे. तिच्या पुस्तकात ‘मी एक स्त्री नाही’ , हुक्सने लिहिले, “हे उघड आहे की अनेक स्त्रियांनी स्त्रीवादाचा वापर स्वतःच्या हेतूसाठी केला आहे, विशेषतः त्या गोऱ्या स्त्रिया ज्या चळवळीत आघाडीवर होत्या; परंतु या विनियोगासाठी स्वतःचा राजीनामा देण्याऐवजी मी ‘स्त्रीवाद’ हा शब्द पुन्हा वापरणे निवडले आहे, या वस्तुस्थितीवर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी की कोणत्याही अस्सल अर्थाने ‘स्त्रीवादी’ असणे म्हणजे सर्व लोकांना, स्त्री आणि पुरुष, मुक्ती हवी आहे. लैंगिकतावादी भूमिका पद्धती, वर्चस्व आणि दडपशाही पासून.” असा अर्थ घेणे आवश्यक आहे.

संगीत, चित्रपट आणि कलेच्या क्षेत्रात कृष्णवर्णीय संस्कृतीच्या प्रतिनिधित्वाबद्दल हुक्स नेहमीच बोलायच्या. तिने रॅप म्युझिक आणि त्याच्या मुळांवरही ठाम मत मांडले, जे मुख्यतः कृष्णवर्णीय लोकांवर त्यांच्या घरात आणि रस्त्यांवर लावलेल्या नियंत्रणातून उद्भवते.

पितृसत्ता आणि पुरुषत्वावरील हुक्स दृष्टिकोन देखील विवादास्पद मानली गेली. तथापि, तिच्या उग्र वचनबद्धतेसह आणि विश्वासांसह, तिने एकदा म्हटले होते, "मला माझे काम बरे होण्यासाठी हवे आहे". 'द विल टू चेंज: मेन, मॅस्क्युलिनिटी अँड लव्ह' या तिच्या पुस्तकात, प्रकाशनाच्या काळात एक वादग्रस्त पुस्तक, हुक्सने असा युक्तिवाद केला की पुरुषत्व ही एक छिद्र आणि एक व्यवस्था आहे जी पुरुषांसह प्रत्येकाला दाबते.

कृष्णवर्णीय स्त्रीवाद या वस्तुस्थितीवर भर देतो की लिंगभाव, वंशवाद आणि वर्गीय दडपशाही हे एकमेकांशी जोडलेले आणि एकमेकांना छेदणारे आहेत. कृष्णवर्णीय स्त्रीवाद्यांना वेगवेगळ्या आव्हानांचा सामना करावा लागला: इतर कृष्णवर्णीय स्त्रियांना हे दाखवण्यासाठी की स्त्रीवाद ही गोच्या स्त्रियांची चळवळ नाही, गोच्या स्त्रियांना त्यांच्यासोबत सत्ता वाटून घेण्यास राजी करणे आणि त्यांना आज्ञा देणे आणि कृष्णवर्णीय राष्ट्रवादाच्या दुराचारवादी प्रवृत्तींचा अंत करण्यासाठी लढा देणे.

१९८० आणि १९९० च्या दशकात कृष्णवर्णीय स्त्रीवादी लेखकांमध्ये मोठी वाढ झाली. त्यांनी उघडपणे लिंग, पांढरे पुरुष पितृसत्ता आणि इतर प्रकारचे वर्चस्व आणि वर्चस्व यावर टीका केली. १९८० चे दशक हा एक महत्त्वपूर्ण काळ होता ज्यामध्ये काही कृष्णवर्णीय महिला लेखक आणि साहित्यिक समीक्षकांनी ऐतिहासिक संदर्भांमध्ये लिंगभाव आणि कृष्णवर्णीय स्त्रियांबद्दल कठोरपणे अनुमान काढले.

तुमची प्रगती तपासा:

1. बेल हुक्स कोण होते?

५.३ उत्तर आधुनिक स्त्रीवाद - ज्युलिया क्रिस्टेवा (Postmodern Feminism – Julia Kristeva):

उत्तर आधुनिक स्त्रीवाद लिंगभाव आधारित लेखनाची कल्पना शोधतो आणि त्या संकल्पना नाकारतो. उत्तर आधुनिक स्त्रीवाद हे उत्तर आधुनिक आणि स्त्रीवाद सिद्धांत मध्ये मोडले जाऊ शकते. उत्तर-आधुनिकता हे परंपरेने सामाजिक, राजकीय, तांत्रिक आणि आर्थिक बदलांना संदर्भित करते ज्यामुळे जागतिकीकरण आणि सामूहिक संस्कृती यांना प्रेरित करते. (Laughey, २००७). स्त्रीवाद अभ्यास हा लिंगभाव आणि स्त्रीत्वाच्या विविध विचारधारा आणि आकलन यांचा संदर्भ देते जे व्यापकपणे लिंगांमधील असमानता समजून घेण्यास आणि संबोधित करण्याचा प्रयत्न करतात (लॉग, २००७).

उत्तर आधुनिक स्त्रीवाद्यांचे उद्दिष्ट आहे की ,भाषा ही विभाजक आणि लैंगिकतावादी घटक कशी असू शकते, कारण ती कधीही स्त्रियांसाठी तयार केलेली नाही. (टॉन्ग, १९९८) ते शास्त्रीयदृष्ट्या पारंपारिक स्त्रीवादी विचार आणि मूल्ये देखील नाकारतात, काही प्रमुख सदस्य "स्त्रीवादी" (टॉन्ग, १९९८) हा शब्द नाकारतात. उत्तर आधुनिक स्त्रीवादी

अनिवार्यतेची कल्पना किंवा पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यात अंतर्निहित फरक असल्याचा विश्वास विवादास्पदपणे नाकारतात. (टोंग, १९९८) उत्तरआधुनिक स्त्रीवाद पितृसत्ता आणि त्यातून पुढे जाणारी पद्धतशीर मूल्ये विघटित करण्यात भूमिका बजावते. (टॉन्ग, १९९८)

समकालीन – काळा स्त्रीवाद - बेल हुक्स, उत्तर आधुनिक स्त्रीवाद : ज्युलिया क्रिस्टेवा

लिंगभावकृत भाषेशी व्यवहार करताना, उत्तरआधुनिक स्त्रीवादी विद्वान जॅक लॅकन यांच्या ग्रंथांशी आणि त्यांच्या सिम्बोलिक व्यावस्थेच्या सिद्धांताशी परस्परसंवाद करतात. सिम्बोलिक ऑर्डर हा सिद्धांत आहे की जेव्हा लहान मुले भाषा शिकतील तेव्हा त्यांना ऑर्डरला सादर करावे लागेल जेणेकरून ते समाजाच्या भाषिक पद्धतींचे पालन करू शकतील. (टोंग, १९९८) असे केल्याने, मूल शेवटी प्रतिकात्मक आदेशाची भाषा बोलेल. प्रतिकात्मक ऑर्डर व्यक्तींच्या नियमनाद्वारे समाजाचे नियमन करत असल्याने, व्यक्ती सतत भाषा वापरतात आणि लिंग भूमिका आणि इतर सामाजिक भूमिका परिभाषित करणारे मानक कायम ठेवतात. (टोंग, १९९८)

लूस इरिगरे आणि ज्युलिया क्रिस्टेवा सारख्या उत्तर आधुनिक स्त्रीवादी प्रतिकात्मक आदेशाच्या कल्पना वापरतात आणि आशय लिंगानुसार उत्तर आधुनिक स्त्रीवादाशी संबंधित असतात. उदाहरणार्थ, लूस इरिगरे स्त्रीलिंगी मुक्ती देण्यासाठी त्यांच्या मर्दानी तात्विक विचारांना दूर करून ऑर्डर प्रतिकात्मक आदेशा आणि फ्रॉइडकडे पाहतात. (टॉन्ग, १९९८) इरिगरे स्त्रियांना ज्ञात असलेली प्रत्येक गोष्ट पुरुषांच्या भाषिक दृष्टिकोनातून कशी आहे याचे परीक्षण करतात. स्त्रीलिंगाची ही समज पुल्लिंगी प्रणाली आणि तिची एकलता (टॉन्ग, १९९८) पुन्हा सांगते.

फ्रायड आणि लॅकन यांच्यात वापरल्या जाणाऱ्या समानतेचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी इरिगरे कल्पनेच्या स्पेक्युलमला स्पर्श करतात. इरिगरे असा युक्तिवाद करतात की स्पेक्युलम हे पुरुष स्त्रियांची चर्चा आणि व्याख्या करण्यास असमर्थ कसे आहेत यावर आधारित आहे कारण "पुरुषी प्रवचन स्त्री, किंवा स्त्रीलिंगी, पुरुषाचे प्रतिबिंब किंवा मर्दानी व्यतिरिक्त इतर काहीही समजू शकले नाही." (टोंग, १९९८, पृष्ठ 202) पुरुष या प्रक्रिया करू शकत नाहीत कारण स्त्रिया स्त्रियांच्या वेगळ्या अस्तित्वापेक्षा पुरुषांचे प्रतिबिंब आहेत. (टोंग, १९९८) ज्युलिया क्रिस्टेवा, इरिगरेप्रमाणे, लॅकनच्या सिम्बॉलिक ऑर्डरच्या सिद्धांताशी युक्तिवाद करते; तथापि, तिची टीका स्त्रीवाद नाकारण्यावर केंद्रित आहे. क्रिस्टेवा, महत्वाचे म्हणजे प्रतिकात्मक आदेशाची मर्दानी किंवा स्त्रीलिंग ओळखण्याची कल्पना नाकारते, हे समजून घेते की भिन्न लिंग अस्तित्वात आहेत आणि मर्दानी आणि स्त्रीलिंगी नियमानुसार कार्य करू शकतात. (टोंग, १९९८)

१९४१ मध्ये जन्मलेली, क्रिस्टेवा ही बल्गेरियन-जन्मलेली फ्रेंच स्त्रीवादी आहे आणि हेलेन सिक्सस, लूस इरिगरे यांसारख्या इतर स्त्रीवाद्यांसह फ्रेंच स्त्रीवादाचा भाग बनवतात. फ्रेंच स्त्रीवाद या कारणास्तव अँग्लो-अमेरिकन स्त्रीवादापेक्षा खूपच वेगळा मानला जातो. फ्रेंच स्त्रीवाद, जो तत्त्वज्ञान, मनोविश्लेषण, भाषाशास्त्र, उत्तर-आधुनिकता आणि उत्तर संरचनावाद कल्पनांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करतो, आणि विविध स्त्रीवादी समीक्षकांनी दर्शविल्याप्रमाणे, सैद्धांतिक स्वरूपाचा आहे.

क्रिस्तेवा असा युक्तिवाद करतात की पाश्चात्य तत्त्वज्ञान आणि संपूर्ण पितृसत्ताक व्यवस्था कोणत्याही फरक दडपण्याचा कल्पनेवर आधारित आहे आणि हा फरक दडपून ती वाढली आहे. या व्यवस्थेला विचलित करणारी कोणतीही गोष्ट, तिच्या तर्कशास्त्र आणि संरचनेला "असामान्य," "विकृती," "अनैसर्गिक," गुन्हेगारी आणि अशा इतर अनेक गोष्टी म्हणून लेबल केले जाते त्यांना ही व्यवस्था पूर्ण ताकदीने आणि अधिकाराने दडपण्याचा प्रयत्न करते, जेणेकरून ती व्यत्यय आणेल आणि खंडित होईल. त्याचा पायाचा हेतू दिसतो.

क्रिस्तेव्हा, इतर फ्रेंच स्त्रीवाद्यांप्रमाणे, फ्रॉइड आणि लॅकन यांच्या मनोविश्लेषणाचा उपयोग करून एक मुद्दा सिद्ध करते, की लिंग फरक हे एक सामाजिक बांधकाम आहे, जे फ्रॉइडने चर्चा केल्याप्रमाणे एक मूल त्याच्या लैंगिक टप्प्यांमध्ये अंमलात आणण्याचा प्रयत्न करते आणि त्याच्या आणि इतरांच्या लैंगिकतेबद्दलच्या त्याच्या वागणुकीवर खूप प्रभाव पडतो. आपल्या परिस्थितीनुसार एक लहानाचा मोठा होतो.

तर, लॅकन प्रमाणेच, क्रिस्तेवा दाखवते की ही भाषा जेव्हा मुलामध्ये लैंगिक फरकाची जाणीव निर्माण करते, जेव्हा मूल पितृसत्ताक जगाचे वर्गीकरण आणि समजून घेण्यास सुरुवात करते, त्यात वडिलांचा अधिकार आणि पितृसत्ता यांचा समावेश होतो ज्यामुळे मुलाला अनेक इच्छा आणि इच्छा दाबल्या जातात. कल्पना जरी अनेक स्त्रीवादी सिद्धांतकार आणि साहित्यिक समीक्षकांना क्रिस्तेवाच्या कल्पना उपयुक्त आणि उत्तेजक वाटल्या, तरी क्रिस्तेवाचा स्त्रीवादाशी संबंध द्विधा आहे. स्त्रीवादाबद्दलची तिची मते तिच्या न्यू मॅलेडीज ऑफ द सोलमधील "वुमेन्स टाइम" या निबंधात उत्तम प्रकारे मांडली आहेत. क्रिस्तेवा यांनी मूळतः १९७९ मध्ये प्रकाशित झालेल्या या निबंधात स्त्रीवादाचे तीन टप्पे असल्याचे मत मांडले आहे. तिने पहिला टप्पा नाकारला कारण तो सार्वत्रिक समानता शोधतो आणि लैंगिक फरकांकडे दुर्लक्ष करतो. ती सिमोन डी ब्युव्हा आणि मातृत्वाच्या नाकारण्यावर अप्रत्यक्षपणे टीका करते; मातृत्व नाकारण्याऐवजी आपल्याला मातृत्वाच्या नवीन संभाषितांची गरज आहे असे क्रिस्तेवा आवर्जून सांगतात. खरं तर, "ए न्यू टाईप ऑफ इंटेलेक्च्युअल: द डिसेंट" मध्ये क्रिस्तेवा सुचविते की "खरी स्त्री नवकल्पना (कोणत्याही क्षेत्रात) तेव्हाच घडेल जेव्हा मातृत्व, स्त्री निर्मिती आणि त्यांच्यातील दुवा अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेतला जाईल".

क्रिस्तेवा देखील स्त्रीवादाचा दुसरा टप्पा म्हणून पाहते ते नाकारते कारण ती एक अद्वितीय स्त्रीलिंगी भाषा शोधते, जी तिला अशक्य वाटते. भाषा आणि संस्कृती मूलतः पितृसत्ताक आहे आणि ती कशी तरी सोडून दिली पाहिजे असे मानणाऱ्या स्त्रीवाद्यांशी क्रिस्तेवा सहमत नाही. याउलट, क्रिस्तेवा ठामपणे सांगतात की संस्कृती आणि भाषा हे बोलणाऱ्या प्राण्यांचे क्षेत्र आहे आणि स्त्रिया प्रामुख्याने बोलणारे प्राणी आहेत. क्रिस्तेवा स्त्रीवादाचा तिसरा टप्पा म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या गोष्टींचे समर्थन करते जे ओळख आणि फरक आणि त्यांच्यातील नातेसंबंधांचा पुनर्विचार करण्याचा प्रयत्न करते. स्त्रीवादाचा हा सध्याचा टप्पा फरक किंवा त्याउलट ओळख निवडण्यास नकार देतो; उलट, ते एकाधिक लैंगिक ओळखांसह अनेक ओळख शोधते. रोजलिनड कॉवर्डला दिलेल्या मुलाखतीत, क्रिस्तेवाने असे सुचवले आहे की तिथे जितक्या व्यक्ती आहेत तितक्याच लैंगिकता आहेत.

लिंगवाद आणि पितृसत्ताक मूल्यांच्या सीमा तोडण्यासाठी उत्तर आधुनिक स्त्रीवाद अजूनही समाजात महत्त्वाची भूमिका बजावतो. असे म्हटले जात असताना, उत्तर आधुनिक स्त्रीवादाच्या टीकाकारांचा असा विश्वास आहे की लेखन आणि सिद्धांतकार समाजाला लागू होण्याऐवजी उत्तर आधुनिक स्त्रीवादाच्या अभ्यासावर जास्त लक्ष केंद्रित करतात.

समकालीन – काळा स्त्रीवाद - बेल हुक्स, उत्तर आधुनिक स्त्रीवाद : ज्युलिया क्रिस्टेवा

तुमची प्रगती तपासा:

1. पोस्टमॉडर्न स्त्रीवाद म्हणजे काय?

५.४ सारांश (Summary):

श्वेत स्त्रीवादी सिद्धांतकारांनी वर्णद्वेष, लैंगिक भेदभाव आणि वर्ग संघर्ष आणि काळ्या महिलांच्या अनुभवाच्या अशा निकडीच्या समस्यांकडे लक्ष दिले नाही. १९६० आणि ७० च्या दशकातील वांशिक आणि लैंगिक समानतेसाठी लढलेल्या सामाजिक चळवळींमध्ये स्त्रीवादी सिद्धांत आणि विरोधी संभाषितांमधून काळ्या स्त्रियांना वगळणे प्रथमच स्पष्ट झाले. हे कार्य बेल हुक्स, अँजेला डेव्हिस आणि पॅट्रिशिया हिल कॉलिन्स सारख्या कृष्णवर्णीय सिद्धांतकारांनी पूर्ण केले होते ज्यांनी वंश, लिंगभाव, वर्ग आणि लिंग यांच्यामुळे काळ्या स्त्रियांच्या उपेक्षिततेवर भर दिला होता.

कृष्णवर्णीय स्त्रिया लैंगिक अत्याचाराचा अंत करण्यासाठी स्त्रीवादी चळवळीत सामील झाल्या, परंतु लवकरच त्यांना हे कठोर वास्तव समजले की गोऱ्या स्त्रिया काळ्या स्त्रियांना भेडसावणाऱ्या विविध समस्यांबद्दल फारसे चिंतित नाहीत. स्त्रीवादी चळवळ ही चळवळ आयोजित करणाऱ्या छोट्या अल्पसंख्याकांशी संबंधित आहे हे सहभागींच्या लक्षात आले. चळवळीतील त्यांच्या भूमिकेला कधीही योग्य श्रेय दिले गेले नाही आणि त्यांचे प्रयत्न दुर्लक्षित झाले.

कृष्णवर्णीय महिलांवरील वंशभेद इतका निर्लज्ज होता की "महिला" या शब्दाचा अर्थ "पांढऱ्या महिला" असा होतो आणि "काळे" या शब्दाचा अर्थ "काळे पुरुष" असा होतो. कृष्णवर्णीय स्त्रियांना नेहमीच एकसाचीपानाचा त्रास सहन करावा लागला आणि त्यांना नकारात्मक चित्रण केले गेले आणि छळ, मारहाण, छळ इत्यादी अनेक अत्याचारांना सामोरे जावे लागले. कृष्णवर्णीय स्त्रियांबद्दलच्या या क्रूर, दयनीय आणि दयनीय वांशिक वृत्तीमुळे महिला संघटनांचा अटळ उदय झाला. ज्यांचे एकमेव उद्दिष्ट वंशवाद संपवणे हे होते.

बेल हुक्स ही आणखी एक महत्त्वाची स्त्रीवादी सिद्धांतकार आहे जिने आंतरविभागीयात सिद्धांतामध्ये योगदान दिले. तिच्या स्त्रीवादी सिद्धांताच्या प्रस्तावनेत: फ्रॉम मार्जिन टू सेंटर (१९८४), हुक्सने तिच्या गावी कृष्णवर्णीय अमेरिकन लोकांबद्दल चर्चा केली आणि तिच्या शीर्षकाचा अर्थ स्पष्ट केला, "मार्जिनपासून केंद्रापर्यंत."

उत्तर आधुनिक स्त्रीवादाचा लैंगिक भाषेला नकार समाजासाठी अधिकाधिक लागू होत आहे. लिंगानुसार भाषा सामान्य आहे आणि जेव्हा तिचा शोध घेतला जात नाही तेव्हा अनेकदा लक्ष दिले जात नाही. हे त्या सर्वनामांशी देखील संबंधित असू शकते जे समाजात

व्यक्तींना लेबल केले जातात. सर्वनाम समाजाच्या पुल्लिंगी (तो) किंवा स्त्रीलिंगी (ती) मध्ये मोडतात म्हणून ते प्रतिकात्मक आदेश मध्ये स्थापित केलेल्या मर्दानी बायनरीद्वारे देखील परिभाषित केले जातात. शिवाय, अधिक व्यक्ती वर्गीकृत विरहित म्हणून ओळखत असल्याने, ते विशिष्ट लिंग ओळखकर्त्याशी संबंधित नसून प्रतिकात्मक आदेशद्वारे स्थापित केलेल्या मर्दानी किंवा स्त्रीलिंगी द्वैतास नाकारत आहेत. बऱ्याच भाषा आधीपासून सर्वनामांसह ही प्रथा वापरतात. जरी लिंगयुक्त सर्वनाम उत्तर आधुनिकवाद स्त्रीवादाच्या कल्पनांशी थेट संबंध ठेवत नसले तरी ते दोघेही काही प्रमाणात लिंगबद्ध भाषेच्या कल्पनेवर आणि समाजाच्या भाषेवर कसा परिणाम करतात यावर प्रश्नचिन्ह निर्माण करतात.

क्रिस्तेवाच्या सिद्धांतांनी फ्रेंच मनोविश्लेषक जॅक लॅकन, फ्रेंच तत्त्वज्ञ मिशेल फुकोल्ट आणि रशियन साहित्यिक सिद्धांतकार मिखाईल बखितन यांसारख्या भिन्न विचारवंतांचे घटक एकत्रित केले. दोन भिन्न ट्रेंड तिच्या लेखनाचे वैशिष्ट्य आहेत: एक प्रारंभिक संरचनावादी-सेमिऑटिक टप्पा आणि नंतरचा मनोविश्लेषण-स्त्रीवादी टप्पा. नंतरच्या काळात क्रिस्तेवाने स्विस भाषाशास्त्रज्ञ फर्डिनांड डी सॉसुर आणि अमेरिकन तत्त्वज्ञानी चार्ल्स सॅंडर्स पीयरस यांच्या सिगमंड फ्रॉइड आणि सेमीओलॉजी किंवा सेमोटिक्स (चिन्हांचा अभ्यास) यांच्या मनोविश्लेषणाचे संयोजन "सेमॅनलिसिस" नावाचा एक नवीन अभ्यास तयार केला.

भाषेच्या तत्त्वज्ञानातील तिचे सर्वात महत्वाचे योगदान म्हणजे भाषेच्या लाक्षणिक आणि प्रतीकात्मक पैलूंमधील फरक, लय आणि स्वरात प्रकट होणारे सेमिऑटिक, मातृ शरीराशी संबंधित आहे. प्रतिकात्मक, दुसरीकडे, व्याकरण आणि वाक्यरचनाशी संबंधित आहे आणि संदर्भित अर्थाशी संबंधित आहे. या भिन्नतेसह, क्रिस्तेवाने "बोलणारे शरीर" पुन्हा भाषाशास्त्र आणि तत्त्वज्ञानात आणण्याचा प्रयत्न केला. तिने प्रस्तावित केले की शारीरिक चालना भाषेत सोडल्या जातात आणि भाषेची रचना शरीरात आधीपासूनच कार्यरत आहे.

५.५ प्रश्न (Questions):

- ज्युलिया क्रिस्टेवा कोण होती?
- कृष्णवर्णीय स्त्रीवाद म्हणजे काय?
- ब्लॅक फेमिनिझम आणि लिबरल फेमिनिझमची तुलना करा?

५.६ संदर्भ आणि पुढील वाचन (References and Future Readings)

- Bakytzhanova, A. (2020). The development of contemporary feminism.
- Beasley, C. (2000). What is Feminism?: An Introduction to Feminist Theory. London: Sage.

- Beauvoir, S., & Parshley, H. M. (1972). *The second sex*. Harmondsworth: Penguin.
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2022, February 11). bell hooks. Encyclopedia Britannica.
<https://www.britannica.com/biography/bell-hooks>
- Meagher, M. (2019). Contemporary Feminist Theory. In *The Wiley Blackwell Companion to Sociology* (eds G. Ritzer and W.W. Murphy).
- Brenden. (2017, November 11). Every Single Time James Charles has said “Hi sisters” for One Minute Straight [Video file]. Retrieved from
https://www.youtube.com/watch?v=Wmyn_q2YjoA
- Kweeny Kween. (2018, April 15). The Evolution of Shanes’ “Hey What’s Up You Guys, Yes” [Video file]. Retrieved from
<https://www.youtube.com/watch?v=FjdLz0ISvSs>
- Laughey, D. (2007). *Key Themes in Media Theory*. London: McGraw Hill.
- Tong, R.P. (1998). *Feminist Thought* (2nd ed.) Colorado: Westview Press.

कुमुद पावडे यांचा चिंतनीय उद्रेक आणि दलित स्त्रीवाद

घटक रचना

- ६.० घटक /उद्देश
- ६.१ प्रस्तावना/ओळख
- ६.२ जाती/जाणिवेचे वैयक्तिक वर्णन
- ६.३ आत्मचरित्र लिंगभाव जागृतीबद्दल बोलतात
- ६.४ "अंतःस्फोट" चा निष्कर्ष
- ६.५ दलित महिला आत्मचरित्र आणि दलित स्त्रीवाद : महत्वाच्या संकल्पना
- ६.६ सारांश
- ६.७ प्रश्न
- ६.८ संदर्भ

६. ० घटक/ उद्देश

- विद्यार्थ्यांना कुमुद पावडे यांच्या लेखनाची ओळख करून देणे.
- विद्यार्थ्यांमध्ये दलित स्त्रीवादाची जागरूकता वाढवणे.

६.१ प्रस्तावना/ओळख

कुमुद पावडे या महाराष्ट्रातील एक लेखिका, स्त्रीवादी महिला आणि सामाजिक विचारवंत आहेत. त्यांचा जन्म १९३८ मध्ये नागपुर येथे झाला असून त्या दलित आहेत. त्यांचे आत्मचरित्र, "अंतःस्फोट" (**Antasphot**), सर्वप्रथम १९८१ मध्ये मराठीत लिहिले गेले. हे आत्मचरित्र त्यांच्या जीवनातील अनेक गोष्टींचा उलगडा आहे. जे त्यांच्याबद्दल आणि त्यांच्या सभोवतालच्या लोकांबद्दलच्या गोष्टी सांगते. तसेच, विविध सामाजिक आणि राजकीय समुदायांनी कुमुद यांचे जीवन कसे कठीण केले आणि त्यांनी त्यावर मात कशी केली हे आत्मचरित्र आपल्याला सांगते. हिंदू समाजव्यवस्था दलित स्त्री-पुरुषांसाठी अन्यायकारक आहे, ज्यामुळे त्यांचे जीवन कठीण होते, या विविध मार्गांबद्दल अँटास्फोट बोलते. "अंतःस्फोट" या शब्दाचा इंग्रजीत अर्थ "आऊटबर्स्ट" असा होतो, पण तिने कथेच्या सुरुवातीला म्हटल्याप्रमाणे, हा स्वतःच्या आणि इतर लोकांच्या अनुभवांना दिलेला विचारपूर्वक प्रतिसाद आहे. तर, खऱ्या अर्थाने हा एक चिंतनशील उद्रेक आहे.

त्यांच्या कथेतील, निवेदक आपल्याला त्यांना त्यांच्याबद्दल, त्यांच्या समाजातील त्यांची सामाजिक स्थिती आणि त्यांना आणि त्यांच्या तिच्या समुदायाला बाहेर ठेवणारी व्यवस्था याबद्दल गंभीर जाणीव असल्याचे दाखवून देतो. त्या म्हणतात की जातसंस्था व्यक्ती आणि समूह दोघांच्याही जीवनाला आकार देते. त्याचबरोबर महिलांचा वापर त्यांच्या जातीमुळे त्या महिला आहेत म्हणून केला जातो. दलित महिलांचे इतर स्त्रियांपेक्षा दुप्पट शोषण होते आणि त्यांना दुप्पट बाहेर सोडले जाते याबाबत त्या सहमत आहेत. जाती, वर्ग आणि पितृसत्ता यांनी हिंदू समाज आणि स्त्रियांचे जीवन ज्या प्रकारे चालवले जाते त्याबद्दल त्या वाईट गोष्टी सांगतात. मजकूरात बऱ्याच ठिकाणी, लेखिका अत्याचारी वातावरणाबद्दल तिला काय वाटते ते सांगते. ती जात आणि तिच्या कुटुंबाच्या पितृसत्तेबद्दल बोलते तशीच जात आणि अंतःस्फोट असमानता या दोन्हीच्या विरोधातही बोलते.

'थॉटफुल आऊटबर्स्ट' हे अंतःस्फोटचे इंग्रजी भाषांतर आहे. जे नऊ छोट्या अशा विशेष साक्ष्यांपासून बनलेले आहे आणि जे लेखिकेला स्त्रियांना भूतकाळातील नियम तोडण्यासाठी बोलावण्याची परवानगी देते. मजकूरातील काही महत्वाच्या कल्पना म्हणजे संस्कार, कुटुंब आणि समाजातील पुरुषांची शक्ती, दलित प्रचार आणि पडद्यामागे काय चालले आहे या आहेत. कुमुद पावडे भारतीय समाज किती जाचक आहे हे पाहून इतक्या अस्वस्थ झाल्या आहेत की, त्यांच्याकडे कठोर टीका करण्याशिवाय काहीच पर्याय नाही. त्या म्हणतात, "भारतीय समाजाप्रमाणे पदानुक्रमावर आधारित संस्कृती जेव्हा व्यक्ती आणि समुदायांच्या मनातून अक्षरशः शरीराला फाटा देत असते आणि त्यांना दुखावते तेव्हा मी माझे जीवन आणि माझ्या जखमी समाजाच्या जीवनाकडे माणूस म्हणून कसे पाहू शकते?" हा प्रश्न मला एकटे सोडणार नाही. यामुळे, मला माझ्या मेंदूचा स्फोट होईल असे वाटू लागते आणि जेव्हा ही भावना शब्दांत प्रकट होते तेव्हा त्याला "विचारपूर्वक उद्रेक" म्हणतात. अंतःस्फोट बद्दल मला असेच वाटते.

६.२ जातीचेतनेचे/जाणिवेचे वैयक्तिक वर्णन

दलित आत्मचरित्रे महत्वाची आहेत कारण ते "उच्च जात" त्यांच्यासाठी किती अन्यायकारक आहे आणि त्यांना त्याबद्दल वाईट वाटते हे दर्शवतात.

"कुमुद पावडे हा शोषितांचा आवाज आहे जो वर्गीकृत हिंदू धर्मावर त्याच्या दुर्दैवी कल्पना आणि मूल्यांसाठी हल्ला करतो. कुमुदना अत्यंत गरिबीला सामोरे जावे लागले नाही किंवा वाईट ठिकाणी मोठे व्हावे/वाढावे लागले नाही. त्यांनी आयुष्यातील खूप/सर्वात महत्वाच्या गोष्टी गमावल्या नाहीत, जसे की शिक्षण घेणे आणि सुरक्षित राहणे वगैरे. नागपूर शहरात त्या इतर उच्चवर्णीय मुलांसोबत शिकत होत्या. त्यांच्या उच्चवर्णीय ब्राह्मण मैत्रिणींच्या माता/आई त्यांच्या वेगळ्या पद्धतीने वागत त्यामुळे त्या अजूनही खूप दुखावल्या आहेत. काही वेळा त्यांना अपमानास्पद शब्द बोलले गेले. "तिच्या जवळ जाऊ नकोस! तिच्याभोवती गडबड करू नकोस. बदलली नाहीस तर घरी येऊ नकोस!" असे बोलले गेले. "मी रोज साबणाने आंघोळ करते, जशी त्या करतात," त्या विचार करत असत. माझे सर्व कपडे स्वच्छ आहेत. मला वाटते की माझे घर त्यांच्यापेक्षाही स्वच्छ आहे. मग त्या माझ्याकडे तुच्छतेने का पाहतात?" त्यांना राग येत असे. एके दिवशी हीच तरुणी शाळेतील एका ब्राह्मण मैत्रिणीच्या घरी एका धार्मिक समारंभासाठी जाते. ती तिथेच राहते, मंत्रमुग्ध

होऊन वैदिक संस्कृत मंत्रांचा उच्चार करते. अचानक, तिला कठोरपणे फटकारले जाते आणि घराबाहेर पाठवले जाते. ती बाहेर येत असताना तिला ऐकू येते, "हे महार आजकाल इतके भरलेले आहेत ना !"

कुमुद यांनी वेगळ्या जातीतील व्यक्तीशी लग्न केल्यामुळे लोक त्यांच्याशी कसे वेगळे वागले याबद्दल त्या बोलतात. त्यांचे लग्न मराठा मुलाशी झाले असल्याने त्या जरी आता दलित मुलगी राहिलेल्या नसल्या तरी त्यांना खूप ऐकून घ्यावे लागत असे. आणि तरीही, त्यांची मूळ ओळख त्यांना उच्च वर्गाच्या सामाजिक जीवनात सामील होण्यापासून रोखू शकली. डॉ. आंबेडकरांनी जातीपासून मुक्ती मिळवण्याचे काम केले आणि त्यांना असे वाटले की विविध जातीतील लोकांमधील विवाह हा एक मार्ग आहे. पण लेखिका म्हणते की जात ही एक सामाजिक कल्पना आहे जी व्यक्तीपासून कधीही हिरावून घेतली जाऊ शकत नाही. या ठिकाणी लोक त्यांच्या नावाने नव्हे तर जातीने ओळखले जातात. जात किती कठोर असू शकते हे त्यांनी स्वतः पाहिले आहे. त्यांचे सासरे किती विचित्र होते याबद्दल त्या बोलतात. ते इतके हट्टी आणि जुन्या पद्धतीचे होते की त्यांनी आपल्या मुलावर महार मुलीशी लग्न केले म्हणून कायम राग धरला. नातवंड होऊनही त्यांचा राग काही गेला नाही. त्या मोठ्या उत्साहाने म्हणतात, "मला खूप राग आला होता." माझ्या मुलाला त्या ज्येष्ठ माणसाने धरले नाही. हा माणूस रक्ताने आमच्याशी संबंधित असला तरी त्याने आपल्या नातवाला हात लावला नाही कारण तो महार स्त्रीच्या पोटी जन्माला आला होता." आपल्याशी चुकीची वागणूक दिल्याचा त्यांना किती राग आहे याबद्दल त्या सांगतात. त्यांच्या कठीण काळात त्यांना मदत करण्याऐवजी मुलाने, कुमुदशी लग्न केल्यामुळे त्यांनी त्यांच्याशी सर्व संबंध तोडले. त्यांच्या पत्नीशी झालेल्या वादाच्या वेळी ते तिला म्हणाले, "तुझ्या मुलाने समाजातील माझी प्रतिष्ठा दुखावली आहे." माझ्याकडे ४५० एकर जमीन आहे, सोने आहे. फक्त गुलाबराव पाटील, या माझ्या नावानेही लोक मला घाबरतात, जो आता चिखल झाला आहे. बापाची जात गमावल्यास कारणीभूत असलेला मुलगा माझा मुलगा कसा होईल?" लोकांना त्यांच्या जातीची इतकी काळजी असते की समाजात त्यांचा "दर्जा" टिकवून ठेवण्यासाठी ते त्यांच्या कुटुंबाशी आणि मित्रांशी संबंध तोडण्यास सुद्धा तयार असतात.

दलित साहित्याच्या सौंदर्याच्या दिशेने: इतिहास, विवाद आणि विचार (**Towards an Aesthetic of Dalit Literature: History, Controversies, and Considerations**) या पुस्तकात, शरणकुमार लिंबाळे म्हणाले आहेत की, दलित लिखाणात जातीची जाणीव ही सर्वात महत्त्वाची गोष्ट आहे. दलित साहित्य हे दलितांनी लिहिलेले असते ज्यांना दलित असणे काय असते याबरोबर दलित असण्याची जाणीव असते. दलित आत्मचरित्रांमध्ये दलितांचे खरे जीवन दाखवले जाते, जे तुम्हाला जातीबद्दल माहिती असेल तरच समजू शकते. कुमुद या त्यांची महार जात कशी विचार करते याचे प्रतीक आहेत. त्या म्हणतात की उच्च जातीचे लोक त्यांच्या रिकाम्या धार्मिक मूल्यांना कधीही सोडणार नाहीत. त्यांनी त्यांच्या कुटुंबात आणि बाहेरच्या जगात पाहिलेल्या जातींमधील फरकांबद्दल त्या बोलतात. त्यांचे लग्न झाल्यानंतर कुमुद श्रीमंत मारवाडी आणि ब्राह्मणांच्या शेजारी राहायला गेल्या. जेव्हा त्यांच्या सासूने त्यांच्या शेजाऱ्यांना त्यांच्या घरी बोलावत तेव्हा त्या ते नेहमी न येण्याचे कारण पुढे करत. जेव्हा कुमुदला कारण कळले तेव्हा त्यांनी विनम्रपणे त्यांची आमंत्रणे नाकारली कारण ती साफ नव्हती. त्यांचे शिक्षण आणि फुले-आंबेडकरी भावनेने त्यांना धारदार उत्तर मिळण्यास मदत केली.

दलित महिला संघटनेने सर्वात खालच्या जातीतील महिलांना पुढे जाण्यासाठी मदत करणे अपेक्षित असते, परंतु सदस्यांना संस्थेच्या मूळ ध्येयाबद्दल कमी आणि उच्च जातीच्या उच्चभ्रू लोकांच्या नैतिकतेची आणि शिष्टाचारांची कॉपी करण्याबद्दल अधिक काळजी वाटते हे पाहून त्यांना धक्का बसला. त्या या गटाच्या सदस्य आहेत, त्यामुळे त्यांचे व्यासपीठ त्यांचे खरे ध्येय कसे लपवते हे त्यांनी पाहिले आहे. त्यांना वाटते, "उच्च वर्गाप्रमाणे वागण्याची ही प्रवृत्ती जर आपल्यात रुजली तर आपणही वर्ग जाणिवेचे कैदी होऊ." त्यांचे म्हणणे आहे की त्यांचे लोक कसे उच्च संस्कृतीत जात आहेत जे त्यांना आवडत नाही. त्या म्हणतात, "हा एक असा दिवस आहे जो या संस्कृतीच्या प्रभारी लोकांनी आम्हाला पाहू दिला नसता." महान आत्मा असलेल्या बाबासाहेबांमुळेच आपण हा दिवस पाहू शकतो. आम्ही त्यांचे किती देणे लागतो? पण जेव्हा मी पाहतो की त्यांचा किती अभिमान आहे आणि त्यांच्या स्थितीचा वास किती वाईट आहे, तेव्हा मला बौद्ध धर्माची उच्च मूल्ये दळून घ्यायची आणि त्यांच्या घशात घालायची इच्छा होते." खऱ्या बौद्धांना दुःख आहे की बहुतेक सुशिक्षित आणि समृद्ध दलितांनी बौद्ध धर्माच्या सोप्या मार्गाचे पालन न करणे निवडले आहे. बेबी कांबळेनी त्यांच्या कामात त्याच वेदनाबद्दल लिहिले. कुमुदनी त्यांचे मन दुखावल्याबद्दल काहीतरी अर्थपूर्ण सांगितले. त्यांच्या धाडसी दाव्यांमुळे परिस्थिती गंभीर झाली होती. त्यांनी मला सांगितले, "जेव्हा झोपडीतील माणूस या हॉलमध्ये जातो, तो त्याच्या साध्या घराचा विचार करत नाही. जेव्हा तो वर्गाचा माणूस बनतो तेव्हा जनतेचा माणूस जनमानसाकडे पाठ फिरवतो. तो पूर्णपणे विसरतो की तो ज्या ठिकाणी जन्माला आला त्या ठिकाणी परत देण्यासारखे काहीतरी आहे. आराम आणि सहजतेसाठी, आपण स्वतःला विकतो. हीच आपली शोकांतिका आहे."

कुमुद उच्च वर्गातील दलित स्त्रिया आणि ग्रामीण भागातील दलित महिलांमध्ये फरक करतात, ज्या कोणत्याही वर्गाशी संबंधित नाहीत. ग्रामीण भागात अजूनही जातीय भांडणे होतात, जिथे दलित महिलांना शौचालय, स्नानगृह, पिण्याचे पाणी इत्यादी मूलभूत गोष्टीही उपलब्ध नाहीत. एका संमेलनात त्यांच्या एका मैत्रिणीने ज्यांचा नेहमीच वापर होण्याची भीती असते अशा दलित महिलांच्या सुरक्षेबद्दल विचारले. ग्रामीण भागात राहणाऱ्या, गरीब असलेल्या आणि लिहिणे-वाचणे न जाणणाऱ्या दलित महिलांवर अत्याचार, शोषण, लुट आणि दुखापत होण्याचे एक मोठे कारण जातिव्यवस्था आहे. दलितांचे भवितव्य त्यांच्या जातीमुळेच आहे असे त्यांना वाटते. त्या म्हणतात, "हा समाज केवळ वर्गावर आधारित नाही, तर वर्ण आणि जातीवरही आधारित आहे, हे डाव्यांनी लक्षात ठेवायला हवे." या ठिकाणी धर्म हे एक भक्कम हत्यार आहे. खरे तर धर्मने लोकांना एकत्र आणून त्यांना भाऊ-बहिणीची जाणीव करून दिली पाहिजे, परंतु हिंदू धर्म लोकांना वेगळे राहण्यास आणि खालच्या जातीला उच्च जातीपासून दूर ठेवण्यास प्रोत्साहित करतो. जात आणि धर्माच्या कल्पनाबाबत त्यांनी आपल्या लिखाणात टीका केली आहे.

"कुमुद त्यांचा अतिशय जवळचा मित्र असलेल्या सनत कुमारसोबत काय घडले याबद्दल बोलतात. तो जैन समाजाचा (उच्च जातीचा) असूनही तो कुमुदच्या घरी अनेकदा जात असे. त्यांचे गतिमान विचार जातीच्या मर्यादेपलीकडे गेले. आई-वडिलांना तिची जात सांगायला तो घाबरत होता. कुमुदला पहिल्यांदा भेटल्यावर कुमुद कुणबी असल्याचे त्याने आपल्या आईला (मराठा) सांगितले. कुमुदना स्वतःची जात लपवावी लागल्याचे वाईट वाटले, ज्याचा त्यांना खूप अभिमान होता. तिने वेगळ्या जातीतील व्यक्तीशी लग्न करून

सोळा वर्षे झाली असली तरी इतरांना अजूनही जातीची काळजी आहे. पार्टीत किंवा कुटुंबासोबत त्यांचे स्वागत केले जात नव्हते. केवळ त्या शूर होत्या म्हणून लोकांचा सामना करू शकल्या. त्या म्हणायच्या, "मी जेवायला बसले तर पार्टी घाण होईल का?" त्यांना काहीतरी धक्का बसत. त्या तिच्या एका मेव्हण्याबद्दल बोलतात ज्याने लग्न झाल्यावर त्यांना आणि त्यांच्या नवऱ्याला मदत केली आणि फुले अनुयायी असल्याचे भासवले पण तो एकटा असताना वेगळ्या पद्धतीने वागला. कुमुद म्हणाली की असे लोक "फुलेंच्या विचारांचे छुपे शत्रू" आहेत.

कुमुदना आठवते की, आरक्षण धोरण आणि अनुसूचित जातींसाठी शिष्यवृत्ती कार्यक्रम सुरू झाल्यानंतर दलितांबद्दल खूप नकारात्मक टिप्पणी करण्यात आली होती. त्यांना शाळेत जाऊन प्रगती करण्याची शिक्षा झाली होती. दलित विद्यार्थ्यांना शाळेत जाणे कठीण व्हावे यासाठी अनेक लोक प्रयत्न करतील. कायदेशीर पातळीवर अस्पृश्यता दूर झाली, पण लाखो लोकांच्या मनूला मनातून कोण काढणार? तिचे दुखणे बहुतेक आपल्याच लोकांसाठी आहे, ज्यांना फुले-आंबेडकरांच्या दृष्टीपासून दूर नेले जात आहे, कारण त्यांची दिशाभूल केली जात आहे. अनेक महिला प्राध्यापिका दलित विद्यार्थ्यांशी उद्धटपणे वागल्या आणि छोट्या-छोट्या जातीच्या समस्यांमध्ये अडकल्या. त्या म्हणाल्या, "सावित्रीबाईंनी काही मूलगामी गोष्टी केल्या ज्यामुळे महाराष्ट्रातील स्त्रियांना पुरुषांसारखेच शिक्षण मिळणे शक्य झाले. पण या स्त्रिया फुलेंना जे हवे होते त्यापासून दूर जात आहेत असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. हा अप्रामाणिकपणा नाही का?" ही आपल्या काळातील शोकांतिका आहे: सुशिक्षित तरुणांना हे माहित नाही की भारतात मोठे होणे काय आहे आणि ते किती कठीण आहे. यामुळे स्त्री-पुरुष दिखाऊ जीवनात अडकत आहेत आणि समाजाला मदत करणाऱ्यांचीही पर्वा करत नाहीत. ही कुमुदची वेदना आहे, जी त्यांना दुःखी आणि अस्वस्थ करते.

त्यांनी १९७८ मधील आणखी एक आठवण लिहून ठेवली आहे. एका स्थानिक विवाह सभागृहात त्यांच्या भावाचे लग्न झाले. स्वयंपाकी आणि कामगार यांसारख्या निम्नवर्गीय लोकांनाही जातीभेदाचे नियम पाळावे लागले. स्टेजवर बुद्ध आणि आंबेडकरांची चित्रे पाहिल्यावर ते त्याबद्दल कमी आवाजात बोलू लागले. हे स्पष्ट होते की जे लोक स्वच्छता करतात त्यांना जेवणानंतर भांडी साफ करायची नव्हती. कुमुदच्या कुटुंबीयांनी हॉल मॅनेजरला याबद्दल सांगितले तेव्हा तो म्हणाला की तो काहीही करू शकत नाही कारण तो कामगारांना त्यांच्या इच्छेविरुद्ध काहीही करा म्हणून शकत नाही. त्यांच्या आयुष्यात, त्यांना अनेक लोक भेटले जे अजूनही शुद्धता आणि प्रदूषणाबद्दलच्या भयानक जुन्या कल्पनांवर विश्वास ठेवतात. ते दलितांबद्दल कसे विचार करावे आणि त्यांच्याशी कसे वागावे याबद्दल ते पक्षपाती आहेत. त्यांच्या मते दलित अस्पृश्य, घाणेरडे, अस्वच्छ, अशिक्षित आणि अयोग्य आहेत. म्हणून, जेव्हा वैयक्तिक त्या अनुभवाबद्दल बोलल्या तेव्हा त्यांनी स्वतःला सांगितले की, "कोणीही भारतात किंवा भारताबाहेर राहू शकते, परंतु जात कायम राहते." त्यांनी केवळ अन्न, प्रदूषण आणि शुद्धता निषिद्धांबद्दलच विचार केला नाही तर त्यांनी इतर गोष्टींबद्दल देखील विचार केला, जसे की त्या संस्कृत कसे बोलायला शिकल्या, जी एक धर्मभाषा आहे जी दलित किंवा स्त्री कधीही शिकू शकत नाही याबद्दल त्यांनी सांगितले आहे. त्यांना कसे वाटले याबद्दल त्यांनी लिहिले आहे : "शंभर वर्षांपासून काही , ज्या गोष्टींना आपण स्पर्शही करू शकत नाही त्या स्पष्ट झाल्या आहेत आणि ज्या गोष्टी

कठोर कवचात ठेवल्या होत्या त्या मिळवणे सोपे झाले आहे." गूढतेच्या आच्छादनात गुंडाळलेले ज्ञान एखाद्याने घेतले आहे जो धर्म म्हणतो तो नीच ढेकणापेक्षाही (किडा/बग) चांगला नाही." जेव्हा त्या भाषा शिकल्या, तेव्हा बाहेरून आणि त्यांच्या समुदायातील अनेक पुराणमतवादी लोकांनी हे दाखवण्यासाठी उलट्या दिशेने डोके फिरवले म्हणजे त्यांना हे आवडले नाही असे दाखवत होते.

कुमुद पावडे यांचा चिंतनीय उद्रेक आणि दलित स्त्रीवाद

कुमुदला जगाला दाखवून द्यायचे होते की, व्यक्ती कोणत्याही जातीची असली तरी ती सर्वोत्कृष्ट असू शकते. पण त्या ते करू शकत नाहीत कारण जग त्यांना त्यासाठी परवानगी देणार नाही. त्यांच्यासाठी, जरी लोकांनी जात बाजूला ठेवण्याचा प्रयत्न केला आणि ते विसरले तरी जात नेहमी असतेच. नोकरी मिळवण्यासाठी त्यांनी खूप प्रयत्न केले तरीही त्यांनी पदव्युत्तर पदवी पूर्ण केल्यानंतर दोन वर्षे त्या बेरोजगार होत्या. मराठ्यांशी लग्न होईपर्यंत तिला सरकारी महाविद्यालयात सहाय्यक प्राध्यापकाची नोकरी मिळाली नाही. ही वस्तुस्थिती त्यांना अजूनही वाईट वाटते. त्या म्हणतात की कुमुद सोमकुवर नाही तर कुमुद पावडे यांना काम मिळाले. तर, सौ कुमुद पावडे संस्कृतच्या प्राध्यापिका होण्याचे सर्व श्रेय तथाकथित सवर्ण अस्मितेला जाते." त्यांची जुनी जात अजूनही गैरसोयीत आहे."

जाती-धर्माच्या विरोधात असलेल्या सामाजिक विचारवंत म्हणून कुमुद यांना देशाची मानसिकता बदलेल, अशी आशा आहे. हे बदल फुले आणि आंबेडकरांच्या विचारांच्या संदर्भात जे मानत होते त्या अनुषंगाने असले पाहिजेत. नवबौद्धांनी पुढे जाऊन जातीच्या साखळ्या आपल्या मनातून तोडून टाकल्या पाहिजेत आणि मानवतावादी मूल्यांवर आधारित एक नवीन "बिरादरी" (समुदाय) तयार केला पाहिजे कारण त्यांच्या मते, धर्म लोकांना जातीच्या तुकड्यांमध्ये विभागून समाजाला तोडतो. त्यामुळे, तुटलेले लोक मानवतावादाकडे वळतात, जो बुद्धाने सुरू केलेला धर्म आहे आणि आंबेडकरांनी तो चांगल्या कारणासाठी स्वीकारला आणि त्याची प्रशंसा केली आहे. दलित आणि दलित नसलेल्या लोकांनी केवळ स्वतःच्या हिताचा विचार करू नये. त्या शेवटी म्हणतात, "मानवतावादाच्या भावनेतून लोकांनी इतर लोकांसाठी काय केले हे आपल्याला शोधायचे आहे." या प्रकारच्या मानवतावादात व्यक्ती ही सर्वात महत्त्वाची गोष्ट असावी. लोकांनंतर पक्षी, गायी आणि मुंग्या देखील जगू शकतात. पण इथे पक्षी महत्त्वाचे आहेत. कावळ्यांना शेवटच्या विधीचे अन्न दिले जाते आणि मुंग्यांना साखर, गाईचे गवत, माकडाचे शेंगदाणे आणि पिठापासून बनवलेले माशाचे गोळे मिळतात. परंतु उच्चभ्रू लोकांकडून लाथ मारून एखाद्या व्यक्तीच्या मुलाला कचराकुंडीतून अन्नाचे तुकडे उचलावे लागतात."

६.३ आत्मचरित्र लैंगिक जागृतीबद्दल बोलतात

संवेदनशील हृदयाची स्त्री मनाने बंडखोर असण्याची शक्यता असते. पितृसत्ताक नियमांनी स्त्रियांवर बरेच निर्बंध घातले, त्यामुळे कुमुद पावडे यांचे शिक्षण त्यांच्या विरोधात गेले. खरं तर, भारतीय समाज ज्यासाठी सर्वात जास्त ओळखला जातो ती पितृसत्ता आहे. स्त्रियांना नेहमीच पुरुषांपेक्षा वाईट वागणूक दिली जाते. केवळ धार्मिक समारंभांमध्येच त्यांना सर्वात महत्त्वाची गोष्ट मिळते/महत्व दिले जाते. तसे केले नाही तर त्यांचे जीवन कचऱ्याच्या ढिगाऱ्यासारखे होईल. एक सुशिक्षित महिला म्हणून कुमुद महिलांना दिल्या जाणाऱ्या वागणुकी विरोधात बोलल्या. त्यांनी सावित्री व्रताबद्दल बरेच काही लिहिले आहे, जे

विवाहित स्त्रिया त्यांच्या पुढील सात आयुष्यात एकच पती असावा हे सुनिश्चित करण्यासाठी करतात. त्यांच्या कथेचा पहिला भाग "हाऊ आय स्टॉप्ड सावित्री (पूजा) उपवास" असा आहे आणि तो एका विधीबद्ध आहे ज्यात लेखिकेच्या एका नातेवाईकाने भाग घेतला होता. हिंदू धर्मने विधी निर्माण केले आहेत जे फक्त स्त्रियांनीच करायचे आहेत. बहुतेकदा, हे विधी स्त्रियांना समजत नाहीत म्हणून केले जातात, कारण त्यांना वाटते की त्यांनी हे केलेच पाहिजे किंवा त्यांना अधिक चांगली माहितीच नसते.

कुमुद यांच्या कुटुंबातील एका सदस्याला तिच्या पतीने घरी बेदम मारहाण केली. तिला मुले होऊ शकत नाहीत या बहाण्याने तो दुसरी बायको करतो आणि तिला घरात घेऊन येतो या कारणाने ही मारहाण केली गेली. तेव्हापासून केवळ तिचा नवराच नाही तर त्याची दुसरी पत्नीही तिच्यावर सतत अत्याचार करत राहिली. त्या घरात तिला वारंवार छळण्यात आले आणि जेव्हा ते खूप वाईट झाले तेव्हा तिने लेखिके सोबत जाण्याचा निर्णय घेतला. विनाकारण गैरफायदा घेतलेली ही स्त्री अजूनही आपल्या पतीच्या सन्मानार्थ सावित्री व्रत आणि उपवास करण्यास तयार आहे. एकदा लेखिकेने पुन्हा विचारले, "तुम्ही अशा नवऱ्यासाठी उपवास का ठेवता?" तर तिची नातेवाईक म्हणाली, "ठीक आहे, निदान देव माझे ऐकेल." निदान पुढच्या आयुष्यात तरी तो हुशार असेल." लेखिकेने तिला गोष्टींचा तर्कसंगत विचार करायला सांगितले जेणेकरून व्रतामुळे तिला पुढच्या आयुष्यात तोच नवरा मिळाला तर त्याची दुसरी बायकोही येईल. ती सुद्धा त्याच नवऱ्यासाठी व्रत करेल, आणि तिला पुन्हा त्रास होईल. म्हणून, लेखिकेला उपवास करण्याचे कोणतेही कारण दिसत नसल्यामुळे, तिच्या नातेवाईक मायाबाईने सावित्री पूजा करणे बंद केले.

स्त्रिया कशा अंधश्रद्धा बाळगतात आणि त्यांची वैज्ञानिक बाजू न पाहता इतरांचे अनुसरण करतात याबद्दल ही गोष्ट होती. त्या म्हणतात की ही धार्मिक प्रथा अन्यायकारक आहे कारण ती फक्त महिलांसाठी आहे. लोकांच्या अशा चूकीच्या कल्पना मला आवडत नाहीत, असे त्या म्हणतात. "बायबलमधील सर्व कथा स्त्रीला आज्ञाधारक बनवण्यासाठी आहेत का?" असे त्या विचारतात. जरी अशा क्रूर धार्मिक प्रथा सोन्याने झाकल्या गेल्या तरी त्यांचे कौतुक केले जाऊ शकत नाही. माझ्या पतीसोबत राहून मी आनंदी असले तरी इतरही अनेक स्त्रिया त्यांच्यासोबत राहून नरकायातना भोगत आहेत. या स्त्रिया त्याच नरकाची कामना करत राहिल्या आणि ते माझे स्वतःचे काम होते म्हणत राहिल्या तर ते किती वाईट आहे हे मला माहीत असताना मी अशा वाईट गोष्टी का करत राहू? आणि मग मी या स्त्रियांना सांगू नये की या परंपरा क्रूर आहेत आणि त्यांना काहीही अर्थ नाही? त्या पुरुषसत्ताकतेच्या विरोधात आहेत आणि पुरुषांनी प्रभारी असावे असे त्यांना वाटत नाही. हिंदू समाजात महिलांना कमी महत्त्व देणारे अनेक संस्कार आणि प्रथा आहेत आणि कुमुद, एक आधुनिक, सुशिक्षित स्त्री म्हणून हे कधीही मान्य करणार नाहीत.

परंतु बहुतेक भारतीय महिलांनी त्या पितृसत्ता बदलू शकत नाहीत असे कसे स्वीकारले आहे हे पाहून धक्का बसतो. त्यामुळे प्रथा त्यांच्या मनात इतक्या खोलवर रुजलेल्या आहेत की त्यांच्यापासून सुटका करणे एखाद्या सुधारकालाही कठीण जाईल. त्या म्हणतात, "त्या स्त्रिया दुसरा विचार न करता किती आंधळेपणाने खोट्या कल्पनांचे अनुसरण करतात हे पाहून मला खूप वाईट वाटले." या समाजात स्त्रिया आणि शूद्रांची गुलामांखेरीज दुसरी भूमिका होती का? त्यांच्या पतींपेक्षा त्यांच्या मृत्यूला महत्त्व देऊन, त्यांना वाईट

कारणांसाठीही त्याग करण्यास शिकवले गेले. या समजुतीमुळे स्त्रिया प्रार्थना करायच्या, "हे देवा, मला माझ्या नवऱ्यासमोर मरू दे. मला हिरव्या बांगड्या, पिवळी साडी आणि कपाळावर कुंकू लावून हे जग सोडून जाऊ दे."

कुमुद पावडे यांचा चिंतनीय उद्रेक आणि दलित स्त्रीवाद

रेगे म्हणतात, "जेव्हा कुमुदनी पतीच्या आधी पत्नीचा मृत्यू झाला पाहिजे या कल्पनेशी सार्वजनिकरित्या असहमती दर्शविली, तेव्हा त्यांना त्यांच्या समुहाकडून खूप टीका झाली कारण ते त्यांच्या रूढी आणि परंपरांमध्ये अडकले होते." त्यांना वाटले की जर मृत्यू ही एक गोष्ट आहे जी नाकारता येत नाही, तर ती स्त्री आणि पुरुष दोघांसाठीही खरी आहे. स्त्रिया गुलाम आहेत आणि पुरुष मालक आहेत, त्यानंतर स्त्री ही भोगदासी आहे ही कल्पना या प्रथा आणि मूल्ये विवाहाच्या स्थितीशी संबंधित आहेत. बायकोच्या मृत्यूबद्दल दुःखी झालेल्या पुरुषांची चेष्टा केली जाते आणि ते विनोद बनतात. पती-पत्नीच्या नात्याबद्दल त्यांना काय वाटते ते कुमुद सांगतात. त्यांना वाटते की पतीने पत्नीच्या जोडीदारापेक्षा तिच्यासाठी जास्त असले पाहिजे; तो तिचा मित्रही असावा. पत्नीने पतीच्या पुढे किंवा पतीसमोर उभे राहिले पाहिजे, त्याच्या मागे नाही.

"आफ्टर ऑल, वुई आर वुमन" (शेवटी आपण स्त्री आहोत) या शीर्षकाखाली कुमुदनी महिलांबद्दल एक संपूर्ण प्रकरण लिहिले आहे. दलित स्त्रिया त्यांच्या हक्कांसाठी कशा उभ्या आहेत आणि त्यांच्या समाजाबद्दल त्यांचे विचार कसे बदलले आहेत याबद्दल त्या बोलतात. दलित गटात पितृसत्ता कशी लोकप्रिय आहे याबद्दलसुद्धा त्या बोलतात. कारण त्या "स्त्रिया" आहेत, पुरुष स्त्रियांना वाईट वागणूक देतात आणि त्यांच्याकडे तुच्छतेने पाहतात. दलित समाजात पितृसत्ता कशी दिसून येते हे दाखवण्यासाठी त्या रेल्वे अधिकाऱ्यांच्या एका घटनेबद्दल बोलल्या. लेखिका आणि तिच्या काही मैत्रिणी दिल्लीला महिलांच्या संमेलनात जायला निघाल्या होत्या. रेल्वे स्टेशनवर, तिकीट काउंटरवर असलेल्या माणसाने त्यांना विनाकारण तिकीट दिले नाही. त्याला त्यांच्याबद्दल वाईट वाटून घ्यायचे होते म्हणून त्याने त्यांच्याशी भांडण सुरू केले.

कुमुद म्हणतात की याला तिथे राहणारे लोकच जबाबदार आहेत. त्यांना खात्री होती की आंबेडकर बौद्ध झाले आहेत कारण बौद्ध धर्म तर्कशुद्धता, सहिष्णुता, संयम आणि इतरांची काळजी घेण्यावर आधारित आहे. जरी दलित समाजाने बुद्धाच्या शिकवणीवर खूप भर दिला असला तरी ते खरेच त्यांचे पालन करतात की नाही याची लेखिकेला खात्री नाही. त्या म्हणतात, "प्रत्येक व्यक्ती समाज बनवते." व्यक्तीने केले तरच ते पुढे जाईल. परंतु जर एक व्यक्ती भ्रष्ट, असभ्य, हिंसक असेल आणि तिच्यात निंदनीय आणि दडपशाही वृत्ती असेल तर संपूर्ण समाज तसाच होईल. जर बौद्धांनी कर्मफलाचा एकच मार्ग अवलंबला आणि ज्ञानमार्गाचा अवलंब केला नाही तर बाबासाहेबांचे अनुयायी हेच बाबासाहेब आणि बुद्ध दोघांच्याही पराभवाचे कारण ठरतील. बाबासाहेबांच्या शिकवणीचा मार्ग आणि त्यांनी खालच्या वर्गातील दलितांना दाखवलेल्या मार्गाने उच्चवर्गीय दलितांची मने आणि हृदय बदलले नाही, असे कुमुद यांना वाटत होते.

कुमुदनी त्यांच्या कथेत महिलांच्या लिंगामुळे वापरल्या जाणाऱ्या समस्या मांडल्या आहेत, ज्या आपल्या समाजात बऱ्याच काळापासून समस्या आहेत. किंबहुना त्यांची कथा आत्मचरित्राच्या मर्यादेपलीकडे जाते, कारण दलित ही एक आदरणीय व्यक्ती आहे हा विचार

त्यांना सर्वत्र पसरवायचा आहे हे या कथेतून स्पष्ट होते. त्याच प्रकारे, त्यांना सधन दलित वर्गाचे डोळे उघडायचे आहेत जेणेकरून त्यांना त्यांच्या बंधू-भगिनींना पाहता येईल जे आजही जात, वर्ग आणि पितृसत्तेने चिरडले जात आहेत. त्यामुळे, कथेच्या सुरुवातीला, त्या म्हणतात की त्यांचा आक्रोश भावनिक म्हणून घेऊ नये. त्याऐवजी, तो लोकांना विचार करायला लावण्यासाठी आहे कारण तो अर्थपूर्ण आहे.

त्या दलित महिलांचाही विचार करतात, ज्यांना अनेक आधुनिक नोकऱ्यांमध्ये रस आहे. त्यांचे आयुष्य म्हणजे दलित स्त्रियांच्या आयुष्याचा आलेख चढता आहे. दलित स्त्रियांनी आपली बौद्धिक कौशल्ये सुधारली पाहिजेत आणि पितृसत्ता कशी चुकीची आहे हे लिहले पाहिजे असे त्यांचे मत आहे. त्यांचा दलित आणि दलित महिलांसाठीचा कार्यक्रम महत्वाचा आहे आणि तो त्यांना किती पुढे जायचे आहे हे दाखवून देतो. दलित महिलांना त्यांच्या जातीवर आधारित अत्याचार आणि पुरुषांच्या शक्तीवर आधारित अत्याचार या दोन्ही गोष्टींना सामोरे जावे लागते. आणि यामुळे, भौतिक आणि गैर-भौतिक दोन्ही मार्गांनी त्या इतर स्त्रियांपेक्षा जास्त अत्याचारित आहेत. परंतु, अनेक वेळा दलित महिलांना अधिक अधिकार देण्यासाठी थेट काम करणाऱ्या श्रीमंत, सुशिक्षित महिलांना सामान्य महिलांच्या समस्यांचीही जाणीव नसते.

त्यांना दलित चळवळीच्या अधिवेशनातही असाच अनुभव आला, जिथे जात आणि गुलामगिरीमुळे शोषित आणि बलात्कार झालेल्या मुलींची जशी गांभीर्याने दखल घ्यायला हवी होती तशी घेतली गेली नाही. त्या म्हणतात की याबद्दल बोलणे म्हणजे "गलिच्छ विषय" आहे. कुमुद म्हणतात, "आमच्या गरीब, असहाय्य महिलांना शतकानुशतके ज्या लाजिरवाण्या आणि वेदनांना सामोरे जावे लागले ती या शक्तिशाली महिलांसाठी फक्त एक घाणेरडी गोष्ट आहे." या महिला बोलून कंटाळल्या आहेत. त्या याचा प्रामाणिकपणे विचार कसा करतील? तुम्ही काय विचार करत आहात? जेव्हा आपण काही चांगले खातो तेव्हा आपण सर्वकाही विसरतो. तर... विवेक जागृत करणारे कोणी आहे का? काही प्रामाणिक लोक आहेत का? मग आम्हाला दोष का द्यायचा? शिवाय, तरीही आम्ही फक्त स्त्रिया आहोत!" "फक्त महिला" हा पुरुषांसाठी स्त्रिया त्यांच्यासाठी महत्वाच्या नाहीत हे मान्य करण्याचा एक मार्ग आहे किंवा स्त्रियांना त्या तितक्याच हुशार किंवा काम करण्यास सक्षम आहेत की नाही याबद्दल त्यांना चिडवण्याचा हा एक मार्ग आहे. समाजाच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक नियमांमुळे स्त्रियांना लहान वाटते त्याबद्दल त्यांचा राग आणि त्यांना तिरस्कार देखील असू शकतो.

त्यांनी संस्कृत भाषा शिकण्याचा खूप प्रयत्न केला, पण लोकांनी त्यांना त्रास देऊ नका असे सांगितले. भारताच्या सामाजिक इतिहासावरून असे दिसून येते की केवळ ब्राह्मणांना संस्कृत शिकण्याची परवानगी होती. इतर कोणालाही ते शिकू दिले गेले नाही. स्त्रिया आणि शूद्रांचा तो प्रश्नच नव्हता. अशा प्रकारची मानसिकता असलेल्या समाजात कुमुद आपल्यावर आलेल्या सर्व समस्या आणि टीकेला मागे टाकून सर्वोच्च स्थानी पोहोचू शकल्या. त्या लिहितात, "गेल्या वेळेप्रमाणेच आमचे हुशार शेजारी माझ्यावर हसले. त्यांच्यापैकी काही कॉलेजमध्ये शिकवत होते किंवा वकील होते. हे असे कसे असू शकते? तुम्ही हायस्कूलमध्ये चांगले केले तरीही, संस्कृतमध्ये एम.ए करणे सोपे आहे का? ते काय करू शकतात याबद्दल फुशारकी मारू नये. लोक बोलत होते. आणि सर्वात मजेदार गोष्ट

म्हणजे त्यापैकी बहुतेक आमच्याच जातीतील होते. त्यांच्या समाजातील हुशार लोकांच्या गोष्टी ऐकून त्यांना वाईट वाटले. स्वतःला. जगाकडे पाहण्याचा पुरुषसत्ताक दृष्टिकोन असलेला हा केवळ पुरुषी अहंकार होता. त्या म्हणतात की स्त्रीने पुरुषापेक्षा पुरुष म्हणून कधीही चांगले असू नये. त्यांनी या पितृसत्ताक वर्चस्वावर कडाडून टीका केली आणि ती नाकारली, याचा अर्थ असा आहे की पुरुषाकडे वर्चस्व आहे. जे त्यांनी नाकारले.

कुमुद पावडे यांचा चिंतनीय उद्रेक आणि दलित स्त्रीवाद

खरेतर, समाजातील शिक्षित भागाला महिलांकडून परस्पर विश्वास, ऐक्य आणि सहकार्य अपेक्षित होते जेणेकरून त्या जाचक सामाजिक रूढी आणि मूल्यांविरुद्ध लढू शकतील आणि स्वतःची जागा बनवू शकतील. पण त्यांच्या समाजातील लोक एकमेकांशी कसे वागतात याबद्दल त्यांना काळजी वाटते कारण त्यांना वाटते की काही लोक इतरापेक्षा चांगले आहेत.

६.४ "अंतःस्फोट" चा निष्कर्ष

कुमुद पावडे यांनी त्यांच्या लेखनातून जात आणि लिंगभाव जितकी दिसते तितकी सोपी नाही हे दाखवले आहे. त्यांच्या आत्मचरित्रात, त्या दाखवतात की दलित स्त्रियांना उच्च जातीच्या स्त्रियांपेक्षा जास्त समस्या आहेत, कारण त्या दलित आणि त्यातही स्त्रिया आहेत. १९८० आणि १९९० च्या दशकात जेव्हा दलित स्त्रीवाद आकार घेऊ लागला तेव्हा जाती आणि लैंगिक समस्यांवरील त्यांच्या संशोधनामुळे त्या एक अग्रणी बनल्या. कमी वेतन, आर्थिक शोषण, बेरोजगारी, महिलांचे कायदेशीर हक्क, अशा अनेक मुद्द्यांवर महिला चळवळीने खूप काम केले आहे. परंतु जातीचे काम कसे चालते आणि दलित स्त्रियांचे जीवन कसे असते हे समजून न घेता हे अभ्यास केले जातात. त्यामुळे दलित महिलांना त्यांच्या जातीमुळे भेडसावणाऱ्या समस्या सोडवण्यासाठी महिला चळवळीने पुरेसे प्रयत्न केलेले नाहीत. कुमुद पावडे सर्व दलित महिलांना डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रसार करण्यास सांगतात. त्यामुळे गावातील गरीब महिला आणि दलित महिला सन्मानाने जीवन जगतील असे त्यांना वाटते.

कुमुद पावडे शहरांमध्ये राहणाऱ्या दलितांच्या जीवनातील जात, वर्ग आणि पितृसत्ता याबद्दल बोलतात. कुमुद पावडे संस्कृत भाषा शिकवतात. त्यांच्या कथेत, त्या दलितांचे जीवन, दलित चळवळ, दलित उच्चभ्रू आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, राजकीय आणि सामाजिक जगाला दलित समाजाची कशी पर्वा नाही याबद्दल बोलतात. त्याचप्रमाणे पोटजातीमुळे दलितांमध्ये तेढ निर्माण होते हे त्यांनी दाखवून दिले आहे. त्या म्हणतात की या प्रकारच्या विभाजनासाठी रामायणासारखे हिंदू पवित्र ग्रंथ जबाबदार आहेत. त्या म्हणतात की लोक वाईट गोष्टी करूनही देवाची स्तुती करतात याचे त्यांना वाईट वाटते. त्यांचे आत्मचरित्र म्हणजे दलित असणे म्हणजे काय हे समजून घेण्यासाठी लागणाऱ्या अनेक मार्गांचा शोध आहे.

स्त्रियांच्या कथांमुळे आम्हाला स्त्रियांमधील नापसंती, असहमती आणि निषेधाच्या लपलेल्या जगाबद्दल जाणून घेण्यात मदत होते. याआधी कधीही न बोललेल्या मार्गांनी, त्यांची कामे हे देखील दर्शवतात की स्त्रिया कशा आणि का संवेदनशील आणि सर्जनशील आहेत ज्या मार्गांनी त्या व्यक्त होतात. त्यातून हे लक्षात येऊ शकते. राजकीय, आर्थिक

आणि सत्ता रचनेवर पुरुषांचे वर्चस्व आहे या वस्तुस्थितीविरुद्ध लढण्याचा मार्ग म्हणून त्या ते दाखवतात. कुटुंबात आणि समाजात पुरुषांचे वर्चस्व किती नियंत्रित आणि दडपशाही आहे हे त्या दाखवतात. त्यांच्या प्रामाणिक आणि तेजस्वी आत्मचरित्रामध्ये, विचारवंत दलित स्त्रिया स्त्रियांचे एकमेकांशी असलेले नाते, समाजातील आणि बाहेरील सहकार्य आणि नातेसंबंध, धार्मिक विधी आणि दैनंदिन कामाचे नाते यासारख्या गोष्टींबद्दल त्या बोलतात.

केवळ प्रसिद्ध लोकांच्या जीवनाची काळजी करणाऱ्या लेखक आणि इतिहासकारांसाठी हे लेखन आव्हान आहे. अशा प्रकारे, दलित कथा साहित्यिक परंपरेला छेद देतात कारण मुख्य पात्रे महान नेते किंवा सामाजिक कार्यकर्ते नाहीत. त्याऐवजी, ती अतिशय सामान्य, अदृश्य पुरुष आणि स्त्रिया आहेत जी त्यांच्या वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवनातील प्रतिकूलतेशी लढत आहेत. त्यांचे लक्ष अशा लोकांवर आहे जे इतिहासात महत्त्वाचे वाटत नाहीत, परंतु त्यांचे लेखन अजूनही ऐतिहासिक नोंदी म्हणून पाहिले जाऊ शकते जे आता "आंबेडकरवाद" म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या मानवतेच्या स्थितीवर खूप प्रकाश टाकते.

६.५ दलित महिला आत्मचरित्र आणि दलित स्त्रीवाद : महत्वाच्या संकल्पना

एकूणच दलित स्त्रियांची आत्मचरित्रे कशी आहेत हे शोधण्यासाठी त्या कशा वेगळ्या आहेत हे पाहणे गरजेचे आहे.

- **दलित समाजाचे खरे आणि प्रामाणिक चित्रण:**

दलित महिलांनी सांगितलेल्या कथा दलित समाज कसा आहे हे दाखवतात. ते लोक कसे जगतात, त्यांच्या चालीरीती काय आहेत, त्यांचा काय विश्वास आहे याचे ते तपशीलवार वर्णन करतात. दलित पुरुषांनी लिहिलेल्या कथा उच्च जातीच्या वर्गाने त्यांना सामाजिक आणि राजकीय मार्गाने कसे खाली ठेवले आहे हे दाखवतात.

- **जातीची चिंता:**

दलित महिलांना त्यांच्या जात आणि लैंगिकतेमुळे कठीण जीवन जगावे लागते. म्हणूनच त्यांना "आवाजहीनांमध्ये आवाजहीन" असे म्हणतात. उर्मिला पवार यांना जातीमुळे राहायला जागा मिळू शकली नाही. कुमुद पावडे जातीवर आधारित हिंसेबद्दल अशा प्रकारे बोलतात जे धक्कादायक आणि भयानक आहे.

- **लैंगिक जागरूकता:**

बऱ्याच दलित महिला लेखिका लैंगिक समस्यांबद्दल लिहित आहेत ज्याबद्दल पूर्वी फारसे बोलले गेले नाही. त्या वर्ग, जात, भाषा, धर्म इत्यादी लिंग सोडून इतर गोष्टींवर आधारित दडपशाहीवर लक्ष केंद्रित करतात. दलित स्त्री असण्याचा अर्थ असा आहे की त्यांना त्यांच्या लैंगिकतेबद्दल जागरूक असणे आवश्यक आहे.

- **पितृसत्ताकतेची एक झलकः**

दलित समाजाच्या पुरुषसत्ताक रचनेवर दलित स्त्रियांच्या आत्मचरित्रांमध्ये उघडपणे टीका केली आहे. पुरुषप्रधान समाजात जगणे त्यांना किती कठीण होते हे त्यांचे कार्य दाखवते. बहुधा दलित स्त्रीचे लेखन हेच सत्य दाखवणारे आहे. मोठ्या कारणाला मदत करण्यासाठी त्यांनी काय केले हे देखील त्या स्पष्टपणे स्पष्ट करतात.

- **महिलांची चिंताः**

त्यांच्या आत्मचरित्रात दलित महिलांनी सर्व महिलांना भेडसावणाऱ्या समस्यांबद्दल सांगितले आहे. त्या जातीय अत्याचार आणि सर्वसाधारणपणे स्त्रियांच्या समस्या या दोन्हीबद्दल बोलतात. समाजाच्या शीर्षस्थानी असलेले लोक त्यांना नेहमी वापरता येतील अशा गोष्टी म्हणून पाहतात. त्या महिला आहेत याचा अर्थ त्यांना या समस्यांना सामोरे जावे लागते.

- **वास्तववादी अभिव्यक्ती जी प्रामाणिक आणि सत्य आहेः**

दलित स्त्रियांच्या कथा अधिक वास्तववादी आहेत कारण त्या दलित समाजाच्या वाईट गोष्टींवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करतात, स्त्रियांबद्दल आतून उदासीनता दर्शवतात. दलित समाजात काय घडते हे त्या सत्य सांगतात कारण पितृसत्ता खूप कडक आहे. पुरुषांच्या आत्मचरित्रांमध्ये दलित महिलांना रुग्ण माता, आज्ञाधारक पत्नी आणि असहाय्य मुली म्हणून चित्रित केले आहे.

- **दैनंदिन गोष्टींकडे लक्ष द्याः**

दलित स्त्रियांची आत्मचरित्रे ही त्यांच्या दैनंदिन जीवनाविषयी असतात. खेड्यापाड्यात दलित स्त्रिया करतात त्या भयानक गोष्टी लोकांना वाचायला मिळतात. लोक त्यांचे खाजगी आयुष्य कसे जगतात हे दाखवून आत्मचरित्रांमध्ये पुरुषसत्ताक व्यवस्थेची वाईट बाजू दाखवली जाते.

- **घरगुती हिंसाः**

कौटुंबिक हिंसाचार नेमका कसा असतो हे दलित स्त्रियांच्या आत्मचरित्रातून दिसून येते. दलित पुरुषांच्या लिखाणातून असे दिसून येते की त्यांना फक्त स्वतःची काळजी आहे आणि स्त्रियांची काळजी नाही. मनु पुरुषांना कसे वागावे हे सांगतो आणि पुरुष स्त्रियांना गुलाम म्हणून ठेवतात हे सत्य तो साजरे करतो.

- **प्रत्येक व्यक्तीवर लक्ष केंद्रित करण्याऐवजी गटावर लक्ष केंद्रित असतेः**

दलित स्त्रियांच्या कथा त्यांना त्यांच्या स्वतःच्या परिसरापासून, त्यांच्या कुटुंबापासून किंवा संपूर्ण समाजापासून विभक्त करत नाहीत. त्यांचे लक्ष प्रत्येक व्यक्तीच्या दोषांवर नसून संपूर्ण समाजाच्या वेदना, दुःख आणि दुःख यावर असते. प्रत्येक व्यक्तीवर लक्ष केंद्रित करण्याऐवजी समूहावर लक्ष केंद्रित केले जाते.

● गरिबी:

जवळपास सर्वच दलित आत्मचरित्रे गरिबीबद्दल खूप बोलतात, जी त्यांच्या लेखनाची प्रमुख संकल्पना असते. बेबी कांबळे यांच्या कथेतून दलित भयंकर गरिबीत जगत असल्याचे दाखवले आहे. ते गरीब आहेत म्हणून त्यांना सोडले जात नाही, तर त्यांना काय चालले आहे ते माहित नाही आणि परत लढू नका म्हणून बाहेर पाठवले जाते.

● शिक्षण:

दलित शिक्षण हे एक साधन म्हणून पाहतात जे त्यांना सर्व अडचणींशी लढण्यास मदत करू शकते. त्यांना दीर्घकाळापासून ज्या सामाजिक दडपशाहीला सामोरे जावे लागले आहे, त्यातून बाहेर पडण्याचा मार्ग म्हणून याकडे पाहिले जाते. दलित स्त्रियांच्या जवळजवळ सर्वच लेखी पुरावे हे त्यांच्या कुटुंबियांना मदत करण्याचा मार्ग म्हणून या समस्येबद्दल बोलतात. तसेच, शिक्षण म्हणजे काय आणि शिक्षण घेण्यासाठी काय आवश्यक आहे याबद्दल त्यांचे लेखन बोलते. कुमुद पावडे यांच्या आत्मचरित्रात हे काम त्यांनी केलेले पाहायला मिळते. कॉलेज संपल्यानंतर त्यांना नोकरी मिळवण्यासाठी त्यांचे आडनाव बदलावे लागले. दलित स्त्रियांच्या लिखाणातून भारतीय समाजव्यवस्था जातीवर आधारित आहे आणि हे कटू वास्तव समोर येते. बेबी कांबळे यांच्या कथेतून आंबेडकरांच्या शिकवणीचा लोकांना कसा फायदा झाला हे दिसून येते. उर्मिला पवार यांच्या "द वेव्ह ऑफ माय लाइफ" या पुस्तकातून शिक्षणाने कसे त्यांचे जीवन बदलले आणि त्यांच्या कुटुंबाला अनेक प्रकारे मदत झाली हे दाखवले आहे.

● आंबेडकरी विचारसरणी:

दलित महिलांचे आत्मचरित्र हे आंबेडकरांच्या विचारांचा त्यांच्यावर कसा परिणाम झाला आहे, याचा परिणाम आहे. आत्मचरित्र अंधश्रद्धेपासून मुक्त कसे व्हावे याबद्दल त्या बोलतात आणि त्यांच्या वाचकांना त्यांच्या महान नेत्याने त्यांचे मार्गदर्शक म्हणून तर्काच्या मार्गावर जाण्यास सांगतात.

● दलित स्त्रीवाद शब्दात मांडणे:

दलित साहित्य हे बहुतांशी दलित पुरुषांबद्दल आहे, परंतु काहीवेळा ते दलित स्त्रियांना कसे वाईट वागणूक दिली जाते याबद्दल बोलते. बेबी कांबळे यांचे आत्मचरित्र हे दलित पुरुष आपल्या महिलांना दुसऱ्या दर्जाच्या नागरिकांप्रमाणे वागणूक देण्याचे आव्हान आहे हे दाखवते. उर्मिला पवार आणि कुमुद पावडे याही सशक्त महिलांच्या दृष्टिकोनातून त्यांच्या कथा लिहितात.

६.६ सारांश

कुमुद पावडे यांचे आत्मचरित्र, अंतःस्फोट, मराठीत १९८१ मध्ये पहिल्यांदा लिहिले गेले. ते त्यांच्या स्वतःबद्दल आणि सभोवतालच्या लोकांबद्दलची कथा सांगणाऱ्या कथांवर बनलेले आहे. त्या जात आणि त्यांच्या कुटुंबाची पितृसत्ता याबद्दल बोलतात आणि जात आणि लिंग असमानता या दोन्हीविरुद्ध बोलतात. थॉटफुल आऊटब्रस्ट हे अंतःस्फोटचे

इंग्रजी भाषांतर आहे. कुमुद पावडे भारतीय समाज किती दडपशाहीचा आहे, यावर टीका करण्याशिवाय पर्याय नसल्यामुळे नाराज आहेत.

कुमुद पावडे यांचा चिंतनीय उद्रेक आणि दलित स्त्रीवाद

संस्कार, कुटुंब आणि समाजातील पुरुषांची शक्ती आणि दलित प्रचार या काही सर्वात महत्वाच्या संकल्पना आहेत. कुमुद भारतातील नागपुरातील उच्चवर्णीय ब्राह्मण समाजातील इतर मुलांसोबत वाढल्या. त्यांच्या ब्राह्मण मैत्रिणींनी त्यांना ज्या प्रकारे वेगळे वागवले त्यामुळे त्या दुखावल्या गेल्या. भारतात, जात ही एक सामाजिक कल्पना आहे जी व्यक्तीपासून कधीही हिरावून घेतली जाऊ शकत नाही. डॉ. आंबेडकरांनी जातीपासून मुक्ती मिळवण्याचे काम केले आणि त्यांना असे वाटले की विविध जातीतील लोकांमधील विवाह हा त्याचा एक मार्ग आहे.

पण लेखक गुलाबराव पाटील यांनी जात किती कठोर असू शकते हे स्वतः पाहिले आहे. दलित आत्मचरित्रांमध्ये दलितांचे खरे जीवन दाखवले जाते, जे तुम्हाला जातीबद्दल माहिती असेल तरच समजू शकते. कुमुद या त्यांची महार जात कशी विचार करते याचे प्रतीक आहेत. त्यांनी त्यांच्या कुटुंबात आणि बाहेरच्या जगात पाहिलेल्या जातीमधील फरकांबद्दल त्या बोलतात. कुमुद म्हणतात की त्यांना "बौद्ध धर्मातील उच्च मूल्ये बारीक करून घशात घालायची आहेत".

खऱ्या बौद्धांना दुःख आहे की बहुतेक सुशिक्षित आणि सुसंपन्न दलितांनी बौद्ध धर्माचा साधा मार्ग न स्वीकारणे पसंत केले आहे. बेबी कांबळे यांनी आपल्या कामातून याच वेदनांबद्दल लिहिले. कुमुद सांगतात ग्रामीण खेड्यांमध्ये अजूनही जातीय भांडणे होतात जिथे दलित महिलांना शौचालये, स्नानगृहे, पिण्याचे पाणी इत्यादी मूलभूत गोष्टी उपलब्ध नाहीत. त्या म्हणतात की डाव्यांनी हे लक्षात ठेवण्याची गरज आहे की समाज हा वर्गावर आधारित आहे, पण वर्ण आणि जातीवरही आधारित आहे. आरक्षणानंतर दलितांना शाळेत जाऊन प्रगती करण्याचीही शिक्षा झाली.

कुमुद म्हणतात की सुशिक्षित तरुणांना भारतात मोठे होणे काय असते हेच कळत नाही. त्या म्हणतात की ज्यांना समाजाची काळजी आहे ते फुले-आंबेडकरांच्या दृष्टीपासून दूर जात आहेत. कुमुद म्हणतात "कोणीही भारतात किंवा भारताबाहेर राहू शकते, परंतु जात कायम राहते". त्या संस्कृत बोलायला कसे शिकल्या याबद्दल त्यांनी लिहिले, जी एक धार्मिक भाषा आहे जी दलित किंवा स्त्री कधीही शिकू शकत नाही. गूढतेच्या आच्छादनात गुंडाळलेले ज्ञान एखाद्याने घेतले आहे जे धर्म म्हणतो की नीच किड्यापेक्षाही चांगले नाही.

कुमुदला हे दाखवून द्यायचे होते की माणूस कोणत्याही जातीतला असला तरी तो सर्वोत्तम असू शकतो. त्याच्यासाठी, जात नेहमीच असते, जरी लोक ती बाजूला ठेवण्याचा प्रयत्न करत असले तरी. नवबौद्धांनी पुढे जाऊन जातीच्या साखळ्या मनातून तोडून टाकल्या पाहिजेत. कुमुद पावडे या लेखिका आहेत ज्यांनी सावित्री व्रताबद्दल लिहिले आहे, जे विवाहित स्त्रिया त्यांच्या पुढील सात आयुष्यात एकच पती असावा याची खात्री करण्यासाठी करतात. त्यांच्या कुटुंबातील सदस्याला तिच्या पतीने मारहाण केली आणि तो दुसऱ्या पत्नीला घरी घेऊन आला.

कुमुद म्हणतात की ही धार्मिक प्रथा अन्यायकारक आहे कारण ती फक्त महिलांसाठी आहे. ती पुरुषसत्ताकतेच्या विरोधात आहे आणि पुरुषांनी प्रभारी असावे असे त्यांना वाटत नाही. हिंदू समाजात महिलांना कमी महत्त्वाच्या वाटणाऱ्या अनेक विधी आणि संस्कार आहेत. लेखिका कुमुद रेगे यांनी 'आफ्टर ऑल, वी आर वुमन' हे पुस्तक लिहिले आहे. दलित स्त्रिया त्यांच्या हक्कांसाठी कशा उभ्या आहेत याबद्दल त्या यात बोलतात.

त्या म्हणतात की दलित समाजात पितृसत्ता लोकप्रिय आहे जिथे पुरुष स्त्रियांना तुच्छतेने पाहतात कारण त्या "स्त्रिया" असतात. कुमुदची कथा लोकांना विचार करायला लावणारी आहे कारण ती अर्थपूर्ण आहे. त्यांना खात्री होती की आंबेडकर बौद्ध झाले आहेत कारण बौद्ध धर्म तर्कशुद्धता, सहिष्णुता आणि संयम यावर आधारित आहे. कुमुदला दलित ही एक आदरणीय व्यक्ती आहे हा विचार पसरवायचा आहे. कुमुद दलित स्त्रियांनी त्यांची बौद्धिक कौशल्ये सुधारली पाहिजेत आणि पितृसत्ता कशी चुकीची आहे याबद्दल लिहावे असे वाटते.

असाच अनुभव तिला दलित चळवळीच्या अधिवेशनात आला, जिथे शोषित आणि बलात्कार झालेल्या मुलींना गांभीर्याने घेतले जात नाही. कुमुद यांचा दलित आणि दलितेतर महिलांसाठीचा कार्यक्रम अत्यंत महत्त्वाचा आहे. कुमुदने आपल्यावर आलेल्या सर्व समस्या आणि टीका यातून मार्ग काढत शिखर गाठले. तिने संस्कृत भाषा शिकण्याचा खूप प्रयत्न केला, पण लोकांनी तिला त्रास देऊ नका असे सांगितले. भारताच्या सामाजिक इतिहासावरून असे दिसून येते की केवळ ब्राह्मणांना संस्कृत शिकण्याची परवानगी होती.

१९८० आणि १९९० च्या दशकात जेव्हा दलित स्त्रीवाद आकार घेऊ लागला तेव्हा कुमुद पावडे या अग्रगण्य होत्या. त्या दाखवतात की दलित स्त्रियांना दलित असल्यामुळे उच्च जातीच्या स्त्रियांपेक्षा जास्त समस्या असतात. त्यांचे आत्मचरित्र म्हणजे दलित स्त्री असणे म्हणजे काय हे समजून घेण्याच्या मार्गाचा शोध. दलित स्त्रियांची आत्मचरित्रं दलित कथेची एक वेगळी बाजू दाखवतात. ते लिंग आणि वर्गाच्या समस्यांबद्दल लिहित आहेत ज्याबद्दल यापूर्वी फारसे बोलले गेले नाही.

त्यांच्या लेखनाने आज ज्याला "आंबेडकरवाद" म्हणतात त्या प्रभावाखाली मानवतेवर प्रकाश टाकला. दलित महिलांचे आत्मचरित्र अधिक वास्तववादी आहे कारण ते दलित समाजाच्या वाईट गोष्टींवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करते. दलित समाजात काय घडते हे सत्य ते सांगते कारण पितृसत्ता खूप कडक आहे. जवळपास सर्वच दलित आत्मचरित्रे गरिबीबद्दल खूप बोलतात, जी त्यांच्या लेखनाची प्रमुख संकल्पना/थीम आहे. दलित स्त्रियांच्या लिखाणातून भारतीय समाजव्यवस्था जातीवर आधारित आहे आणि हे कटू वास्तव आहे हे लक्षात येते.

दलित स्त्रियांच्या जवळजवळ सर्वच लेखी पुराव्यांमध्ये/साक्षींमध्ये त्यांच्या कुटुंबांना मदत करण्याचा एक मार्ग म्हणून शिक्षणाबद्दल सांगितले जाते. आत्मचरित्र त्यांच्या वाचकांना आंबेडकरांना मार्गदर्शक मानून तर्काच्या मार्गावर जाण्यास सांगतात.

१. कुमुद पावडे यांच्या 'अंतःस्फोट' या आत्मचरित्रात दिसलेल्या मुख्य मुद्द्यांची चर्चा करा.
२. दलित आत्मचरित्र आणि दलित स्त्रीवाद यांच्या मध्यवर्ती विषयांवर चर्चा करा.
३. 'अंतःस्फोट' उदाहरण म्हणून वापरून जात आणि लिंग समीकरणाबद्दल निबंध लिहा.

६.८ संदर्भ

- Pascal, Roy. 1960. Design and Truth in Autobiography. London: Routledge and K. Poul
- Devy G.N. 2006. The G.N. Devy Reader. Hyderabad: Orient Longman
- Valmiki, Omprakash. 2003. Joothan: A Dalit Life. Kolkota: Aamya Publications.
- Rege, Sharmila. 2006. Writing Caste, Writing Gender: Reading Dalit Women's Testimonies. New Delhi: Zubaan Publications
- Kumar, Raj. 2010. "Dalit Literature: A Perspective from Below". Dalit Assertion in Society: Literature and History. (eds.) Ahmed, Imtiaz and Upadhyay S.B. New Delhi: Orient Blackswan
- Guru, Gopal. "Afterward". Kamble, Baby. Prisons We Broke, (trans.) Maya Pandit, 2009, New Delhi: Orient Blackswan
- Poitevin, Guy. "Dalit Autobiographical Narratives: Figures of Subaltern Consciousness, Assertion and Identity"
- Pawar, Urmila. Weave of My Life: A Dalit Woman's Memoir
- Guru, Gopal. 2003. „Dalit Women Talk Differently“. Gender and Caste. (ed.), A. Rao. New Delhi: Women Unlimited
- Pawade, Kumud. 1981. Antasphot. Aurangabad: Anand Publication
- Dangle, Arjun. 1992 (ed.). Poisoned Bread: Translations from Modern Marathi Dalit Literature. Hyderabad: Orient Longman

क्विवअर दृष्टिकोनः ज्युडिथ बटलर

घटक रचनाः

- ७.० उद्दिष्टे
- ७.१ परिचय
- ७.२ क्विवअर ओळख म्हणजे काय?
- ७.३ क्विवअर सिद्धांत
- ७.४ ज्युडिथ बटलर
- ७.५ सारांश
- ७.६ प्रश्न
- ७.७ संदर्भ आणि पुढील वाचन

७.० उद्दिष्टे

- स्त्रीवादी संभाषणातील क्विवअर दृष्टिकोनांची भूमिका समजून घेणे.
- विद्यार्थ्यांना ज्युडिथ बटलरच्या लेखनाची ओळख करून देणे.

७.१ परिचय

स्त्रीवाद स्त्रियांसाठी सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय समानतेवर लक्ष केंद्रित करतो. १८३७ मध्ये चार्ल्स फोरियरने हा शब्द तयार केल्यामुळे, त्यात बरेच बदल झाले आहेत. क्विवअर फेमिनिझम ही आपल्यापैकी अनेकांसाठी नवीन संज्ञा/विचारधारा आहे. स्त्रीवाद वैविध्यपूर्ण आहे हे मान्य करून सुरुवात करूया. पुरुष, स्त्रिया आणि इतर स्त्रीवादाच्या विविध प्रकारांचे अनुसरण करतात, ज्यात समानता असू शकते किंवा नसू शकते.

जागतिकीकरणामध्ये स्त्रियांच्या आणि इतर उपेक्षित समुदायांच्या अदृश्यतेला आव्हान देण्यासाठी स्त्रीवादाचा उदय झाला, परंतु त्याने त्याच वर्णद्वेषी, होमोफोबिक, ट्रान्सफोबिक आणि साम्राज्यवादी चुका केल्या. क्विवअर स्त्रीवाद हा मुख्य प्रवाहातील स्त्रीवादी चळवळीच्या काठावर होता. क्विवअर फेमिनिझमसाठी प्रथम क्वीअर समजून घेणे आवश्यक आहे. १८९४ मध्ये, क्वीन्सबेरीचे मार्क्वेस जॉन शोल्टो डग्लस यांनी "क्विवअर" हा शब्द होमोफोबिक स्तर म्हणून वापरला. त्याने ऑस्कर वाइल्डवर अल्फ्रेड डग्लससोबत अफेअर असल्याचा आरोप केला. समलिंगी संभोग किंवा समलिंगी आकर्षणे, विशेषतः 'इफेमिनेट' किंवा 'कॅम्प' समलिंगी पुरुषांसाठी क्वीअर हा अपमानास्पद शब्द बनला आहे.

क्विवअर विषमलैंगिकतेला विरोध करतो. विकिपीडिया म्हणते की क्विवअरचा मूळ अर्थ "विचित्र" किंवा "विलक्षण" किंवा "विशिष्ट" असा होतो. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात समलिंगी संबंधांविरुद्ध क्विवअरचा नकारात्मक वापर केला गेला. क्विवअर विद्वान आणि कार्यकर्त्यांनी १९८० च्या दशकात समलिंगी राजकारणापासून वेगळी म्हणून त्यांची ओळख पुन्हा सांगण्यास सुरुवात केली. ज्यांनी पारंपारिक लिंग ओळख टाळली आणि एलजीबीटीला एक व्यापक, कमी अनुरूप आणि मुद्दाम अस्पष्ट पर्याय हवा होता त्यांच्यासाठी विचित्र ओळख आवश्यक बनली.

क्विवअरमध्ये लेस्बियन, गे, बायसेक्शुअल आणि ट्रान्सजेंडर लोकांचा समावेश होतो आणि जे हिजडा, कोठी, पंथी यासारख्या स्वदेशी संज्ञा वापरतात. जोगप्पा आणि जोगटा (कर्नाटक) आणि गणाचारी ही लैंगिक गैर-अनुरूपता (दक्षिण भारत) च्या प्रादेशिक ओळख आहेत. क्विवअर फेमिनिझम वरील मुद्द्यांना आव्हान देतो आणि त्याच्या गौरवांवर विश्रांती घेत नाही. त्यांचा असा विश्वास आहे की स्त्रीवादाची व्याख्या अतिशय प्रतिबंधात्मक आहे कारण ती केवळ स्त्री-पुरुषांवर केंद्रित आहे, द्वैत लिंगांना वगळते आणि पितृसत्ताने निर्माण केलेल्या गंभीर समस्यांकडे दुर्लक्ष करते ज्यामुळे कोणत्याही लिंगाच्या लोकांना हानी पोहोचते आणि कोणत्याही लिंगामुळे ती अधिकच वाढू शकते. क्वीअर स्त्रीवादी पितृसत्तेला विरोध करतात, जे वंशवाद, साम्राज्यवाद, नरसंहार आणि हिंसाचाराला प्रोत्साहन देतात:

- कठोर लिंगभाव आणि लैंगिकता यांचे नियम जे नर, मादी, दोन्ही किंवा दोघांनाही दुखावतात
- ट्रान्स लोक, क्विवअर लोक, स्लट्स आणि कोणीही जे संकुचित आणि अनियंत्रित शरीर मानकांमध्ये बसत नाहीत त्यांना दोष देणे आणि लाजवले जाते.
- बलात्कार संस्कृती
- समाजाच्या समस्या सोडवण्याऐवजी लोकशाही आणि उदारमतवादी राजकारण सर्व सामाजिक विकार आणि समस्या दूर करतात असा दावा करण्याची प्रवृत्ती.

क्विवअर फेमिनिझम ही पितृसत्ताविरोधातील एक मूलगामी चळवळ आहे. विचित्र लोकांचा समावेश करण्यासाठी स्त्रीवाद एलजीबीटी आणि इतर लिंगभाव अल्पसंख्याकांच्या पलीकडे जातो. 'क्विवअर' या शब्दामध्ये जे लोक त्यांच्या गैर-विषमलिंगी प्रवृत्तीबद्दल जवळचे आणि सार्वजनिक आहेत, जे स्वतःला लेबल लावण्यास प्राधान्य देतात आणि जे लेबलिंग नाकारतात किंवा स्वतःला नाव देऊ शकत नाहीत अशा लोकांचा समावेश होतो. क्विवअर सक्रियतेमध्ये कला, साहित्य, शैक्षणिक टीका आणि पर्यायीधुरिणत्व प्रकल्पांसह युती यांचा समावेश होतो.

७.२ क्विअर ओळख म्हणजे काय?

क्विअर अस्मिता:

- पर्यायी लिंगभाव अस्मितांना मान्यता देणे.
- लिंग किंवा लिंगभाव याची पर्वा न करता कोणाकडेही आकर्षित होणे, एका वेळी एकापेक्षा जास्त व्यक्तींकडे आकर्षित होऊ शकते.
- "सामान्य" आणि "सर्वमान्य" काय आहे? आणि त्याला तसे का मानले जाते आणि त्या आदर्शाला इतर मार्गावर विशेषाधिकार का मिळतात असा सातत्याने प्रश्न विचारणे.
- वंश, लिंगभाव, लैंगिकता आणि वर्ग यांच्या परस्परसंबंधांना संबोधित करणे आणि समजून घेणे आणि त्याचा प्रत्येक व्यक्तीच्या अनुभवावर आणि ओळखीवर कसा परिणाम होतो.
- विचार आणि जगण्याचे पर्यायी मार्ग शोधणे.
- एक चांगली व्यक्ती बनण्याचे मार्ग शोधत राहणे.

७.३ क्विअर सिद्धांत

क्विअर सिद्धांत भिन्नता आणि विद्यमान लैंगिकता श्रेणींना आव्हान देते. या श्रेणी संघर्षामध्ये विशिष्टता आणि मर्यादा निर्माण करतात. क्वीअर थिअरीने क्वीअर साक्रीयातावादावर प्रभाव टाकला. क्विअर सैद्धांतिकांनी त्यांच्या मागण्यांच्या फायद्यांवर चर्चा केली आणि या संघर्षाच्या आचरणात दुर्लक्षित केलेले मुद्दे उपस्थित केले.

समलिंगी आणि समलिंगी स्वेच्छेने किंवा अनिच्छेने जुलमी व्यवस्थेत सामील झाले की नाही हे क्वीअर सिद्धांताने विचारले. पितृसत्ता आणि नियमांना कमी लेखणे हे मुख्य ध्येय असू नये का? क्विअर सिद्धांत, स्त्रीवादी सिद्धांतप्रमाणे, आत्म-टीका आणि स्वतःच्या अनुभवाचे पुनरावलोकन करून बदलाबद्दल बोलतो. अपयश आणि भावनांचा समावेश करण्यासाठी क्विअर सिद्धांत विकसित झाला.

क्विअर सिद्धांतकारांनी नैराश्य, भावना आणि आशा यावर चर्चा केली. त्यांनी क्रूर आशावादावर जोर दिला, जो जीवनाची कल्पना करण्यात अडथळा आणू शकतो. हे स्पष्ट झाले की क्वीअर लोकांची सतत भीती त्यांना परिभाषित आणि मर्यादित करते. क्विअर हालचालींमध्ये अनुभूती आणि पुनरुत्पादनाची समस्या ही प्रणाली आणि शक्ती संबंधांची प्रतिध्वनी आहे ज्यामध्ये आपण सर्व राहतो.

आपल्या इतिहासात विचित्र स्त्रियांसह स्त्रिया अदृश्य आहेत. क्विअर फेमिनिझमकडे स्त्रीवादाने दीर्घकाळ दुर्लक्ष केले. क्विअर फेमिनिझममध्ये अंतर्गत स्त्रीवाद आहेत ज्यांची जुळणी आवश्यक नाही. क्विअर थिअरीमध्येही परस्परविरोधी सिद्धांत आहेत. अनेक विलक्षण सिद्धांतकारांनी सिद्धांतांवर चर्चा करण्यास नकार दिला कारण 'विचित्र असणे' हा सिद्धांत मांडणे कठीण आहे. क्विअर थिअरी अगम्य आहे आणि त्यात कठीण शब्द आहेत.

क्विवर सिद्धांत शैक्षणिक आणि लोकप्रिय श्रेणी आणि गृहितकांवर प्रश्न विचारण्यासाठी विचित्र अभ्यासाच्या पलीकडे जातो. क्विवर थिअरी असे मानते की लिंगभाव आणि लैंगिकता, लैंगिक ओळख आणि जीवनाविषयी बरेच काही संदर्भित आहे, याचा अर्थ ते कालांतराने आणि संस्कृतींमध्ये बदलते. क्विवरिंग उलटे होते आणि विषमलैंगिकता अस्थिर करते.

उत्तर संरचनावाद आणि विरचनावाद क्विवर सिद्धांताची माहिती देतात. क्विवर सिद्धांत समाजशास्त्राच्या बहुसांस्कृतिक सिद्धांत आणि उत्तर आधुनिक सामाजिक सिद्धांताशी जोडलेला आहे. विचित्र सिद्धांताचा उदय आणि विकास समजून घेण्यासाठी, फौकॉल्ट, डेरिडा, लॅकन आणि बटलरची कामे वाचा. मिशेल फुकॉल्ट हे विचित्र सिद्धांताचे सर्वात महत्वाचे संस्थापक आहेत. 'आर्कियोलॉजी ऑफ नॉलेज' आणि 'जीनॉलॉजी ऑफ पॉवर' मध्ये त्यांनी आपल्या मुख्य कल्पनेची चर्चा केली. विचित्र सिद्धांताच्या अनुषंगाने, त्याला मूळची व्याख्या न करता क्रिया समजून घेण्यात, शोधण्यात आणि विश्लेषण करण्यात स्वारस्य आहे.

फूकॉल्टच्या कार्याने लैंगिकता आणि समलैंगिकता दीर्घकाळ अनुपस्थितीनंतर मुख्य प्रवाहातील समाजशास्त्रीय चर्चेत आणली. क्वीअर सिद्धांताला लोकप्रियता मिळाली कारण ती 'लेस्बियन आणि गे स्टडीज' पेक्षा अधिक सर्वसमावेशक आणि व्यापक असल्याचे वचन दिले होते, जे मर्यादित आणि काही ओळखींपुरते मर्यादित राहिले.

क्विवर थिअरी पारंपारिक लोकांसाठी कायदेशीर पर्याय म्हणून दुर्लक्षित लैंगिक ओळख मान्य करते. क्विवर थिअरी स्थिर लैंगिकता आणि विषमलैंगिकता नाकारते. क्वीअर थिअरी लैंगिक ओळख अस्थिर करते, जसे की उत्तर संरचनावाद आणि विरचनावाद करतात.

ज्युडिथ बटलर, एक अग्रगण्य स्त्रीवादी आणि विलक्षण सिद्धांतकार, म्हणतात की समाज लिंग तयार करतो. तिचा असा विश्वास आहे की लिंग - एक स्त्री किंवा पुरुष ओळख - जन्मजात नसून सामाजिकरित्या बांधली जाते. बटलरचा असा विश्वास आहे की स्त्री किंवा पुरुष म्हणजे काय हे सामाजिक व्यवस्थेवर अवलंबून असते. आम्हाला लिंग "नियम" मिळतात—वर्तणूक, सराव आणि इतर संकेत जे दिलेल्या लिंगासाठी सामान्य असतात.

बटलर म्हणतात की लैंगिक नियमांचा समावेश आहे. बटलरला लिंगात अंतर्भूत काहीही दिसत नसल्याने, ती म्हणते की ही कामगिरी आहे. "लोक वागणूक, पेहराव आणि क्रियाकलाप यातून "स्त्रीत्व" किंवा "पुरुषत्व" प्रदर्शित करतात. आम्ही आमची लैंगिक ओळख एखाद्या नाटकाप्रमाणे सादर करतो, असे ती म्हणते.

जुडिथ बटलरचे क्विवर फेमिनिझम आणि फेमिनिझममधील योगदान अधिक जाणून घेऊया.

तुमची प्रगती तपासा:

१. क्विवर सिद्धांत म्हणजे काय?

७.४ ज्युडिथ बटलर

जुडिथ पामेला बटलर ही एक अमेरिकन विचारवंत आहे. जिचा जन्म २४ फेब्रुवारी १९५६ रोजी क्लीव्हलँड, ओहायो येथे झाला. लिंग आणि लिंगभाव कसे केले जाते याबद्दलच्या तिच्या कल्पनांचा २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात फ्रँकोफॅमिली तत्त्वज्ञान, सांस्कृतिक सिद्धांत, क्वीअर सिद्धांत आणि काही प्रकारच्या तात्विक स्त्रीवादावर परिणाम झाला.

बटलरचे पहिले पुस्तक, सब्जेक्ट्स ऑफ डिझायर: हेगेलियन रिफ्लेक्शन्स इन ट्वेंटीथ-सेंचुरी फ्रान्स (१९८७), हे तिच्या डॉक्टरेट प्रबंधाची सुधारित आवृत्ती होती. हे हेगेलच्या फेनॉमेनॉलॉजी ऑफ स्पिरिट मधील इच्छेच्या कल्पनेबद्दल आणि २० व्या शतकात फ्रेंच तत्त्वज्ञानी त्याचा अर्थ कसा लावला, यावर आधारित होते.

तिच्या सर्वात प्रसिद्ध पुस्तकात, जेंडर ट्रबल: फेमिनिझम अँड द सबव्हर्शन ऑफ आयडेंटिटी (१९९०), आणि त्याचा पाठपुरावा, बॉडीज डॉट मॅटर: ऑन द डिस्कर्सिव्ह लिमिट्स ऑफ 'सेक्स' (१९९३), बटलरने सांस्कृतिक-सैद्धांतिक गृहीतकांवर आधारित लिंग हे जन्मजात ऐवजी सामाजिकरित्या तयार केले गेले आहे (समाजीकरणाचा परिणाम, व्यापक अर्थाने), आणि लिंगभाव आणि लैंगिकतेच्या पारंपारिक कल्पना पुरुषांना प्रभारी ठेवण्यासाठी आणि स्त्रियांवरील अत्याचाराचे समर्थन करण्यासाठी कार्य करतात, हे सिद्ध केले.

बटलरने जेंडर ट्रबलमध्ये सुचवले की "महिला" हा शब्द एक बहिष्कृत रचना आहे जो "केवळ विषमलिंगी मॅट्रिक्सच्या संदर्भात स्थिरता आणि सुसंगतता प्राप्त करतो," बर्याच स्त्रीवादी राजकीय सिद्धांताच्या वैधतेवर शंका निर्माण करते. महिलांच्या हक्कांचे आणि हितांचे रक्षण करण्याच्या उद्देशाने पारंपारिक राजकीय सक्रियतेच्या शहाणपणावर तिला प्रश्नचिन्ह निर्माण करणाऱ्या या श्रेणीबद्दल तिच्या मनात गैरसमज होते. त्याऐवजी, तिने "महिला" आणि इतर श्रेण्यांच्या विध्वंसक अस्थिरतेवर लक्ष केंद्रित केले जे मुद्दाम लैंगिक वर्तनाद्वारे पारंपारिक लिंग भूमिका आणि पारंपारिक लिंग, लिंगभाव आणि लैंगिकता भेदांचे अनियंत्रित स्वरूप प्रकट करेल.

बटलरचे जेंडर ट्रबल हे क्वीअर थिअरीबद्दल बोलणाऱ्या पहिल्या पुस्तकांपैकी एक होते आणि तिचे काम २१ व्या शतकाच्या सुरुवातीस, विशेषतः युनायटेड स्टेट्समध्ये सांस्कृतिक सिद्धांत वादविवादाचा एक मोठा भाग होता. तथापि, ते काय बोलले आणि ते कसे बोलले या दोन्हीसाठी खूप टीका झाली. बटलरचे काम आवडणारे लोक देखील चिंतित होते, उदाहरणार्थ, तिच्या या विषयाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन कार्यप्रदर्शनाद्वारे बनविला गेला आहे त्यामुळे तिला वैयक्तिक एजन्सी कशी कार्य करते याबद्दल सुसंगत लेखाशिवाय राहिली नाही. इतरांनी सांगितले की व्यंगचित्र म्हणून राजकारणाकडे पाहण्याचा तिचा दृष्टिकोन गरीब आणि आत्मकेंद्रित होता आणि ती एक प्रकारची नैतिक शांतता होता. काही वाचकांना असे वाटले की तिचे दाट, शब्द शैलीने भरलेले लिखाण आणि युक्तिवाद करण्याची नॉनलाइनर पद्धत तिच्याकडे अनेक मूळ कल्पना नाहीत हे सत्य झाकण्याचा मार्ग होता. बटलरने तिच्या बचावात सांगितले की मूलगामी कल्पनांबद्दल लिहिण्याचा

सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे स्पष्टता, व्याकरण आणि "सामान्य ज्ञान" या सामान्य मानकांच्या विरोधात जाणे.

क्वीअर दृष्टिकोन: ज्युडिथ बटलर

थर्ड-वेव्ह फेमिनिझमचा एक भाग म्हणून, ज्युडिथ बटलर फूकॉल्टच्या कल्पना लिंग आणि लैंगिक अभिमुखतेच्या श्रेणींमध्ये लागू करतात आणि विचारतात, "खरच पुरुष आणि स्त्रीलिंगी वैशिष्ट्ये आहेत जी आपल्याला नर किंवा मादी बनवणाऱ्या जनुकांसह येतात?" खरोखर "विचित्र" काही आहे का? आपण जे काही करतो ते आपण एखाद्यासाठी किंवा कशासाठी तरी दाखवतो असे नाही का? या दृष्टिकोनातून पाहिल्यावर, लिंग हे स्त्री-पुरुषांनी काय करावे आणि काय असावे याविषयी समाजाच्या अपेक्षा पूर्ण करणे (किंवा पूर्ण न करणे) आहे असे दिसते. स्त्रीवादी चळवळीचा मोठा भाग वर्णद्वेष, होमोफोबिया, ट्रान्सफोबिया, साम्राज्यवाद, लैंगिक-नकारात्मकता आणि इतर समस्यांमुळे प्रभावित झाला आहे या वस्तुस्थितीसह, या जाणिवेमुळे विचित्र स्त्रीवाद नावाच्या अभ्यासाचे संपूर्ण नवीन क्षेत्र निर्माण झाले.

तुमची प्रगती तपासा:

१. बटलरचे मुख्य स्त्रीवादी योगदान काय होते?

७.५ सारांश

स्त्रीवाद, उत्तर संरचनावादी आणि विरचनावाद सिद्धांत, कृष्णवर्णीय लोकांच्या मूलगामी चळवळी, गे आणि लेस्बियन चळवळी, एड्स चळवळी आणि सॅडोमासोचिझम सारख्या लैंगिक उपसांस्कृतिक पद्धतींसह अनेक गंभीर आणि सांस्कृतिक संदर्भांनी क्वीअर सिद्धांताच्या विकासास हातभार लावला.

क्वीअर सिद्धांताचा उगम शिक्षणामध्ये झाला, परंतु त्याच्या विकासावर सांस्कृतिक कार्यक्रमांचा प्रभाव पडला. १९८० च्या दशकात सरकारच्या एड्सच्या हस्तक्षेपाच्या अभावाला कार्यकर्त्यांनी विरोध केला. लेस्बियन, गे आणि स्त्रीवादी अभ्यासातून विकसित झालेल्या लिंग भाव आणि लैंगिकता अभ्यासांनी विचित्र सिद्धांताला जन्म दिला. १९९० च्या दशकात स्थापित केलेला हा एक अगदी अलीकडील सिद्धांत आहे, जो चांगल्या आणि वाईट लैंगिकता यांच्यात मतभेद निर्माण करणाऱ्या परिभाषित आणि मर्यादित ओळख श्रेणी आणि मानदंडांच्या कल्पनेला आव्हान देतो.

क्वीअर सिद्धांतकारांची स्थिती अशी आहे की कोणतेही निश्चित प्रमाण नाही, फक्त बदलणारे नियम आहेत जे व्यक्ती अनुरूप असू शकतात किंवा नसू शकतात. भेदभाव आणि विषमता नष्ट करण्याच्या प्रयत्नात द्वंद्वाना अडथळा आणणे हे त्यांचे प्राथमिक आव्हान आहे. बहुसामान्यीकरण हे संस्था, संकल्पनात्मक चौकात आणि व्यावहारिक अभिमुखता यांचा संदर्भ देते जे विषमलैंगिकता सुसंगतता आणि विशेषाधिकार प्रदान करतात.

हेटेरोनॉर्मेटिव्हिटी विषमलैंगिकतेला मानक आणि/किंवा प्राधान्यकृत लैंगिक अभिमुखता म्हणून प्रोत्साहन देते आणि ते विवाह, कर, रोजगार आणि दत्तक अधिकारांद्वारे बळकट केले जाते. हेटेरोनॉर्मेटिव्हिटी संस्था आणि सामाजिक नियमांद्वारे भिन्नलिंगी आणि समलैंगिक व्यक्तींवर दबाव आणते.

मायकेल फुकोल्ट, गेल रुबिन, इव्ह कोसोफस्की सेडगविक आणि ज्युडिथ बटलर यांनी क्विअर सिद्धांत विकसित केला होता. मायकेल फुकोल्ट यांच्या मते, ज्यांनी शक्तीला दडपशाही आणि विध्वंसक विरुद्ध उत्पादक आणि जनरेटिव्ह मानले होते, लैंगिकता ही एक विवादास्पद निर्मिती होती आणि आवश्यक मानवी वैशिष्ट्य नाही. लैंगिकता हे एक रहस्य आहे असे दिसते जे जेव्हा शक्ती असते तेव्हा उघड करणे आवश्यक आहे. फौकोल्टने लैंगिकतेची तंतोतंत व्याख्या केली जाऊ शकते ही धारणा नाकारली, त्याऐवजी शक्ती आणि ज्ञानाच्या सरकारांमध्ये त्याच्या विस्तारित उत्पादनावर लक्ष केंद्रित केले.

ज्युडिथ बटलर, लिंगभाव आणि लिंगाचा अभ्यास करते, मिशेल फूकोल्टच्या कल्पनांवर लक्ष केंद्रित करते, परंतु लिंगभावावर लक्ष केंद्रित करते. जेंडर ट्रबलमध्ये, तिने असा युक्तिवाद केला की लैंगिकतेप्रमाणेच लिंगभाव देखील अभिनयाद्वारे "वास्तव" म्हणून चित्रित केले जाते. तिने असा युक्तिवाद केला की लैंगिकतेचे "सत्य" आहे या कठोर विश्वासांमुळे "स्त्री" आणि "पुरुष" द्वैत यांच्या सुसंगततेमुळे विषमलैंगिकता हा एकमेव स्वीकार्य परिणाम बनतो.

पूर्ववत लिंग मध्ये, बटलर स्पष्ट करतो की कार्यक्षमता ही कामगिरी नाही. तिने वर्णन केले आहे की लैंगिक कार्यक्षमता विषयाला विषय म्हणून कशी निर्माण करते. बटलरचे कार्य कठोर श्रेणीबद्ध लिंग द्वैतांना आव्हान देते हे तथ्य विलक्षण सिद्धांतासाठी अपरिहार्य बनवते.

७.६ प्रश्न

- क्विअर ओळख म्हणजे काय?
- क्विअर थिअरी विस्तृत स्पष्ट करा.
- 'जेंडर ट्रबल' यावर सविस्तर चर्चा करा.
- ज्युडिथ बटलर आणि क्विअर सिद्धांत यांच्यातील संबंधांचे वर्णन करा.

७.७ संदर्भ आणि पुढील वाचन

- Berker, M. J (2016): Queer: a Graphic History Could Totally Change the way you think; Icon Books.
- Butler, J. (1999). Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. New York: Routledge.
- Butler, J. (1993). Bodies That Matter: On the Discursive Limits of "Sex". New York: Routledge.
- Nair, R., & Butler, C. (Eds.). (2012). Intersectionality, Sexuality and Psychological Therapies: Working with Lesbian, Gay and Bisexual Diversity. UK: Wiley.
- Walters, Suzanna Danuta. "Queer Theory." World History Encyclopedia, Alfred J. Andrea, ABC-CLIO, 2011. Credo Reference.

पुरुषत्व अभ्यास

घटक रचना

- ८.० उद्दिष्टे
- ८.१ प्रस्तावना
- ८.२ पुरुषत्वाचा अर्थ
- ८.३ पुरुषत्व अभ्यासाचा अर्थ
- ८.४ स्त्रीवाद आणि पुरुषत्व अभ्यास
- ८.५ पुरुषत्वाचे विविध प्रकार
- ८.६ सामाजिक संरचना म्हणून पुरुषत्व
- ८.७ भारतीय संदर्भ आणि पुरुषत्व अभ्यास
 - ८.७.१ पुरुषत्वासंबंधीचा अभ्यासक्रम
 - ८.७.२ MAVA स्वयंसेवी संस्थेचे व्यष्टी अध्ययन
- ८.८ जागतिक पुरुषत्व
- ८.९ निष्कर्ष
- ८.१० प्रश्न
- ८.११ संदर्भ

८.० उद्दिष्टे (Objectives)

१. पुरुषत्वाचा अर्थ समजून घेणे.
२. पुरुषत्व अभ्यासाच्या विविध आयामांबद्दल जाणून घेण्यासाठी.

८.१ प्रस्तावना (Introduction)

या प्रकरणात, आपण पुरुषत्वाच्या अभ्यासाबद्दल जाणून घेणार आहोत. अनेक देशांमध्ये, पुरुष अभ्यास आणि मर्दानी अभ्यास हे शैक्षणिक विषय म्हणून उदयास येत आहेत. काही संस्थांमध्ये स्वतंत्र विभाग असतात, जसे की अध्यक्षांसह पुरुषत्वाचा अभ्यास, सार्वजनिकरित्या अनुदानीत देणगीदार किंवा संस्थांद्वारे निधी दिला जातो. आपल्या देशात,

हे अजूनही एक उदयोन्मुख क्षेत्र आहे; तथापि, हिंसा आणि अत्याचाराविरुद्ध मावा (MAVA) – पुरुषांसारख्या अनेक गैर-सरकारी संस्था आहेत ज्या लोकांमध्ये जागरूकता आणि कृती निर्माण करण्यासाठी त्यांच्या स्वतः च्या मार्गाने कार्य करत आहेत. यामध्ये लोकसंख्या, लोकसंख्या वाढीची रचना, महिलांबद्दलचा भेदभाव, मानसशास्त्र, पुरुषांच्या समस्या इत्यादी समजून घेण्यासाठी ही विद्याशाखा एक महत्वाची प्रभावी क्षेत्र आहे. साहित्याच्या क्षेत्रातही मुराकामी या जपानी लेखक आहेत ज्यांनी 'मेन विदाऊट वूमन' नावाचे हे पुस्तक प्रकाशित केले आहे. ज्यामध्ये त्यांनी पुरुषांच्या जीवनाबद्दल आणि पुरुष म्हणून त्यांना कशाप्रकारे समस्यांना सामोरे जावे लागते, उदा. एकटेपणा इत्यादींबद्दल लिहिले आहे. त्यामुळे व्यवसायाच्या दृष्टिकोनातून आणि सामाजिक समस्या म्हणूनही या विषयाला खूप वाव आहे. पुरुषत्वाचा अभ्यास समजून घेण्याआधी, आपण पुरुषत्वाचा अर्थ पाहूया.

८.२ पुरुषत्वाचा अर्थ (Meaning of Masculinity)

पुरुषत्व म्हणजे सामाजिक वर्तन आणि सांस्कृतिक प्रतिनिधित्वांचा एक संच ज्यामध्ये व्यक्तीचे विशिष्ट वैशिष्ट्यांसह वर्णन केले जाते. 'पुरुषत्व' हा शब्द माणूस असण्याचे प्रकार आणि सांस्कृतिक प्रतिनिधित्व मान्य करण्यासाठी देखील वापरला जातो. हे स्वरूप पुरुषांशी संबंधित आहेत जे संपूर्ण समाजात आणि एकाच सभ्यतेतील पुरुषांच्या विविध गटांमध्ये आणि ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या दोन्ही भिन्न आहेत (MacInnes 1998: 1). पुरुषांच्या कृती, सामाजिक भूमिका, नातेसंबंध आणि त्यांना सूचित केलेले अर्थ देखील "पुरुषत्व" शी जोडलेले आहेत. जैविक लिंगावर जोर देणाऱ्या पुरुषांच्या अर्थाच्या विपरीत, पुरुषत्व लिंगावर जोर देते. परिणामी, पुरुषत्वाचे संशोधन नेहमी जैविक पुरुषांपुरते मर्यादित नसते.

विविध स्पष्टीकरणे अस्तित्वात आहेत ज्याद्वारे आपण पुरुषत्व समजून घेऊ शकतो, जसे की नैसर्गिक शास्त्रज्ञांचे मत, पुरुषांच्या संबंधात पुरुषत्व आणि ते अगदी जवळून संबंधित पुरुषांमधील शारीरिक वैशिष्ट्यांशी, जसे की हार्मोन्स आणि गुणसूत्रांशी संबंधित आहे. रॉबर्ट ब्लाउ (१९९१) यांचा असा विश्वास आहे की आधुनिक समाजाच्या परिस्थितीमुळे पुरुषत्वाला हानी पोहोचली आहे. पुरुषत्वाकडे पुरुषांच्या आतील आणि स्त्री व पुरुषांमधील शक्तीचे एक प्रकार म्हणून देखील पाहिले जाऊ शकते. अत्यावश्यकतेनुसार पुरुषत्व, पुरुष ज्या सामाजिक परिस्थितीत राहतात, जसे की त्यांच्या समाजातील विविध संस्था आणि संस्थांमधील त्यांची भूमिका आणि सामाजिकदृष्ट्या उपलब्ध लिंग संभाषितांच्या चौकटीतही समावले आहे.

बहुतेक मर्दानी साहित्यात संकल्पनेच्या अस्पष्ट आणि विसंगत व्याख्या आहेत. मॅकइन्स (१९९८) नुसार, पुरुषत्वांना एकमेकांपासून वेगळे करणारा मुद्दा म्हणजे ते वैविध्यपूर्ण, लवचिक आणि संकरित आहेत. मॅकइन्सच्या म्हणण्यानुसार, पुरुषत्वावरील अनेक लेखक, सामाजिक संरचनावादी लेखाऐवजी पुरुषत्वाला जैविक पुरुष म्हणून पाहतात. 'मर्दानी' शरीरे, वागणूक किंवा वृत्ती, दुसऱ्या शब्दांत, 'स्त्रिया' म्हणून वर्गीकृत केलेल्या व्यक्तींच्या सामाजिक प्रथा म्हणून पाहिले जाऊ शकतात (उदा. फ्रान्सिस २०१०; हॅल्बरस्टॅम १९९८; पेक्टर २००६ पहा). पुरुषत्व हा आजही चर्चेचा विषय बनला आहे. कॉनेल यांनी

टीकेच्या (कॉनेल आणि मेसरश्मिट २००५) च्या प्रकाशात वर्चस्व पुरुषत्वाच्या कल्पनेचे पुनरावलोकन आणि पुनर्रचना केली तसेच लिंग पदानुक्रम, महिला एजन्सी, स्थानिक, प्रादेशिक आणि जागतिक भूगोल यांच्यातील परस्परसंवाद, मूर्त स्वरूप, यातील गुंतागुंत लक्षात घेऊन त्याची पुनर्बांधणी केली. आणि सामर्थ्य, तसेच हेजेमोनिक पुरुषत्वाच्या अंतर्गत विरोधाभासांची आकलन केले. कोनेल (२०००) देखील यावर जोर देते की पुरुषत्व ही एक संकल्पना आहे जी "लिंग पद्धतीचे नमुने शोधते, केवळ व्यक्तींचे गट नाही." मर्दानी ही एक संज्ञा आहे जी "लिंगभाव आकृतिबंधशोधते केवळ गटबाजी नाही."

८.३ पुरुषत्व अभ्यासाचा अर्थ (Meaning of Masculinity Studies)

मर्दानी अभ्यास हे एक आंतरविद्याशाखीय क्षेत्र आहे जे लिंगभाव दृष्टिकोनातून पुरुष आणि पुरुषत्वाचा अभ्यास करते. १९७० च्या दशकात विकसित झालेली महिला आणि लिंगभाव अभ्यासातील ही एक शैक्षणिक शाखा आहे. पुरुषत्वाचा अभ्यास पुरुष असण्याचा अर्थ काय आहे आणि पुरुषत्व मुला आणि पुरुषांना कसे आकार देते हे पाहतो. उदाहरणार्थ, पुरुषत्व केव्हा हानिकारक आहे कारण ते भावना आणि भावनांचे संपूर्ण स्पेक्ट्रम व्यक्त करण्याची क्षमता प्रतिबंधित करते? उदाहरणार्थ, अनेक पुरुष स्त्रियांपेक्षा कमी आयुष्य का जगतात? सामाजिक, राजकीय आणि ऐतिहासिक पातळीवर पुरुषी ओळख आणि अभिव्यक्तीचे काय परिणाम होतात? ब्रॉडला मुख्यत्वे पुरुषत्व संशोधनाच्या क्षेत्रात अग्रणी मानले जाते. डॉ. ब्रॉड, आठ पुस्तकांचे लेखक किंवा संपादक, यांनी सेंट नॉर्बर्ट कॉलेजचा पहिला-वहिला "इंट्रोडक्शन टू मॅस्कुलिनिटीज" हा पदवीपूर्व अभ्यासक्रम शिकवला.

कोणत्याही संवेदनशील क्षेत्राचा अभ्यास करण्यासाठी वेगळ्या पद्धतींची आवश्यकता असते. सामान्यतः, सामाजिक सर्वेक्षणे, सांख्यिकीय विश्लेषणे, संस्कृतीवर्णन अभ्यास, मुलाखती, स्मृती लेख, गुणात्मक, चर्चा विश्व, विघटनात्मक, मजकूर आणि दृश विश्लेषणे, तसेच मिश्र पद्धती, या सर्वांचा उपयोग पुरुषत्वाचा अभ्यास करण्यासाठी केला जातो. रिफ्लिक्सिव्हिटी चा वापर व्यक्तीच्या जीवन कथांचे दस्तऐवजीकरण करण्यासाठी देखील केला जातो.

पुरुषत्व अभ्यास ही समकालीन पुरुषत्व, सिद्धांत आणि संशोधनाची चिकित्सक आणि अभ्यासपूर्ण परीक्षा आहे. हे भविष्यातील लिंगभाव आणि पुरुषांच्या संशोधनावर परिणाम करू शकणाऱ्या पुरुषत्वाच्या क्षेत्राची संकल्पना आणि आकलन करण्यावर देखील लक्ष केंद्रित करते. स्त्रीवादी, विचित्र आणि लैंगिकता अभ्यासांसह भागीदारीमध्ये आंतरविभागीय सिद्धांताची तपासणी मर्दानी अभ्यासांसह केली जाते. पुरुषत्वाचा अभ्यास या व्यतिरिक्त ओळख, लिंग, लैंगिकता, संस्कृती, सौंदर्यशास्त्र, तंत्रज्ञान आणि इतर महत्त्वपूर्ण सामाजिक समस्या देखील तपासतो. हा देखील एक बहु अभ्यासाचा विषय आहे.

किमेलच्या मते, (एट अल. २००५) कौटुंबिक, शिक्षण, सिद्धांत तयार करण्यासाठी, संशोधनाच्या विविध क्षेत्रातील व्यावसायिकांसाठी एक क्षेत्र म्हणून पुरुषत्वाचा अभ्यास मौल्यवान आहे. मर्दानी अभ्यास हे संशोधनाचे एक चैतन्यशील, बहुविद्याशाखीय क्षेत्र आहे जे मोठ्या प्रमाणावर "पुरुषत्व" च्या सामाजिक निर्मितीशी संबंधित आहे. मर्दानी संशोधक पुरुषत्वाशी निगडित सामाजिक भूमिका आणि त्याचे वेगवेगळे अर्थ तपासतात. पुरुषत्वाचे

शिक्षणतज्ञ पुरुषांना समूह म्हणून विशेषाधिकार मिळवून देण्याच्या विविध मार्गांकडे पाहतात, तसेच त्या फायद्यांच्या कमतरतांवर लक्ष केंद्रित करतात. समाजात सर्व पुरुषांना समान प्रवेश कसा नाही हेही ते पाहतात.

पुरुषत्व अभ्यास हे सार्वत्रिक आहेत असे गृहीत न धरता मर्दानी या शब्दाशी संबंधित ओळख, वर्तणूक आणि अर्थ यांचाही विचार करतात. पुरुषत्वाचे विद्वान या शब्दाशी संबंधित अर्थ, भूमिका आणि वर्तनांच्या विस्तृत श्रेणीवर जोर देण्यासाठी वारंवार अनेकवचनी रूप वापरतात. लिंग हे सामान्यतः आपल्या ओळखीचा एक खोल वैयक्तिक पैलू म्हणून समजले जाते हे असूनही, आपल्या दैनंदिन परस्परसंवादात तसेच व्यापक सामाजिक संरचनांमध्ये पुरुषत्वाची निर्मिती आणि पुनरुत्पादन केले जाते.

पुरुषत्वाच्या अभ्यासामध्ये पुरुषत्वाच्या ऐतिहासिक अभ्यासाचे विहंगावलोकन, पुरुषत्वाचे सिद्धांत आणि लिंग असमानता यांचा समावेश असलेली सामग्री देखील समाविष्ट आहे. हे पुरुषत्व आणि लैंगिकता आणि विविध पुरुषांच्या हालचालींवरील साहित्य यांच्यातील दुवा देखील पाहते. विविध सामाजिक संस्था (शिक्षण, कुटुंब, कार्यस्थळ, खेळ आणि मीडिया) च्या कार्याचे पुनरावलोकन करते.

तुमची प्रगती तपासा

१. पुरुषत्व अभ्यासाचा अर्थ काही ओळींमध्ये स्पष्ट करा.
२. पुरुषत्व ही एक सामाजिक रचना आहे का? यावर भाष्य करा.

८.४ स्त्रीवाद पुरुषत्व अभ्यास (Feminism Masculinities studies)

विसाव्या शतकाच्या शेवटच्या काही दशकांत अभ्यासाचा विषय म्हणून निर्माण झालेली स्त्रीवादी-प्रेरित बहु-विद्याशाखीय ज्ञानशाखा हे अभ्यासाचे क्षेत्र म्हणूनही पुरुषत्वाच्या अभ्यासाकडे पाहिले जाऊ शकते. असे संशोधक आहेत ज्यांनी लिंगावर मोठ्या प्रमाणावर संशोधन केले आहे. असमानता स्त्रिया आणि पुरुषांद्वारे संरचनात्मक आणि पद्धतशीरपणे वंचित असलेल्या मार्गांवर लक्ष केंद्रित करते. तथापि, पुरुषत्वाचे विद्वान असे दर्शवतात की असमानतेला दोन बाजू आहेत: गैरसोय आणि विशेषाधिकार संबंधित आहेत. (ऑक्सफर्ड)

पुरुष आणि पुरुषत्वाचा अभ्यास स्त्रिया आणि लिंगभावाच्या स्त्रीवादी अभ्यासाच्या पावलावर पाऊल ठेवतात, ज्याचा उद्देश लिंगाची सामाजिक संरचना तसेच पुरुष लिंग आणि लैंगिक असमानतेमध्ये योगदान देणारे मार्ग उघड करणे आहे. पुरुषांच्या अभ्यासाचे उद्दिष्ट एक समूह म्हणून पुरुषांना मिळणाऱ्या सामूहिक फायद्यांवर तसेच पुरुषांच्या विविध गटांना अनुभवणारे तोटे या दोन्हीवर जोर देणे हे आहे. तथापि, भिन्न दृष्टिकोन देखील आहेत. मॅकमोहन (१९९३) दर्शवितात की अनेक पुरुष, पुरुषत्व, स्त्रीवाद "स्त्रीवादाची निवडक रूपे निवडतात ज्यांचे लैंगिक संबंधांचे स्पष्टीकरण लैंगिक राजकारणाच्या मूलभूत विषयांवर जोर देते" किंवा "स्त्रीवादी सिद्धांत आणि व्यवहार मान्य करण्यात अपयशी ठरते.

८.५ पुरुषत्वाचे विविध प्रकार (Different types of Masculinity)

कॉनेल (१९९५, २०००) यांनी लिंगभावाच्या मोठ्या, संबंधात्मक दृष्टिकोनाचा भाग म्हणून पुरुषत्वाचा सामाजिक वैज्ञानिक अभ्यास पाहिला. कॉनेलच्या मते, लिंगभाव हे मानवी शरीराच्या पुनरुत्पादक आणि लैंगिक क्षमतेच्या चालू व्याख्या आणि व्याख्यांचे फलित आहे. पुरुषत्व आणि स्त्रीत्व अशा प्रकारे शरीर, व्यक्तिमत्त्व, तसेच समाजाची संस्कृती आणि संस्थांवर आधारित असंख्य व्याख्या आणि व्याख्यांचे परिणाम आहेत.

कॉनेलच्या मते, आधुनिक पाश्चात्य समाजांच्या 'लिंगभाव पदानुक्रमात' स्त्रीत्वापेक्षा पुरुषत्व उच्च स्थानावर आहे. तो पुढे म्हणतो की वर्चस्वात्मक पुरुषत्व हे लिंगभाव पदानुक्रमाच्या शिखरावर आहे, अधिकार, शारीरिक कणखरपणा आणि सामर्थ्य, विषमलैंगिकता आणि सशुल्क काम यांच्या आधारे तयार केलेला पुरुषत्वाचा सांस्कृतिकदृष्ट्या प्रबळ आदर्श आहे. कॉनेलच्या मते, पुरुषत्वाची पुढील पातळी संदर्भित केली जाते. 'सहभागी पुरुषत्व' म्हणून कारण हा पुरुषत्वाचा एक आदर्श आहे जो काही वास्तविक पुरुष जगतात परंतु ज्यातून बहुतेक पुरुषांना फायदा होतो. यानंतर 'गौण पुरुषत्व' येते, ज्यातील सर्वात उल्लेखनीय म्हणजे समलिंगी पुरुषत्व होय. अधीनस्थ पुरुषत्व म्हणजे मर्दानी वर्तनांच्या श्रेणीचा संदर्भ आहे जे वर्चस्व पुरुषत्वाच्या मर्दानी आदर्शाचे कठोरपणे पालन करत नाहीत. लिंगभाव पदानुक्रम स्त्रीत्वांना तळाशी ठेवते. (जोरदार किंवा 'अनुपालक' स्त्रीत्व आणि 'प्रतिरोधक' स्त्रीत्व हे सर्व पुरुषत्वाच्या अधीन आहेत.) कॉनेलच्या युक्तिवादानुसार, विसाव्या शतकातील (औद्योगिक पश्चिमेतील) सामाजिक-आर्थिक घटनांनी लिंगभाव पदानुक्रम नष्ट केला आहे आणि समाजातील हेजेमोनिक पुरुषत्वाचे वर्चस्व नष्ट केले आहे.

या परिणितीमध्ये, पुरुषत्वाचे राजकारण उदयास आले आहे: "त्या एकत्रीकरण आणि संघर्ष जेथे मर्दानी लिंगभावाची व्याख्या आणि त्यासह, लिंगभाव संबंधांमधील पुरुषांची स्थिती लढविली जाते" (१९९५: २०५). कॉनेल पाश्चात्य औद्योगिक देशांमध्ये अस्तित्वात असलेल्या पुरुषत्वाच्या राजकारणाच्या अनेक प्रकारांची रूपरेषा सांगते, जसे की मर्दानी पद्धती ब्लाउ (१९९९) द्वारे प्रचारित केल्याप्रमाणे समलैंगिक मुक्ती आणि 'एक्झिट पॉलिटिक्स', ज्यामध्ये विषमलिंगी पुरुष हेजेमोनिक मर्दानी सार्वजनिकपणे नाकारतात. कॉनेलसारख्या लेखकाने अनेक पुरुषत्वाचा सिद्धांत मांडल्यामुळे या शब्दाच्या प्रासंगिकतेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले.

आधुनिक मर्दानी बदलांच्या संदर्भात, पुरुषत्वाबद्दल लिहिण्याचा एक प्रमुख विषय म्हणजे 'संकरित' पुरुषत्वाची संकल्पना. **ब्रिजेस आणि पासको (Bridges and Pascoe)** (२०१४) यांच्या नुसार, उपेक्षित आणि अत्याचारित पुरुषत्व (समलैंगिक पुरुषत्वांसह) आणि स्त्रीत्वांशी संबंधित ओळख आणि कार्यप्रदर्शन घटकांच्या पुरुषांच्या निवडक आत्मसातीकरणाद्वारे संकरित पुरुषत्वाची व्याख्या केली जाते. ब्रिजेस आणि पासकोच्या दृष्टिकोनातून, संकरित पुरुषत्व ही कथा आणि कामगिरी देखील आहेत जी प्रतीकात्मकपणे पुरुषांना (विशेषतः तरुण, गोरे, विषमलिंगी पुरुष) हेजेमोनिक पुरुषत्वापासून वेगळे करतात. ते तरुण, गोरे, विषमलिंगी पुरुषांना अर्पण केलेले पुरुषत्व इतर उपेक्षित आणि वंचित 'इतरांशी जोडलेले पुरुषत्वापेक्षा कमी संबंधित म्हणून देखील चित्रित करतात. ब्रिजेस आणि

पास्को (Bridges and Pascoe, २०१४) नुसार, संकरित पुरुषत्व, विद्यमान सामाजिक आणि प्रतीकात्मक सीमांना अशा प्रकारे मजबूत करतात की वारंवार ऐतिहासिक मार्गांनी लैंगिक शक्ती आणि असमानता संरचना लपवण्यासाठी.

८.६ सामाजिक रचना म्हणून पुरुषत्व (Masculinity as Social Construction)

पुरुषत्व विद्वान पुरुष आणि पुरुषत्वाकडे सामाजिक रचना म्हणून पाहतात. जैविक सार्वभौमिकांवर लक्ष केंद्रित करण्याऐवजी, सामाजिक आणि वर्तणूक शास्त्रज्ञ विविध परिस्थितीत पुरुषत्व आणि स्त्रीत्वाच्या अनेक अर्थांचा अभ्यास करतात. जैविक "पुरुषत्व" थोडेसे बदलत असले तरी, भूमिका, कृती, शरीर आणि ओळख या संदर्भात "पुरुषत्व" मानले जाते. विद्वान ही विविधता त्यांच्या फायद्यासाठी वापरू शकतात.

पुरुषांच्या ओळखीचा अभ्यास करण्यासाठी बनवणे आणि तयार करणे (Making) या महत्वाच्या संकल्पना आहेत कारण ते त्यांच्या ऐतिहासिक आणि सामाजिक वैशिष्ट्यांना सूचित करतात. जर ते नैसर्गिकरित्या संपन्न वैशिष्ट्य असेल तर, 'योग्य' मर्दानी वर्तनाचे विविध संभाषित - उदाहरणार्थ पुस्तके, चित्रपट आणि जाहिरातींमध्ये - अनावश्यक असेल. पुरुषत्वाला नियमितपणे बळकटी द्यावी लागते - "जर तुम्ही ही मोटारसायकल खरेदी केली तर तुम्ही खरा माणूस व्हाल" - हे लिंगभाव ओळखीचे क्षुल्लक आणि कठीण वैशिष्ट्य सूचित करते. हे पर्यायी मर्दानी मॉडेल्स प्रकाशित करण्याची संधी देखील स्पष्ट करते.

● पुरुषत्व आणि सन्मान (Masculinity and Honour)

नैतिक सुव्यवस्था राखण्यासाठी 'वास्तविक पुरुष' थेट जबाबदार असतात ही संकल्पना सामाजिक हिंसाचाराच्या प्रतिनिधित्वाद्वारे दर्शविलेले आणखी एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे, तसेच ते पुरुषत्वाच्या संस्कृतीचा अविभाज्य भाग आहे. जेव्हा व्यवस्था अस्वस्थ होते, तेव्हा पालकांनी ते पुनर्संचयित केले पाहिजे. त्या मुलीला समाजातील एका मोठ्या, शहाण्या माणसाने उघडपणे आणि ताबडतोब मिळालेल्या भयंकर शिक्षेला पात्र होते कारण तिने समूहाचा सन्मान मोडला होता. पुरुषांना सामाजिक व्यवस्थेचे रक्षक म्हणून ठेवण्याचा दुसरा मार्ग आहे, सांस्कृतिक आक्रमणकर्त्यांनी त्यांच्या सामाजिक भूमिका समजून घेतल्या पाहिजेत.

८.७ भारतीय संदर्भात आणि पुरुषत्व अभ्यास (Indian context and Masculinity studies)

भारतीय संदर्भात पुरुषत्वाची रचना कुटुंबापासून आणि मूल जन्माला येण्यापूर्वीच सुरू होते. कुटुंबाच्या, माध्यमांच्या बंद भिंतींमध्ये चालणारे समाजीकरण अधिक आहे, जे महानता म्हणून पुन्हा मॅकोइझमला प्रोत्साहन देते. पुरुषत्वाचे मॉडेल पालक, समवयस्क, सार्वजनिक आणि इतर अनेक मार्गांनी देखील शिकवले जाते. जेव्हा एखादा पुरुष अपेक्षित पद्धतीने वागणे थांबवतो तेव्हा त्याच्याकडे स्त्रीलिंगी म्हणून पाहिले जाते आणि पुन्हा भेदभाव केला जातो.

पुरुषांना भेडसावणाऱ्या समस्या वर्तणुकीपुरत्या मर्यादित नसून आर्थिक स्वरूपाच्याही आहेत. उदा. एखाद्या पुरुषाचे करिअर स्थिर असावे, आई-वडिलांची काळजी घ्यावी, घर असावे, अशी अपेक्षा असते. आर्थिक अडचणीत असलेल्या पुरुषांनी गेल्या वर्षभरात किंवा कधीही हिंसाचार केला असण्याची शक्यता असते. पुरुष हे त्यांच्या कुटुंबासाठी प्रमुख आर्थिक पुरवठादार आहेत या कल्पनेला प्रोत्साहन देणाऱ्या मर्दानी नियमांमुळे हे असू शकते. परिणामी, आर्थिक अडचणीमुळे पुरुषांचा स्वतःवरील विश्वास धोक्यात येऊ शकतो. ते त्यांच्या स्वतःच्या शक्तींचा परिणाम म्हणून त्यांच्या जोडीदारावर अधिक वर्चस्ववादी आणि आक्रमक होऊ शकतात. आपण शैक्षणिक दृष्टिकोनातून पुरुषत्व अभ्यास आणि क्षेत्रीय दृष्टिकोनातूनही पाहूया –

८.७.१ पुरुषत्वासंबंधीचा अभ्यासक्रम (Course regarding Masculinity)

स्कूल ऑफ ह्युमन स्टडीज आंबेडकर युनिव्हर्सिटी, दिल्ली, हे लिंगभाव अभ्यासात विशेष असलेल्या पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांसाठी मर्दानी विषयावर एक कोर्स घेते.

• पुरुषत्व आणि इतिहास: पूर्व-वसाहत, वसाहती आणि वसाहतोत्तर व्यवस्था

- वसाहतवादाच्या आधीचे भारतीय पुरुषत्व
- वसाहतिक युगातील पुरुषत्व: भारतीय पुरुषांची निर्मिती
- राष्ट्र आणि त्याचे पुरुष: वसाहतोत्तर पुरुषत्व

• माणूस व्हायला शिकणे

- कुटुंबातील सदस्य
- शिक्षण
- अध्यात्म
- रोजगार
- सामाजिक वर्ग

• पुरुषत्व आणि लैंगिकता

- लैंगिकता, पुरुष आणि महिला
- पुरुषत्व, समलैंगिकता आणि विषमलैंगिकता

• पुरुषत्व, 'सन्मान' आणि हिंसा

- पुरुषत्व राखणे विरुद्ध पुरुषत्व गमावणे
- पुरुषत्व आणि युद्ध

• पुरुषत्व, सौंदर्य, शारीरिकता आणि तंदुरुस्ती

- नर शरीर शिल्पकला
- कला मध्ये पुरुषत्व

८.७.२ MAVA ची व्यष्टी अध्यन (Case Study of MAVA)

MAVA गेल्या २७ वर्षांपासून शाळा, महाविद्यालये आणि समुदायांमधील हजारो तरुणांना लैंगिक आरोग्य आणि लिंगभाव-संवेदनशील वर्तनाबद्दल निरोगी संभाषणांमध्ये गुंतवून आणि मार्गदर्शन करत आहे. संवादात्मक कार्यशाळा, वॉल वृत्तपत्र, कथा-कथन, लोकगीते,

पथनाट्य, प्रवासी चित्रपट महोत्सव, युवा ब्लॉग आणि इतर सोशल मीडिया यासारख्या अपारंपरिक पद्धती वापरल्या जातात. MAVA ची सुरुवात एका वृत्तपत्रातून भारतीय एक्सप्रेस लेखातून प्रेरणा म्हणून झाली ज्यात पुरुषांना भेडसावणाऱ्या समस्यांवर चर्चा केली गेली.

मावाच्या मते स्त्रियांवर पुरुषांचे वर्चस्व महागात पडले आहे: मोकळेपणाने हसणे आणि रडणे, एखाद्याच्या मुलांशी आणि जोडीदाराशी मैत्री करणे, असुरक्षित असणे आणि सिंहासनावर एकटे बसण्याऐवजी सामायिक करणे. महिलांच्या सक्षमीकरणाला पाठिंबा देण्यासोबत आणि लिंग-न्यायपूर्ण समाज निर्माण करण्यासोबतच, पुरुषांनी हे ओळखले पाहिजे की महिलांवरील लिंगभाव -आधारित हिंसाचार दूर करणे किंवा टाळणे त्यांचे जीवन अधिक मानवीय बनवेल आणि महिलांसोबतच्या सहकार्याने त्यांचे जीवनमान सुधारेल.

मावा पुरुषांना आनुवांशिकदृष्ट्या असे बनविण्याऐवजी वर्चस्ववादी आणि आक्रमक असण्याची सामाजिक स्थिती मानते. संपूर्ण जगात पुरुषांच्या अनेक उगवत्या संस्था आहेत, ज्यांनी हे दाखवून दिले आहे की पुरुष संवेदनशील मानव बनू शकतात जे लिंगभाव-आधारित भेदभाव आणि महिलांवरील हिंसाचार रोखण्यात आणि निर्मूलन करण्यात मदत करू शकतात. गेल्या १३ वर्षांत, MAVA ने ७००+ तरुण मार्गदर्शकांना प्रशिक्षण दिले आहे. महाराष्ट्रातील नऊ जिल्ह्यांनी स्थानिक महाविद्यालये, विद्यापीठे, महिला गट आणि तळागाळातील समुदाय-आधारित संस्था आणि वैयक्तिक आरोग्य कार्यकर्त्यांच्या धोरणात्मक सहकार्याद्वारे ४,००,००० तरुण पुरुष आणि किशोरवयीन मुलांपर्यंत पोहोचले आहे. स्त्रीचा आदर केला पाहिजे आणि तिला आदराने वागवले पाहिजे असा संदेश हे तरुण पसरवत आहेत.

अनौपचारिक रीतीने फेसबुक सारख्या सोशल मीडियामध्ये अनेक गट आहेत, जेथे पुरुषांनी पाहिलेल्या गुन्ध्यांविरुद्ध मोफत किंवा शुल्क आकारलेल्या कायदेशीर समुपदेशनासाठी एकमेकांशी संपर्क साधला जातो, ज्याचा सराव महिलांद्वारे कायद्याच्या गैरवापरामुळे केला जातो. याची टक्केवारीही मोठी आहे ज्याकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. त्यामुळे संशोधनालाही अधिक प्रोत्साहनाची गरज आहे. त्यामुळे, लोक एनजीओपर्यंत पोहोचतात आणि सोशल नेटवर्किंग साइट्सद्वारे एकमेकांना मार्गदर्शन करतात.

८.८ जागतिक पुरुषत्व (Global Masculinity)

पुरुषत्वाला स्थानिक पातळीवर पण जागतिक स्तरावर प्रतिबंध करता येत नाही. राष्ट्रवादात, पुरुषत्वाचा वापर लष्करी हेतूसाठी मोठ्या प्रमाणावर केला जातो. प्रतिमा, शक्ती संबंध, श्रम विभागणी आणि वर्चस्ववादी पुरुषत्वाच्या विकसित जागतिक नमुन्यांशी जोडलेले भावनिक संबंध राष्ट्रीय एकता, निष्ठा आणि सामर्थ्य, विशेषतः लष्करी सामर्थ्य निर्माण आणि टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या राष्ट्रांद्वारे वापरले जातात.

पुरुषत्वाचे विद्वान विविध क्षेत्रांतून येतात, पुरुषांच्या विविधतेचे विविध स्तर दाखवतात. सुरुवातीस, पुरुषत्व काय आहे ते कालांतराने विकसित झाले आहे, ज्याला पुरुषी मानले

जाते. दुसरे, मर्दानगी सांस्कृतिकदृष्ट्या विशिष्ट आहे - भिन्न संस्कृतींमध्ये पुरुषत्वाच्या भिन्न संकल्पना आहेत. शेवटी, पुरुषत्व आंतरमानसिकपणे बदलते, ज्याचा अर्थ असा होतो की माणूस असणे म्हणजे काय ते काळानुसार बदलते. शेवटी, पुरुषत्व संदर्भानुसार बदलते—अगदी एकाच संस्कृतीत आणि ऐतिहासिक कालखंडात, भिन्न लोक पुरुषत्वाचा वेगळा अर्थ लावू शकतात.

सोप्या भाषेत सांगायचे तर, सर्व अमेरिकन, नायजेरियन, चायनीज किंवा ऑस्ट्रेलियन पुरुष सारखे नसतात. दुसऱ्या प्रकारे सांगायचे तर, सॅन फ्रान्सिस्कोमधील मध्यमवयीन समलैंगिक लॅटिनो पुरुषासाठी "माणूस असणे" म्हणजे मेनमधील महाविद्यालयीन वयोगटातील गोऱ्या विषमलिंगी तरुणापेक्षा अगदी भिन्न गोष्टी. पुरुषत्व खूप भिन्न असल्यामुळे, आम्ही "त्या" बदल बोलू शकत नाही जणू ते सर्व पुरुषांनी सामायिक केलेले कालातीत सार आहे. त्याऐवजी, आपण "पुरुषत्व" बदल बोलले पाहिजे कारण पुरुषत्वाचा अर्थ वेगवेगळ्या देशांमध्ये आणि कालखंडातील वेगवेगळ्या व्यक्तींसाठी भिन्न गोष्टी आहेत. पांढरे पुरुषत्व हे गोऱ्या पुरुषांच्या अनुभवांपेक्षा किंवा कृष्णवर्णीय स्थलांतरापेक्षा वेगळे असते. त्यामुळे पुरुषत्वावर आधारित साहित्याचे दस्तऐवजीकरण करणे अत्यंत महत्वाचे ठरते.

तुमची प्रगती तपासा

१. पुरुषत्वाच्या विविध प्रकारांची यादी करा.
२. भारतातील पुरुषांशी संबंधित समस्यांवर काम करणाऱ्या अशासकीय संस्था.

८.९ निष्कर्ष (Conclusion)

या प्रकरणात, आपण पुरुषत्वाचा अर्थ शिकण्यास सुरुवात केली. पुरुषत्व म्हणजे सामाजिक वर्तन आणि सांस्कृतिक प्रतिनिधित्वांचा एक संच ज्यामध्ये व्यक्तीचे विशिष्ट वैशिष्ट्यांसह वर्णन केले जाते. 'पुरुषत्व' हा शब्द माणूस असण्याचे प्रकार आणि सांस्कृतिक प्रतिनिधित्व मान्य करण्यासाठी देखील वापरला जातो. पुरुषांशी संबंधित हे स्वरूप सर्व समाजांमध्ये, एकाच सभ्यतेतील पुरुषांच्या विविध गटांमध्ये आणि ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या भिन्न आहेत. आम्ही एक शिस्त म्हणून मर्दानी अभ्यासाचा उदय आणि त्याच्याशी संबंधित मुख्य क्षेत्रे देखील पाहिली. मर्दानी अभ्यास हे एक आंतरविद्याशाखीय क्षेत्र आहे जे लिंग दृष्टीकोनातून पुरुष आणि पुरुषत्वाचा अभ्यास करते. १९७० च्या दशकात विकसित झालेली महिला आणि लिंग अभ्यासातील ही एक शैक्षणिक शाखा आहे. पुरुषत्वाचा अभ्यास पुरुष असण्याचा अर्थ काय आहे आणि पुरुषत्व मुला आणि पुरुषांना कसे आकार देते हे पाहतो. उदाहरणार्थ, पुरुषत्व केव्हा हानिकारक आहे कारण ते भावना आणि भावनांचे संपूर्ण स्पेक्ट्रम व्यक्त करण्याची क्षमता प्रतिबंधित करते? उदाहरणार्थ, अनेक पुरुष स्त्रियांपेक्षा कमी आयुष्य का जगतात? सामाजिक, राजकीय आणि ऐतिहासिक पातळीवर पुरुषी ओळख आणि अभिव्यक्तीचे काय परिणाम होतात? ब्रॉडला मुख्यत्वे पुरुषत्व संशोधनाच्या क्षेत्रात अग्रणी मानले जाते.

सर्वेक्षण, रिफ्लेक्सिव्हिटी इत्यादीसारख्या मर्दानी अभ्यासांमध्ये वेगवेगळ्या पद्धती वापरल्या जातात. आपण हे देखील पाहिले की विसाव्या शतकापासून, विद्वत्ता जैव निश्चयवाद सिद्धांतांपासून दूर गेली आणि केवळ व्यक्तिमत्व गुणधर्म म्हणून अस्तित्वात नसलेली सामाजिक रचना म्हणून पुरुषत्वाच्या अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्याकडे परंतु व्यक्तींनी दत्तक घेतलेल्या आणि संस्था, संस्था आणि जागतिक प्रणालींमध्ये अंतर्भूत केलेल्या पद्धती म्हणून. आम्ही वर्चस्व, संकरित पुरुषत्व इ. सारखे विविध प्रकारचे पुरुषत्व देखील पाहिले. एकविसाव्या शतकातील विद्वान "पुरुषत्व" च्या विस्तृत श्रेणीचा शोध घेतात. पुरुषांमध्ये वाढत्या प्रमाणात पुरुषत्वाची जाणीव होत आहे कारण ते जे काही करतात त्याऐवजी ते करतात आणि करतात, तसेच पुरुषत्वाच्या व्यवहारात असमान लिंगभावकृत शक्ती संबंधांमुळे निर्माण होणारी व्यवस्थात्मक असमानता. पुरुषांच्या समस्या समजून घेण्यासाठी आणि विशेषतः आमच्यासारख्या समाजांमध्ये कंडिशनिंगची पुनर्बांधणी करण्याचे मार्ग शोधण्यासाठी आम्हाला मानवतावादी दृष्टिकोन आवश्यक आहे.

८.१० प्रश्न (Questions)

1. पुरुषत्वाच्या अर्थाची चर्चा करा.
2. पुरुषत्व अभ्यासाचा अर्थ स्पष्ट करा.
3. MAVA NGO वर व्यष्टी अध्ययन लिहा.
4. समाजातील एक रचना म्हणून पुरुषत्व हे थोडक्यात स्पष्ट करा.
5. पुरुषत्वाच्या विविध प्रकारांची चर्चा करा.

८.११ संदर्भ (References)

- ¹ MacInnes, J. (1998) *The End of Masculinity*, Buckingham: Open University Press.
- ¹(2011). *Masculinity. obo in Sociology*. doi: 10.1093/obo/9780199756384-0033
- ¹<https://www.snc.edu/cvc/programs/2016-17/harrybrod2016/>
- ¹Hearn, J. (2013). *Methods and methodologies in critical studies on men and masculinities*. In *Men, masculinities and methodologies* (pp. 26-38). Palgrave Macmillan, London.
- ¹<https://www.routledge.com/Routledge-International-Handbook-of-Masculinity-Studies/Gottzen-Mellstrom-Shefer/p/book/9781032176345>
- ¹Waling, A. (2019). *Rethinking masculinity studies: Feminism, masculinity, and poststructural accounts of agency and emotional reflexivity*. *The journal of men's studies*, 27(1), 89-107.
- ¹Pilcher, J., & Whelehan, I. (2016). *Key concepts in gender studies*. Sage.

- Priya, N., Abhishek, G., Ravi, V., Aarushi, K., Nizamuddin, K., Dhanashri, B., ... & Sanjay, K. (2014). Study on masculinity, intimate partner violence and son preference in India. *New Delhi, International Center for Research on Women*. graphy, embodiment, privilege, and power, as well as understanding of hegemonic masculinity's internal contradictions.
- ¹<http://www.mavaindia.org/about.html>
- ¹"Masculinity Studies ." International Encyclopedia of the Social Sciences. . Retrieved June 10, 2022 from Encyclopedia.com: <https://www.encyclopedia.com/social-sciences/applied-and-social-sciences-magazines/masculinity-studies>

महिलांच्या संघर्षाचा इतिहास वसाहतिक - राष्ट्रवादी कालखंड: मुख्य वादविवाद बालविवाह, वैधव्य, सती, शिक्षण, राजकीय हक्क

घटक रचना :

९.० उद्दिष्टे

९.१ प्रस्तावना : वसाहतकाळातील परिवेश आणि महिलांचे प्रश्न

९.२ महिलांच्या दर्जात सुधारणा म्हणून मोहीम

९.३ कुटुंब आणि समुदाय; हद्दपार झालेल्या स्वातंत्र्याचा शेवटचा बुरुज

९.४ बालविवाह

९.५ वैधव्य

९.६ सती

९.७ शिक्षण

९.८ महिला आणि शिक्षण

९.९ महिला आणि राजकीय हक्क

९.१० निष्कर्ष

९.११ संदर्भ

९.१ प्रस्तावना: वसाहत काळातील परिवेश आणि महिलांचे प्रश्न

अगदी सुरुवातीच्या काळापासून "महिला प्रश्न" हे भारतावरील वसाहतवादी चर्चाविश्वात ठळकपणे वैशिष्ट्यीकृत होते. पाश्चात्यीकरण, प्रबोधन आणि आधुनिकता हे प्रगतीशी समीकरण झाले. या चर्चाविश्वात भारतीयांची वाईट अवस्था झाली कारण ते स्त्रियांशी चांगले वागले नाहीत म्हणूनच १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात आधुनिक भारतीय विचारवंतांनी पाश्चात्य समीक्षकांना प्रत्युत्तर देण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे महिला सुधारणावादी जाहीरनाम्याच्यालक्ष्य बनल्या. त्यामुळे स्त्रीभ्रूणहत्येवर बंदी घालण्यात आली, सती प्रथा रद्द करण्यात आली आणि विधवा पुनर्विवाहाला कायदेशीर मान्यता देण्यात आली परंतु हे सर्वज्ञात आहे की या सुधारणांचा वास्तविक सामाजिक परिणाम हा मर्यादित होता.

रोमिला थापर यांनी युक्तिवाद केल्याप्रमाणे, वसाहतपूर्व भारतात स्त्रियांचा दर्जा मोठ्या प्रमाणात भिन्न होता. ब्राह्मणी लिंगभावसंहितेनुसार उच्च जातीच्या स्त्रियांना स्वातंत्र्य नव्हते. कनिष्ठ जातीतील स्त्रियांपेक्षा आणि अस्पृश्यांपेक्षा त्यांना जास्त समस्या होत्या, ज्यांच्या अस्तित्वाची सक्ती आणि उत्पादक श्रमांची मागणी त्यांना स्वातंत्र्याचे अडथळे तोडण्यास मदत करते.

महिलांच्या संघर्षाचा इतिहास
वसाहातिक - राष्ट्रवादी युग: मुख्य
वादविवाद
बालविवाह, वैधव्य, सती, शिक्षण,
राजकीय हक्क

ऊर्ध्वगामी दिशेने चालणाऱ्या जातीच्या संस्कृतीकरणाच्या वर्तनाचा अभ्यास करणे महत्वाचे आहे, ज्यांनी जातीव्यवस्थेचे वर्तनात्मक मानदंड स्वीकारण्यास सुरुवात केली होती जी त्यांच्या क्रमवारीत वर जाण्यासाठी अनिवार्य होती. अशा प्रकारे मध्यम श्रेणीतील शेतकरी आणि व्यापारी जाती, ज्यांच्याकडे मालमत्तेची मालकी होती, त्यांना ब्राह्मणांनी विहित केलेल्या विवाह वारसा आणि वारसाहक्काचे नियम पाळण्यास भाग पाडले गेले. ब्राह्मणी विवाह आणि पितृसत्ताक संहितेचा त्यांच्या स्त्रियांच्या स्थितीवर वेगळा प्रभाव पडला ज्यांना पूर्वी अधिक स्वातंत्र्य आणि स्वायत्तता लाभली होती.

दुसऱ्या अर्थाने सांगायचे तर, मालमत्तेचे मालक या नात्याने, त्यांना आता कायदेशीर "वारस" मिळण्याची सक्ती वाटली आणि म्हणूनच स्त्री लैंगिकता आणि पुनरुत्पादक शक्ती नियंत्रित करणे आणि तिची पितृसत्ताक कौटुंबिक रचना टिकवून ठेवण्याची सक्ती वाटली, जी पूर्वी प्रामुख्याने चिंता होती. ब्राह्मण आणि उच्च जातीच्या मालकीची मालमत्ता अन्य ठिकाणी वितरीत होऊ नये म्हणून विवाहावर बंधने आली. अशाप्रकारे मध्यम शेतकरी आणि व्यापारी जाती आणि दलित गटाचा त्यांच्या समुदायांमध्ये ब्राह्मण लिंगभाव निषेध नियम करण्याची प्रवृत्ती वाढली आहे.

हिंदू समाजात जातीय पदानुक्रम पितृसत्ता आणि विधी शुद्धता राखण्याच्या विचारसरणीशी जोडलेले आहे. वीर्य आणि गर्भाशयाच्या रक्ताद्वारे पुनरुत्पादनाद्वारे संततीमध्ये जातीयता प्रसारित करण्यात महिलांची भूमिका महत्वाची ठरली कारण त्यांच्याकडे पितृसत्ताक भूमिका टिकवण्याचा भार होता. यामुळे स्त्री लैंगिकता आणि पुनरुत्पादक संस्थावर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक होते.

जातीच्या शारिरीक शुद्धतेसाठी स्त्रिया जबाबदार मानल्या गेल्याने, यौवनपूर्व (कुमार अवस्थेत) विवाह त्याज्य ठरवले गेले आणि आंतरजातीय विवाहावर बंदी घालण्यात आली.

९.२ महिलांच्या स्थितीत सुधारणा म्हणून सभ्यता मोहीम

१९ व्या शतकात "स्त्रियांचा प्रश्न" हा प्रगतीच्या चर्चाविश्वाचा एक भाग बनल्याने, स्त्री शिक्षणासाठी एक चळवळ उभी राहिली, जी सुशिक्षित वसाहतवादी पुरुषांच्या कल्पनेनुसार स्त्रीत्वाच्या नवीन प्रतीमानाच्या शोधाचे प्रतिनिधित्व करते. सुशिक्षित मध्यमवर्गीय पुरुषांनी सुशिक्षित स्त्रियांना लग्नासाठी आदर्श जोडीदार म्हणून स्वप्ने पाहिली. भारतीय स्त्रीत्वाचे हे नवे प्रतिमान हिंदू पत्नी, चांगल्या पत्नी आणि उत्तम माता म्हणून पुढे आले, अशिक्षित महिलांना प्रगती किंवा आधुनिकीकरणातील अडथळा किंवा कुटुंब, मुले, समाज आणि राष्ट्रासाठी वाईट मानले गेले. "अतिशिक्षित" आणि पाश्चात्यीकृत मुक्त स्त्रियांना आधुनिक हिंदू पितृसत्तेच्या नैतिक व्यवस्थेसाठी धोका मानले गेले.

सामाजिक सुधारणेचा एक महत्वाचा अर्जेडा म्हणजे विवाह नियम आणि कौटुंबिक संरचना सुव्यवस्थित करणे, अशा प्रकारे हिंदू समाजाच्या रूढीवादी नियमांचे पालन करून स्त्री लैंगिकता आणि पुनरुत्पादक शक्तीवर कठोर नियंत्रण स्थापित केले गेले.

९.३ कुटुंब आणि समुदाय; हद्दपार झालेल्या स्वातंत्र्याचा शेवटचा बुरुज

हिंदू समाजाच्या प्रतिकात्मक जगात स्त्रियांच्या स्थानाची रचना करणारे नैतिक नियम पदानुक्रमाच्या प्रत्येक स्तरावर भिन्न होते, परंतु जवळजवळ प्रत्येक परिस्थितीत समाज आणि कुटुंबाचा "सन्मान" राखण्याचे ओझे स्त्रियांवर लादले गेले आणि यामुळे त्यांचे दुष्परिणाम स्त्रियांवर झाले.

समाजाच्या या स्तरातील स्त्रिया त्यांचा समुदाय म्हणून स्वायत्तता गमावू लागल्याचा तर्क केला जातो. अनेकांना सामाजिक गतिशीलतेचा अनुभव येऊ लागला आणि त्यांना ब्राह्मणवादी सुसंस्कृतपणाच्या नियमांमध्ये त्यांची ओळख पुन्हा नव्याने घडवून आणण्याचा दबाव जाणवला.

९.४ बालविवाह:

पूर्व-वसाहत कालखंडातील साहित्यिक आणि आत्मचरित्रात्मक पुरावे असे सूचित करतात की उच्च जातीच्या ब्राह्मण कुटुंबांमध्ये बालविवाह हा सार्वत्रिक नियम होता, जेथे १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात १० किंवा १० वर्षांच्या वयात मुलींचे लग्न लावून दिले जात होते. **रामकृष्ण मुखर्जी** यांच्या अभ्यासानुसार ६३% जातीतील हिंदू आणि बंगालच्या अनुसूचित जातीतील ३१% लोक त्यांच्या मुलींच्या लग्नाच्या व्यवस्थेचा पसंतीचा प्रकार म्हणून बालविवाह करतात.

१८९१ च्या संमतीचे वय विधेयक, ज्यात मुलींसाठी लग्नाचे वय १२ पर्यंत वाढवण्याचा प्रस्ताव होता, बंगालमध्ये उत्कट विरोध झाला. तथापि १९९१ च्या जनगणनेवरून असे दिसून आले की सुशिक्षित उच्च जाती हळूहळू ते सोडून देत आहेत तर सामाजिकदृष्ट्या भटक्या तसेच निम्न जातींनी शतकाच्या उत्तरार्धात त्याचा अवलंब करण्यास सुरुवात केली होती. तथापि, २० व्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकात बालविवाह हा विवाहाचा लोकप्रिय प्रकार म्हणून कमी होऊ लागला. ही घसरण तितकीशी असहाय्य बालवधूंबद्दलच्या सहानुभूतीमुळे झाली नाही हे आणखी एका महत्त्वपूर्ण बदलामुळे होते ते म्हणजे – हुंडा पद्धती. उच्च जातींमध्ये, हुंडा देण्याची प्रथा वैदिक काळापासून प्रचलित होती. कुमारिकेची भेट आणि हुंडा हे त्यांच्या विवाह संस्कारांचे दोन अविभाज्य भाग होते.

या विवाह प्रथेची अर्थव्यवस्था बालविवाहाच्या सक्तीशी संबंधित होती, विहित वयाच्या पलीकडे पालकांच्या कुटुंबात अविवाहित मुलगी राहणे अशुभ मानले जाते आणि पुरुष वंशाची बदनामी होते. त्यामुळे अविवाहित मुलीचे वडील त्यांच्या प्रतिष्ठित वंशाला योग्य वर मिळण्यासाठी सर्वस्व पणाला लावतात. यामुळे हुंड्याची मागणी स्पष्टपणे वाढली आणि लग्नाच्या आघाड्यांवर नेहमी सामील असलेल्या कुटुंबांच्या विधी शुद्धतेव्यतिरिक्त स्थिती आणि शक्तीच्या संदर्भात वाटाघाटी केल्या गेल्या. १९ व्या शतकापर्यंत शेतकरी आणि

व्यापारी जातीतील प्रतिष्ठित आणि चांगले कार्य करणारे सदस्य देखील त्यांच्या चांगल्या गोष्टींचे अनुकरण करू लागले.

महिलांच्या संघर्षाचा इतिहास
वसाहातिक - राष्ट्रवादी युग: मुख्य
वादविवाद
बालविवाह, वैधव्य, सती, शिक्षण,
राजकीय हक्क

१८९१ च्या वयाच्या संमती विधेयकाला हिंदू राष्ट्रवाद्यांचा विरोध हळूहळू कमी होत गेल्याने बालविवाहाची प्रथा आपली भावनिक संवेदनशीलता गमावू लागली. ही प्रथा बंद करण्याची एक वाढती परंतु कमी दृश्य मोहीम होती कारण ती हिंदूंच्या लोकसंख्याशास्त्रीय घसरणीला हातभार लावत असल्याचे मानले जात होते. १९२७ मध्ये कलकत्ता येथे झालेल्या त्यांच्या वार्षिक परिषदेत सुवर्णबंकीनी या प्रथेचा निषेध करणारा ठराव संमत केला. नामशूद्रांनी या प्रथेच्या वाईट गोष्टींबद्दल बोलण्यास सुरुवात केली आणि १९०८ मध्ये जेसोर येथे झालेल्या त्यांच्या वार्षिक परिषदेत त्यांनी ठराव केला की कोणत्याही नामशूद्रांनी आपल्या २० वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या मुलाशी किंवा मुलीशी लग्न करावे. १० वर्षांखालील मुलींचा विवाह केल्यास त्यांना बहिष्कृत केले जाईल.

९.५ वैधव्य

विधवा पुनर्विवाह हा विवेकवादी-आधुनिकतावादी-सुधारणावादी कार्याचा मुख्य प्रवाह मिळवून देणारा मुद्दा आहे ज्यावर आजवर अनेक इतिहासकारांनी भाष्य केले आहे.

१८५६ च्या विधवा पुनर्विवाह कायद्याने विधवा पुनर्विवाहाला कायदेशीर मान्यता दिली, या अर्थाने की अशा विवाहामुळे जन्मलेल्या मुलांना वडिलोपार्जित मालमत्तेचा वारसा मिळेल. परंतु कायदेशीरीकरणामुळे विधवा पुनर्विवाह सामाजिकदृष्ट्या स्वीकार्य होऊ शकला नाही. विधवा पुनर्विवाह आजही शिक्षित लोकांमध्ये अपवादात्मक आहे, जसे की ते १९ व्या आणि २० व्या शतकाच्या सुरुवातीस होते. सुशिक्षित आणि सुबुद्ध जनतेमध्ये या सुधारणा चळवळीचा मोठ्या प्रमाणावर स्वीकार असूनही त्याचा व्यावहारिक पराभव झाला.

बंगालमध्ये विधवा पुनर्विवाहाला उच्चवर्णीय आणि सर्वात मध्यम दर्जाच्या जातींमध्ये सक्त मनाई होती. खालच्या जातीतील लोकांमध्ये याची परवानगी होती, परंतु त्यांनी देखील त्यांच्या सामाजिक वरिष्ठांची मूल्ये सामायिक केलेली दिसतात. विधवा पुनर्विवाहानंतरच्या जोडप्यांनी कृष्ण-पक्ष (पौर्णिमेनंतरची गडद रात्र) म्हणून ओळखले जाणारे खालचे स्थान व्यापले, ज्यांचे नियमितपणे लग्न झालेले शुक्ल पक्ष (अमावस्येच्या नंतरची तेजस्वी रात्र) विधवा पहिल्या प्रस्तावित मध्ये समाविष्ट होते. विधवा पुनर्विवाहाचे प्रकरण नंतर तिच्या पतीने नाकारले आणि समाजाने "जातीबाह्य" म्हणून घोषित केले. विधवा पुनर्विवाहात सहभागी झालेल्या निरीक्षकांनाही कलकत्ता येथील बद्रलोकने "पूर्णपणे बहिष्कृत" केले होते.

भारतीय समाजाची आध्यात्मिक मूल्ये तपस्वी वैधत्वाच्या कल्पनेला आध्यात्मिक मोबदल्याचा आदर्श मानतात आणि स्त्रियांना आत्मत्याग आणि त्यागाची उदात्त कल्पना स्वीकारण्यासाठी सामाजिक बनवतात.

प्रसन्नमोयी देबी यांनी तिच्या कुटुंबातील घरगुती जीवनाच्या आठवणींमध्ये विधवांच्या स्थितीचे वर्णन खालील भाषेत केले आहे-

विधवेने कपाळावर पांढऱ्या रंगाच्या (त्यागाचा रंग) चंदनटीळा लावलेल्या, त्यांच्या शिस्तबद्ध जीवनासह, पांढरी वस्त्रे परिधान केलेली, कृश शरीरे असलेली, पवित्र

अधिकारांच्या कामगिरीने मुक्त झालेल्या, त्या खऱ्या संन्यासी (ब्रह्मचारिणी) होत्या. सुंदर देवी महाश्वेता (सरस्वतीचे दुसरे नाव, विद्येची देवी, जी पांढरे कपडे देखील परिधान करते), करुणेने परिपूर्ण, हसतमुख चेहऱ्याने वैधत्वाच्या भार सहन करत, त्यांनी आपले जीवनघरातील प्रत्येकजणासाठी, आजारी लोकांच्या पालनपोषणासाठी आणि त्यांची काळजी घेण्यासाठी समर्पित केले.

२० व्या शतकाच्या सुरुवातीस तपस्वी वैधत्वाच्या प्रतिमेचे असे सौंदर्य स्पष्टपणे दर्शविते की अशा प्रतीमानासाठी हिंदू समाज किती आनंदी होता. हे प्रतिमान गांधीजींनी हिंदू धर्माच्या साराचे सर्वात अस्सल प्रतीक म्हणून राष्ट्रवादी प्रतिमान म्हणून देखील प्रसारित केले होते.

विधवा पुनर्विवाहावरील लढाई ही विवेकवादी आधुनिकतेच्या विरुद्ध पारंपारिक उच्चभ्रू लोकांसाठी प्रतीक आणि वैधतेची लढाई बनली होती. विधवा पुनर्विवाह म्हणजे हिंदू शास्त्रांच्या एका भागाचे उल्लंघन आहे, ज्याचा धोका पत्करण्याचे धाडस बहुतेक धार्मिक लोक करत नाहीत.

विद्यासागर यांनी लोकांच्या अवास्तवतेवर टीका करत असतानाही, त्यांनाही सुधारणा चळवळीत पारंपारिक हिंदू समाजाच्या श्रेणीबद्ध आचारसंहितेची खात्री वाटते. हिंदू समाजातील स्त्रियांवरील पितृसत्ताक नियंत्रणाची संकल्पनाही त्यांनी स्वीकारली आणि अंतर्भूत केली. त्यांच्या सुधारणा विधानांनी स्पष्टपणे स्त्री लैंगिकता आणि कौटुंबिक शिस्तीवर पितृसत्ताक नियंत्रण राखण्याची चिंता प्रकट केली.

व्यभिचार आणि भ्रूणहत्येकडे वाढत्या सामाजिक प्रवृत्तीचे कारण विधवा स्त्रियांच्या लैंगिक भूक कमी होते. आत्म-नकाराचे जीवन जगू शकत नसल्यामुळे, ते बेकायदेशीर लैंगिक संबंधात गुंतलेले मानले गेले आणि अशा प्रकारे त्यांचे पती, वडील आणि आई या तिन्ही वंशांना लाज वाटली. त्यामुळे या अनियंत्रित आणि मार्गस्थ स्त्री लैंगिकतेला विवाहाच्या सामाजिकदृष्ट्या कायदेशीर माध्यमात नियंत्रित करणे आणि निर्देशित करणे आवश्यक मानले गेले आणि त्यासाठी विधवा पुनर्विवाहावरील बंदी हटवणे आवश्यक होते.

दुस-या शब्दात, सुधारणा म्हणजे सामाजिक शिस्त आणि स्त्रियांच्या शरीरावर आणि इच्छांवर पितृसत्ताक नियंत्रण सुनिश्चित करण्यासाठी होते.

या सुधारणा चळवळीबाबत आणखी एक महत्वाचा मुद्दा नमूद करावासा वाटतो तो म्हणजे या संपूर्ण प्रक्रियेत महिलांचे दुर्लक्ष. विद्यासागर यांनी तरुण विधवांबद्दलच्या त्यांच्या करुणेपोटी चळवळ सुरू केली होती, त्यानंतर सांस्कृतिक प्रतीकासाठी लढा होता. विधवांची दुर्दशा ही सहाय्यक समस्या बनली होती आणि शास्त्रातील वादविवादात स्त्रियांना वस्तू म्हणूनही ओळखले जात नव्हते. ते अद्याप इतिहासाचा जाणीवपूर्वक विषय म्हणून उदयास आले नव्हते, स्वतःचे हक्क सांगण्याचा प्रयत्न करत होते.

विधवा पुनर्विवाहाच्या सुधाराकांपैकी कोणीही महिलांचे मत सुधारण्याच्या बाजूने एकत्रित करण्याचा विचार केला नाही. स्त्रियांचे वैयक्तिक किंवा स्वातंत्र्य यांच्या एकतर सुधारणांच्या समर्थनार्थ किंवा विरोधात आवाज केलेले नाहीत, जे या महत्त्वपूर्ण सामाजिक वादविवादात केवळ त्यांच्या किरकोळतेची पुष्टी करतात.

९.६ सती:

१९ व्या शतकापासून बंगालमध्ये सतीची प्रथा लोकप्रिय होण्यास सुरुवात झाली होती, त्यात बौद्ध वर्चस्वानंतर ब्राह्मणवादाची सुधारणा झाली. त्याबाबत एकमत होत नसतानाही त्याला शाब्दिक मंजूरीही देण्यात आली. १६ व्या शतकातमध्ये ते अगदी ब्राह्मण विधवांसाठी आदर्श म्हणून विहित केलेले नव्हते.

त्याची वाढती लोकप्रियता केवळ १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासूनच दिली जाऊ शकते. काही ऊर्ध्वगामी शूद्र कुटुंबांनी त्यांचा सामाजिक दर्जा वैध करण्यासाठी ते स्वीकारण्यास सुरुवात केली. एका अंदाजानुसार, १८१५-१६ मध्ये बंगालमध्ये जाळलेल्या ४५ टक्के विधवा या जातीच्या उतरंडीच्या खालच्या श्रेणीतील होत्या. १८५१- १९२७ च्या दरम्यान, ४२ % पेक्षा जास्त सती या प्रदेशातील पारंपारिक उच्च जातींपेक्षा इतर जातीच्या कुटुंबात होत्या. या प्रथेचा अवलंब करणे हे वाजवी उत्पन्नासह समृद्ध स्थितीशी संबंधित सामाजिक गतिशीलतेच्या प्रक्रियेशी संबंधित होते किंवा या प्रथेमध्ये शाब्दिक श्रेणीचा समावेश होता. काही प्रमाणात त्रुटी असण्याची शक्यता असूनही, आकडेवारी सतीची लोकप्रियता आणि वसाहतवादी आधुनिकतेचा विरोधाभास यांच्यातील संबंध दर्शवते.

सुधारणावादी मोहिमेचा परिणाम १८२९ मध्ये सती प्रथा रद्द करण्यात आली. यामुळे विधवात्वाची हिंदू धर्मशास्त्रीय बांधणी मजबूत झाली. विधवा हा या वादाचा विषय न राहता एक बाजूचा विषय राहिला. राममोहन यांनी एक सुधारणावादी युक्तिवाद केला की सती होण्यापेक्षा तपस्वी वैधव्य शास्त्रीय मान्यता उपभोगते. त्यामुळे विद्यासागर यांचे विधवा पुनर्विवाहाचे कार्य फार कठीण झाले.

कनिष्ठ जातीतील विवाह सुधारणांच्या संदर्भात, हे स्पष्ट होते की वरच्या दिशेने गतिमान होणाऱ्या कनिष्ठ जातीतील जोडीदारांनी त्यांच्या खाजगी जागेवर ताबा मिळवण्याचा आणि त्यांच्या स्त्रियांची लैंगिकता, प्रजनन आणि श्रम यांचे नियमन करण्याचा प्रयत्न केला होता, ज्यांना आता हिंदूंच्या पितृसत्तेच्या नियमांचे पालन करून, त्यांच्या संबंधित कुटुंबांच्या आणि जातीच्या सन्मानाचे प्रतीक म्हणून प्रक्षेपित केले.

सामाजिक गतिशीलता हा भारतातील वसाहतवादी आधुनिकतेच्या परिचयाचा एक सकारात्मक प्रभाव असला तरी, यामुळे संपूर्ण हिंदू समाजात ब्राह्मणवादी पितृसत्तेच्या लोकाचाराचे सार्वत्रिकीकरण करण्याची विरोधाभासी प्रवृत्ती देखील निर्माण झाली.

९.७ शिक्षण:

लैंगिक सुधारणांच्या वास्तववादातील सर्वात वादग्रस्त मुद्दा स्त्री शिक्षणाचा होता. १९ व्या शतकात शिक्षणाला विशेषाधिकार प्राप्त झाले कारण स्त्रियांचा प्रश्न हा सामाजिक प्रगतीच्या चर्चाविश्वाचा भाग बनला. २० व्या शतकातील या मोहिमेत राधाकांता बेब, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, केशुब चंद्र सेन, स्कूल बुक सोसायटी आणि ब्राह्मो समाज यांसारख्या महत्त्वाच्या व्यक्ती आणि संस्थांचा सहभाग होता.

महिष्यांसारख्या शेतकरी जातीने त्यांच्या नियतकालिकाद्वारे साक्षर स्त्रियांना त्यांच्या महिला शेजाऱ्यांना शिक्षित करण्यासाठी आणि अशा प्रकारे त्यांच्या समाजातील महिलांमध्ये साक्षरता पसरवण्याचा आग्रह केला. हे उदाहरण इतर शेतकऱ्यांच्या जातीनेही अनुसरले.

स्त्रीशिक्षण हे एकीकडे सामाजिक सुधारणांचे अत्यंत वादग्रस्त क्षेत्र राहिले, तर दुसरीकडे प्रगतीच्या सुधारणावादी चर्चा विश्वासाठी प्रतिसाद देणे हे सुशिक्षित उच्चभ्रू लोकांसाठी सक्तीचे बनले होते, तर दुसरीकडे ते कुटुंबातील एकोपा आणि शांततेसाठी संभाव्य धोका मानले जात होते. महिलांना खऱ्या अर्थाने सहधर्मिनी बनण्यासाठी प्रशिक्षित करणे हे घरच्यांनी अपेक्षित आहे. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात पुनरुज्जीवनवादी राष्ट्रवादी संभाषितांची ही संदिग्धता आणि चिंता २० व्या शतकाच्या सुरुवातीला खालच्या जातीच्या साहित्याविरुद्ध प्रतिध्वनित झाली.

हे लक्षात घेणे मनोरंजक आहे की बातम्यांमध्ये कोठेही प्रत्यक्षात परीक्षेत उत्तीर्ण झालेल्या महिलेचे नाव नमूद केलेले नाही त्याऐवजी कुटुंब आणि समाजाला त्यांच्या असामान्य कामगिरीचे श्रेय देण्यात आले. तिची ओळख तिच्या कुटुंबात आहे आणि ती तिच्या पती आणि वडिलांच्या नावांद्वारे पुरेशी दर्शविली जाऊ शकते. तथापि, समाजाचे चर्चाविश्व समाजावरील पुरुषांची चिंता लपवू शकले नाही, कुटुंबातील महिलांच्या अधीनतेबद्दल पुरुष चिंता लपवू शकले नाही आणि खूप प्रतिकार केला. उच्च शिक्षणाच्या विरोधात स्त्रियांना पुरुषांविरुद्ध विरोध सुरू होईल या भीतीने काही नैतिक आणि नैतिक प्रशिक्षणांना प्राधान्य दिले गेले परंतु उशिरा उच्च शिक्षणाच्या वाऱ्याने अनेकांच्या मनात मुक्तीची भावना निर्माण झाली.

उच्च शिक्षणाच्या विरोधाला वैवाहिकतेच्या आनंदाशी जोडण्यासाठी शेवटचा उपाय म्हणून जैविक युक्तिवाद घेतला. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की पुरुष आणि स्त्रिया भिन्न आहेत आणि म्हणून नवीन अभ्यासक्रम तयार करण्याची मागणी केली. सोप्या शब्दात सांगायचे तर, शिक्षणाचा स्त्रियांच्या लैंगिकता, भावना आणि जैविक कार्यावर परिणाम होत असल्याचे दिसते. अशा प्रकारे सुधारणावाद्यांना स्त्रीशिक्षण, लैंगिक भूमिका आणि वैवाहिकतेची मागणी यांच्यात सुरेख संतुलन साधावे लागले.

इथे ज्या गोष्टींची उपेक्षा केली जाते ती म्हणजे स्त्रीमुक्तीची प्रतिमा. महिलांच्या उच्च शिक्षणाविरोधात जोरदार आवाज उठला होता. स्त्री शिक्षण हे कला आणि साहित्यातील प्राथमिक ज्ञानाबरोबरच घरगुती विज्ञानापुरते मर्यादित असायला हवे होते जेणेकरून त्यांना त्यांच्या पतीशी काही बौद्धिक संवाद साधता येईल. साहित्याचे ज्ञान त्यांना महाकाव्ये, पुस्तके आणि स्थानिक इतिहास समजून घेण्यास मदत करेल. थोडेसे गणित त्यांना दैनंदिन कौटुंबिक खाते सांभाळण्यास मदत करेल आणि स्वच्छतेचे प्राथमिक धडे मला त्यांच्या आजारी मुलांचे आणि कुटुंबातील इतर सदस्यांचे पालनपोषण करण्यास मदत करतील.

बहुसंख्य शिक्षित शेतकरी आणि व्यापारी जाती त्यांच्या जास्त शिक्षित स्त्रियांना घाबरत होत्या आणि केवळ अशाच स्त्रियांना आणि समाजाला अनुकूल होत्या.

महिष्य महिलाच्या मोहिमे संदर्भात अतिशय चांगला युक्तिवाद केला गेला होता की महिलांनीच कुटुंब घडवले किंवा उध्वस्त केले, त्यामुळे त्यांच्या योग्य शिक्षणासाठी स्त्री धर्मशास्त्रीय नीतिमत्तेशी संबंधित लेख, ऐतिहासिक उपाख्यान, महापुरुषांची चरित्रे आणि काही उपयुक्त कार्यकृती सादर करण्यात येतील. यात योग्य स्त्री वर्तनाची शुद्धता आणि पती विषयी भक्ती यावर विशेष लक्ष केंद्रित करून लघुकथा आणि वैशिष्ट्यपूर्ण लेख प्रकाशित केले.

९.८ महिला आणि शिक्षण

मूलभूत कौटुंबिक संरचनेचे जतन आणि बळकटीकरण आणि चांगल्या स्त्रिया आणि माता निर्माण करण्याच्या मुद्द्याशी सामाजिक दुष्कृत्यांमधील सुधारणा निगडीत असल्याने, स्त्री शिक्षणाचा पुरोगामी आणि सनातनी अशा दोन्ही प्रकारच्या सुधारणांचा धोरणात्मक आधार हा वारंवार अपयशीकरणारा प्रश्न होता. अनेक उदारमतवादी सुधारकांनी स्त्री शिक्षणाच्या बाजूने कार्य केले. विद्यासागर ज्यांनी १८५५ ते १८५८ दरम्यान बंगालमध्ये मुलींच्या ४० शाळा स्थापन केल्या. १८५० मध्ये म. ज्योतिबा फुले यांनी पुण्यात मुलींसाठी शाळा आणि अस्पृश्यांसाठी २ शाळा काढल्या. १९ व्या भारतीय सुधारकांमध्ये स्त्रीशिक्षणाच्या मोहिमेत पुराणमतवादी देखील सामील झाले. ज्याद्वारे सामाजिक दुष्कृत्ये केवळ शिक्षणाद्वारेच दूर केली जाऊ शकतात परंतु शिक्षणाची संकल्पना केवळ चांगले गृहनिर्माण आणि सनातनी विचारधारा कायम ठेवण्यापुरती मर्यादित होती. ख्रिस्ती मिशनरी मुलींच्या शाळेला धर्मांतरित करण्यासाठी शिक्षणाचा वापर करण्यास उत्सुक होते. विशेषतः बंगालमधील मिशनरी आणि ब्रिटिश रहिवाशांनी हे सुरु केले होते. १८२० मध्ये कलकत्ता प्रोफेसर पॅटर्नमध्ये डेव्हिया हेरे यांनी पहिली मुलींची शाळा स्थापन केली, १८४८ मध्ये ब'बॉय येथे मुलींची शाळा स्थापन केली, १८४८ मध्ये बेथूनने कलकत्ता येथे बेथून मुलींची शाळा सुरु केली जी नंतर १४ महिला महाविद्यालय बनली. आर्य समाज आणि ब्राह्मो समाज या सारख्या अशैक्षणिक संस्था आणि पंडिता रमाबाई आणि रमाबाई रानडे यासारख्या भारतीय महिला स्त्री शिक्षणाच्या प्रकल्पात सहभागी झाली होत्या.

१८७० पर्यंत स्त्रियांनी इंग्रजीमध्ये श्वेत साक्षरतेचे काम सुरु केले होते आणि १८८० च्या दशकात इतर युरोपियन भाषांमधून कामांचे भाषांतर देखील केले होते, भारतीय स्त्रिया देखील विद्यापीठातून पदवीधर होऊ लागल्या होत्या, बेथून शाळेच्या फक्त २ विद्यार्थिनी होत्या, ज्यांनी १८८३ मध्ये कलकत्ता विद्यापीठात त्यांचे शिक्षण पूर्ण केले. १९०१ पर्यंत, महाविद्यालयांमध्ये २५६ महिला होत्या आणि १९२१ पर्यंत सुमारे ९०५ होत्या. १९१६ मध्ये बनारस हिंदू विद्यापीठाची स्थापना एका संलग्न महिला महाविद्यालयासह करण्यात आली.

जरी काही महिलांना, महिलांसाठी शाळा आणि विद्यापीठांच्या शिक्षणाच्या प्रवेशाचा फायदा झाला, तरी ते प्रामुख्याने भांडवलदार आणि क्षुद्र भांडवलदारांच्या गरजांपुरते मर्यादित असले तरी ते महिला शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्याची धोरणे आणि दिले जाणारे शिक्षण हे स्त्रीमुक्ती किंवा स्वातंत्र्याला चालना देण्यासाठी नव्हते, पितृसत्ता आणि वर्ग व्यवस्था बळकट करण्यासाठी होते. शिक्षणामुळे केवळ महिलांच्या कार्यक्षमतेत सुधारणा होईल, पत्नी आणि माता यांनी शैक्षणिक धोरणावर आपली अमिट छाप सोडली. तथापि,

शिक्षणामुळे काही महिलांना नोकरीच्या संधींमध्ये प्रवेश करण्यास सक्षम केले गेले जे त्यांना पूर्वी नाकारले गेले होते. अनेक महिलांना शिक्षिका, परिचारिका आणि सुईणी म्हणून प्रशिक्षित करण्यात आले होते, कोरेलिया सोराबजी, एक पारसी १८८२ मध्ये ऑक्सफर्डमध्ये कायद्याची पदवी घेणारी पहिली भारतीय महिला होती आणि फक्त १९२३ पर्यंत महिलांना कायद्याचा सराव करण्याची परवानगी होती. आनंदीबाई जोशी या सुरुवातीच्या महिला डॉक्टरांपैकी होत्या आणि इतर कादंबिनी गांगुली (बंगालच्या पहिल्या महिला डॉक्टर) अनिस जगन्नाथन आणि रुक्माबाई या काही नावाजलेल्या होत्या. या महिलांना पुराणमतवादाच्या पूर्ण दबावाविरुद्ध लढा द्यावा लागला.

९.९ महिला आणि राजकीय हक्क

साम्राज्यवादाविरुद्धच्या राजकीय लढ्यातच भारतीय महिलांचा सहभाग होऊ लागला. स्त्रीशिक्षणाचा विस्तार आणि विद्यापीठांमध्ये प्रवेश यामुळे १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात अनेक इंग्रजी शिक्षित मध्यमवर्गीय महिला निर्माण झाल्या आणि त्यांनी राजकीय कार्यात आपली उपस्थिती दर्शविली. बंगाली लेखिका स्वर्णकुमारी देवी या सुधारणा आणि राजकीय आंदोलनाच्या सुरुवातीच्या प्रवर्तकांपैकी एक होत्या. १८८२ मध्ये, त्यांनी सर्व धर्मातील महिलांसाठी 'लेडीज थिओसॉफिकल सोसायटी' सुरू केली. १८८६ मध्ये, तिने महिला संघटना सुरू केली जी महिलांनी बनवलेल्या स्थानिक हस्तकलेच्या जाहिरातीशी संबंधित होती. १८९० मध्ये पंडिता रमाबाई सारख्या कार्यकर्त्या आणि डॉ. कादंबिनी गांगुली सारख्या महिला व्यावसायिकांसह महिलांनी काँग्रेसच्या राजकारणात भाग घेणे सुरूच ठेवले. २० व्या शतकाच्या सुरुवातीस, राष्ट्रवादी क्रियाकलापांमध्ये वाढ झाल्यामुळे महिला राजकारणात अधिक सामील झाल्या आणि महिलांनी आंदोलनात भाग घेतला, स्वदेशी सभेचे आयोजन केले आणि परदेशी थिओसॉफिस्ट चळवळीवर बहिष्कार टाकला. अनेक परदेशी थिओसॉफिस्टने राष्ट्रवादी आणि महिला चळवळीतही भाग घेतला, त्यात अॅनी बेझंट अग्रगण्य होत्या. १८९३ मध्ये त्या भारतात आल्या आणि थिओसॉफिकल चळवळीत आणि शिक्षणात सक्रिय होत्या. त्यांनीकेवळ भारतात होम रूल लीगची स्थापना केली नाही तर १९१७ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या पहिल्या महिला अध्यक्षा देखील बनल्या. भारतीय महिलांच्या स्थितीबद्दल चिंतित असलेल्या इतर थिओसॉफिस्ट्समध्ये मार्गरेट नोबल यांचा समावेश आहे, ज्या १८९५ मध्ये भारतात आल्या आणि त्यांच्या प्रभावाखाली स्वामी विवेकानंदांनी भगिनी निवेदिता यांचे नाव घेऊन बंगालमध्ये काम केले. तिचे शिक्षण, सांस्कृतिक उपक्रम आणि स्वराज्यासाठीचे आंदोलन हे क्रांतिकारक आवेशाने वैशिष्ट्यीकृत होते.

काँग्रेस नेत्याने महिलांना एकत्रित करण्याचे फायदे पाहिले आणि त्यांना नेहमीच राष्ट्रवादी संघर्षात समानतेने सामील होण्याचे आवाहन केले. महिलांच्या हक्कांबद्दल गांधींच्या मूलभूत कल्पना काही क्षेत्रात समानता आणि आत्म-विकास आणि आत्म-प्राप्तीच्या संधी होत्या. तिला समजले की तिचे गौण स्थान हे माणसाच्या वर्चस्वाचा परिणाम आहे.

असहकाराच्या संकल्पनेच्या आधारे महिलांना जे सामर्थ्य मिळू शकते, त्याबद्दल महात्मा गांधी अत्यंत जागरूक होते. त्यांनी राजकीय आणि सामाजिक बाबींमध्ये त्यांच्या सहभागाच्या महत्त्वावर भर दिला आणि त्यांना राष्ट्रवादी चळवळीत सामील होण्याचे

आवाहन केले. त्यांनी असा दावा केला की स्त्रियांमध्ये दुःख सहन करण्याची प्रचंड क्षमता आहे आणि म्हणूनच त्या चळवळीत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकतात. त्यांनी असा दावा केला की अहिंसा आणि राजकीय अहिंसक तत्त्व आहे. त्यांच्या दैनंदिन जीवनात निष्क्रीय प्रतिकाराच्या रूपात वापरण्यात आल्याने, ते सामाजिकरित्या संघटित निष्क्रिय प्रतिकार आणि असहकारात प्रभावीपणे सहभागी होऊ शकतात, असे सुचवण्यात आले होते, भारतीय स्त्रिया स्वतः लवकरच गांधीवादी विचारधारा स्वीकारणार आहेत आणि सत्याग्रहाचा एक प्रकार म्हणून समर्थन करणार आहेत. विशेषतः स्त्रियांसाठी योग्य संघर्ष म्हणून त्याचा स्वीकार झाला.

स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा करण्याचा हेतू असूनही, बहुतेक पुरुषांनी अजूनही स्त्रीची भूमिका रूढिवादी कौटुंबिक रचनेत गृहिणीसारखीच पाहिली. राजकीय संघर्षात महिला कार्यकर्त्यांचा समावेश होतो. तथापि, स्त्रिया म्हणून त्यांच्याशी संबंधित असलेल्या वास्तविक समस्यांना पुरुषांनी दुय्यम महत्त्व दिले. सुरुवातीच्या समाजसुधारकांचे आंदोलन ज्या समाजकटकांवर परिणाम झाला. कुटुंबातील स्त्रिया राष्ट्रवादीच्या मुद्द्यांमुळे बदलल्या गेल्या, परिणामी महिलांच्या असमान सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीकडे दुर्लक्ष झाले. मताचा अधिकार यासारख्या मध्यमवर्गीय संघटनेला स्वारस्य असलेले काही महिलांचे मुद्दे हाती घेण्यात आले होते. सरोजिनी नायडू, मार्गरेट कोसीन यांच्या प्रयत्नांना फळ मिळाले आणि महिलांना मतदानाचा अधिकार मिळाला. महिलांनाही त्यांच्या संघर्षातून विधिमंडळात प्रवेश मिळवून दिला. डॉ. एस. मुथुलक्ष्मी रेड्डी, ज्यांनी देवदासी प्रथेस विरोध केला. मंदिरातील तरुण मुलींच्या वेश्या व्यवसायावर बंदी घालण्याच्या विरोधाला सामोरे गेले आणि सामाजिक कायद्याच्या पहिल्या महिला विधानपरिषद सदस्य बनल्या. १९२० आणि १९३० च्या जनआंदोलनात खादी मोहिमा, विदेशी वस्तू विकणाऱ्या दुकानांची उचलबांगडी आणि १९३० च्या सॉल्ट मार्चमध्ये तसेच सामान्य राजकीय निदर्शने आणि जनसमुदाय यासारख्या काही कृतींमध्ये महिलांचा सहभाग लक्षणीय होता. ज्या आंदोलनामुळे काँग्रेसने सविनय कायदेभंग पुकारला होता. देशभरातील महिला स्वातंत्र्याच्या लढ्यात सामील झाल्या आणि हजारो लोकांना तुरुंगवास भोगावा लागला. सरोजिनी नायडू यांनी त्यांच्या राजकीय कार्यकाळात महिलांच्या हक्कांसाठी प्रचार केला, ज्यात मताधिकार, शिक्षण आणि घटस्फोट यांचा समावेश आहे. सरोजिनी नायडू त्याहून अधिक कट्टरपंथी होत्या, त्यांच्या वहिनी, कमलादेवी चटोपाध्याय ज्यांच्या जीवनात अनेक उपक्रम आणि सहभाग दिसून आला, त्या महिला चळवळीतही सामील होत्या. १९२० च्या दशकात महिला भारतीय कम्युनिस्ट पक्षातही सक्रिय होत्या.

९.१० निष्कर्ष

१९ व्या शतकातील भारतीय राजकीय संघर्षांमध्ये आणि स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा करण्याच्या चळवळींमध्ये स्त्रियांच्या सहभागाचा अभ्यास तिसऱ्या जगातील महिला चळवळींना भेडसावणाऱ्या काही समस्यांची ऐतिहासिक समज प्रदान करतो. मूलगामी बदलासारखे जे दिसते त्यामधील अत्यावश्यक पुराणमतवाद हा सर्वात प्रकट करणारा पैलू आहे. सती सारख्या वाईट प्रथांना अधोरेखित करून कायदेशीररित्या रद्द करणे, स्त्री शिक्षणावर भर देणे आणि सत्याग्रहासाठी महिलांना एकत्र करणे या चळवळीने महिलांना कुटुंब आणि समाजाच्या संरचनात्मक मर्यादेत ठेवत बदलाचा दृष्टिकोन दिला. राष्ट्रवादी

संघर्षातील महिलांनी या प्रसंगाचा उपयोग महिला म्हणून त्यांना प्रभावित करणारे मुद्दे मांडण्यासाठी केला नाही. भारतीय स्त्रिया राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीच्या सर्व टप्प्यांमध्ये सहभागी झाल्या असताना त्यांनी ते पुरुषांना मान्य आणि हुकूमशाही पद्धतीने केले. राजकीय कार्यात सहभाग आणि समावेश हे दर्शविते की भारतीय महिलांचा दीर्घ काळापासून साम्राज्यवादविरोधी, भांडवलशाही विरोधी आणि लोकशाहीवादी आंदोलनांमध्ये मोठा वाटा आहे.

९.११ संदर्भ आणि अधिक वाचनासाठी

References and Further Readings:

- BasuAparna, Bharati. 1990. Women's Struggle- A history of All India Women's conference 1927- 1990. New Delhi: Manohar Publications
- Bandyopadhyaya, Shekhar. 2004. Caste, culture and hegemony: Social dominance in colonial Bengal. Sage publications: New Delhi
- Kumar Radha. The History of doing:An illustrated account of movements for women's rights and feminism in India. 1800-1990. New Delhi: Kali for women

स्वायत्त महिला चळवळीचा उदय: हुंडा, बलात्कार विरोधी मोहीमा आणि महिलांच्या आरोग्याचा अधिकार

घटक रचना:

१०.० उद्दिष्टे

१०.१ प्रस्तावना

१०.२ भारतातील महिला चळवळीची पार्श्वभूमी

१०.३ भारतातील स्वातंत्र्योत्तर महिला चळवळ

१०.४ स्वायत्त महिला चळवळीचा उदय: हुंडा, बलात्कार विरोधी मोहीमा आणि महिलांच्या
आरोग्याचा अधिकार

१०.५ सारांश

१०.६ प्रश्न

१०.७ संदर्भ

१०.० उद्दिष्टे:

- भारतातील स्वायत्त महिला चळवळी समजून घेणे.
- महिला चळवळीची पार्श्वभूमी, आव्हाने आणि भविष्यकालीन मार्ग जाणून घेणे.

१०.१ प्रस्तावना

समाजशास्त्रज्ञ आणि तत्त्वज्ञांनी स्वायत्तता या शब्दाची वेगवेगळ्या प्रकारे चर्चा आणि व्याख्या केली आहे. सर्वसाधारणपणे, ते स्वतःचे निर्णय घेण्याची आणि स्वतःची कृती निवडण्याची क्षमता दर्शवते. याउलट, पितृत्व म्हणजे एखाद्या विषयाच्या स्वायत्तता बदल आदर नसणे, कारण त्यात व्यक्तीच्या कृती किंवा त्या व्यक्तीच्या इच्छेविरुद्धच्या विश्वासांमध्ये हस्तक्षेप करणे समाविष्ट आहे. पितृत्व हे एखाद्या व्यक्तीच्या चांगल्या गोष्टीला चालना देण्यासाठी प्रगत असले तरी ते त्या व्यक्तीच्या स्वायत्ततेला धक्का पोहोचवते. भारतातील महिलांना ही समस्या भेडसावणं सामान्य आहे. तथाकथित भारतीय संस्कृतीनुसार स्त्रियांची काळजी त्यांच्या पुरुषांनीच घेतली पाहिजे.

प्राचीन भारतीय मनुस्मृती (मनूचे नियम) म्हणते की बाप स्त्रीला तिच्या बालपणात, पती तिच्या तारुण्यात आणि मुलगा म्हातारपणात संरक्षण करतो. संस्कृत मजकुराचा अर्थ अप्रत्यक्षपणे स्त्रीची स्वायत्तता नाकारण्यासाठी अशा प्रकारे करण्यात आला आहे की, स्त्रीची सर्व काळजी तिच्या कुटुंबातील पुरुषच घेत असल्याने तिला काहीही करण्याची गरज नाही. स्त्रीला फक्त 'कुटुंब-स्त्री' म्हणून वर्गीकृत करून तिच्यावर नियंत्रण ठेवण्याचा पुरावा-मजकूर म्हणून हे भारतभर वारंवार उद्धृत केले जाते, सांस्कृतिक आणि धार्मिक संकल्पनांनी भारतीय स्त्रियांची स्वायत्तता कशी नाकारली आहे हे त्याचे उत्तम उदाहरण आहे. पाश्चिमात्य देशांप्रमाणेच, भारतातील असंख्य धर्म आणि जाती महिलांवर नियंत्रण ठेवतात, ज्यामुळे स्त्रीचे स्वातंत्र्य आणि ओळख ही विविध पातळ्यांवर एक जटिल समस्या बनते हा स्त्रीवादी चर्चेचा सतत विषय राहिला आहे आणि स्वायत्त महिला गटांद्वारे संबोधित केले गेले आहे. पण खुद्द महिला गटांची स्वायत्तता हा चिंतेचा विषय आहे.

महिला चळवळींनी त्यांच्या व्यवहारात स्वायत्तता दर्शविली आहे, गेल ओमवेद (२००४) यांच्या मते, भारतीय महिला चळवळ सर्व विचारसरणींचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या गटांनी बनलेली आढळते. विविध कम्युनिस्ट पक्ष, सामाजिक संघटना आणि स्वतंत्र गटांशी संबंधित संघटनांनी हुंडाबळी, बलात्कार आणि वैयक्तिक कायद्याच्या मुद्द्यांवर प्रतिक्रिया दिल्या आहेत. तथापि, स्वायत्ततेच्या प्रश्नामुळे महिलांना प्रश्न पडला होता: 'आमची स्वतंत्र महिला संघटना असावी का?'. अनेक आरक्षण असले तरी उत्तर 'होय' असे होते. पाश्चात्य स्त्रीवादी सिद्धांत आणि सक्रियता यांच्याशी परिचित असलेल्या काही व्यक्तींनी हे स्पष्ट केले. महिलांवरील हिंसाचाराला प्रतिसाद देण्यासाठी महिलांचे गट असणे अनिवार्य आहे असे अनेक सामाजिकदृष्ट्या संबंधित महिलांना वाटले.

१९७० च्या दशकात स्वायत्त भारतीय महिला चळवळीची स्थापना झाली, तेव्हा तिचा मुख्य उद्देश अशा हिंसाचाराचा निषेध होता. बहुतेक प्रकरणांमध्ये, राजकीय पक्ष आणि धार्मिक अधिकारी महिलांवर बलात्कार किंवा हिंसाचाराचा आरोप असलेल्या लोकांवर कारवाई करण्यास कचरतात आणि त्यांच्याशी संलग्न असलेल्या महिला नेत्यांनी क्वचितच निषेधार्थ आवाज उठवला. स्वायत्त महिला गटांनी अशा स्त्रियांना संघटित केले जे प्रतिशोधाची भीती न बाळगता न्यायाच्या नावावर बोलतील. पुरोगामी म्हणजे काय हे दाखवण्यासाठी त्यांना पक्षांतर्गत आणि समाजाबाहेरील पुरुषी वर्चस्वाचा पर्दाफाश करावा लागला. बहुतेक स्त्रीवाद्यांनी शेवटी डाव्या राजकीय पक्षांचा त्याग करून महिलांच्या कल्याणाच्या बाजूने स्वायत्तता आणि निःपक्षपाती सामाजिक हस्तक्षेपासाठी स्वतःचे महिला गट तयार केले.

१०.२ भारतातील महिला चळवळीची पार्श्वभूमी

स्त्रीवादी चळवळीच्या पहिल्या लाटेत, महिला संघटनांना आधुनिकतेचे फायदे (ब्रिटिश राज्यकर्ते आणि पुरुष भारतीय सुधारकांकडून) आणि राष्ट्रवादीमध्ये निर्माण झालेल्या "भारतीयत्व" या मुद्द्यांवरून दोन्हीकडे आकर्षित करता आले. ब्रिटिश राज्यकर्ते आणि राष्ट्रवादी सुधारक दोघेही आधुनिकतेच्या 'आदर्शांनी' उत्साही होते - सती प्रथेच्या सामाजिक दुष्प्रवृत्तीचे समूळ उच्चाटन करण्यासाठी, विधवा पुनर्विवाहाला मंजुरी, बालविवाह प्रतिबंधित करणे, निरक्षरता कमी करणे, विवाहासाठी संमतीचे वय प्रमाणित

करणे आणि कायदेशीर हस्तक्षेपांद्वारे मालमत्तेच्या हक्कांची हमी, त्यांच्या नागरी आणि राजकीय हक्कांची मागणी करणाऱ्या सुधारणा चळवळींमध्ये महिलांच्या सहभागाने, मुख्यत्वे राष्ट्रवादाच्या नेतृत्वाखाली, 'स्त्रीवाद आणि राष्ट्रवादाचे अनोखे मिश्रण' निर्माण केले.

स्वायत्त महिला चळवळीचा उदय: हुंडा, बलात्कार विरोधी मोहीमा आणि महिलांच्या आरोग्याचा अधिकार

देशभरात काही महिला संघटनाही स्थापन झाल्या. कोलकाता येथील केशबचंद्र सेन (ब्राह्मो समाज) यांच्या नेतृत्वाखाली पुण्यात नारायण गणेश चंदावरकर, माधव गोविंद रानडे आणि आरजी भांडारकर आणि अहमदाबादमधील महिपतराम रुपराम नीलकंठ आणि त्यांचे सहकारी यांनी बालविवाह, विधवा पुनर्विवाह आणि स्त्री शिक्षणावर बंदी घालण्याच्या मागणीसाठी संघटना स्थापन केल्या होत्या. एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस सुधारित उच्चभ्रू कुटुंबांतील स्त्रियांचा एक गट अनेक महिला संघटना स्थापन करण्यासाठी पुढे आला.

देवेंद्रनाथ टागोर यांच्या कन्या स्वर्णकुमारी देवी १८८२ कोलकाता यांनी वंचित महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी लेडीज सोसायटी ची स्थापना केली. १८८२ मध्ये रमाबाई सरस्वती यांनी पुण्यात आर्य महिला समाज आणि मुंबईत शारदा सदनची स्थापना केली. सरला देबी चौधरी (स्वर्णकुमारी देवी यांची कन्या) यांनी भारतातील महिला चळवळीच्या पहिल्या टप्प्याची रचनाबाबत नॅशनल सोशल कॉन्फरन्सच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित केलेल्या महिला बैठकांवर टीका करत – महिलांसाठी वेगळ्या संघटनेच्या आवश्यकता कडे लक्ष वेधले. १९१० मध्ये तिने भारत स्त्री महामंडळाची स्थापना केली आणि लाहोर, कराची, अलाहाबाद, दिल्ली, अमृतसर, हैदराबाद, कानपूर, बांकुरा, हजारीबाग, मिदनापूर आणि कलकत्ता येथे सर्व वंश, पंथ, वर्ग आणि पक्षातील स्त्रियांना नैतिकतेच्या आणि मातृत्वप्रगती आधारावर एकत्र करण्यासाठी शाखा विकसित केल्या.

१९१७ आणि १९४५ च्या आंतर-युद्ध वर्षांमध्ये भारतातील महिला चळवळीचा पहिला टप्पा दोन महत्त्वपूर्ण समस्यांना यशस्वीरित्या संबोधित करते: i) मतदानाचा हक्क (१९१७-१९२६), आणि ii) वैयक्तिक कायद्यातील सुधारणा (१९२७-२९). १९१७ मध्ये एडविन मॉन्टेग, भारताचे राज्य सचिव, यांनी ब्रिटिश सरकारच्या प्रशासकीय प्रक्रियेत अधिक भारतीयांचा समावेश करण्याचा इरादा जाहीर केला. १९२७ मध्ये मार्गरेट कजिन्सच्या पुढाकाराने स्त्री शिक्षणाच्या मुद्द्यावर उपस्थित राहण्यासाठी अखिल भारतीय महिला परिषदेची स्थापना करण्यात आली. पडदा, बालविवाह आणि इतर सामाजिक चालीरीतींसह सामान्य सामाजिक समस्यांशी शिक्षणाचा मुद्दा जोडला गेला आहे, हे लवकरच समजले. अशा प्रकारे अखिल भारतीय महिला परिषदेने लग्नाचे वय वाढवण्यासाठी मोहीम राबवली. याचा परिणाम १९२९ मध्ये बाल विवाह प्रतिबन्ध अधिनियम, (सारडा कायदा) मंजूर करण्यात आला. भारतीय महिला परिषदेने वैयक्तिक कायद्याच्या सुधारणांसाठी मोहीम देखील सुरू केली. समान नागरी कायद्याच्या विरोधाला तोंड देत, बहुपत्नीत्वास प्रतिबंध करणाऱ्या हिंदू कायद्यांमध्ये सुधारणा करण्याची, स्त्रियांना घटस्फोट घेण्याचा आणि मालमत्तेचा वारसा मिळण्याची मागणी करण्यात आली.

तुमची प्रगती तपासा:

1. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारतातील महिलांच्या चळवळींचे वर्णन करा.

१०.३ भारतातील स्वातंत्र्योत्तर महिला चळवळ

भारतातील स्वातंत्र्योत्तर महिला चळवळ - जीने १९७० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात ते १९८० च्या दशकाच्या सुरुवातीच्या काळात दिसते असे म्हटले जाते तिच्या शाश्वत आणि स्व-अस्मितेच्या 'स्त्रीवादी' सक्रियतेने अनेक क्षेत्रांमध्ये फळ दिले आहे ज्यातील सर्वात अलीकडील कायद्यातील सुधारणा (२०१३ मध्ये) दिल्ली सामूहिक बलात्कारानंतर महिलांवरील हिंसाचाराच्या बाबतीत राज्याला जबाबदार धरण्याच्या पूर्वीच्या पद्धती निर्माण केल्या आहेत.

स्वतंत्र भारतात महिला बाबतचे प्रश्न हा राष्ट्रीय चिंतेचा विषय राहिला. १९३१ च्या मूलभूत हक्कांच्या ठरावात स्वीकारण्यात आलेले लिंगभाव समानतेचे तत्त्व, नंतर "लिंगांमधली समानता" (अनुच्छेद १४ आणि १६) हमी देणारा घटनात्मक उपाय म्हणून सुरक्षित करण्यात आला. महिलांना संधी निर्माण करण्यासाठी विविध प्रशासकीय संस्थाही स्थापन करण्यात आल्या पण प्रश्न उरतोच की या महिलांचे अस्तित्व काय आहे? ज्या संदर्भामध्ये भारत सरकार विचार करत आहे आता, १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात उच्च व मध्यमवर्गीय महिलांकडून राष्ट्रवादी उच्चभ्रू लोकांचे लक्ष वेधून घेण्यात आले होते. गांधींच्या राजकारणामध्ये मोठ्या संख्येने महिलांकडे गेले. गरीब महिलेला स्वतंत्र भारताचे प्रतीक म्हणून चिन्हांकित करण्यात आले. स्वतंत्र भारतामध्ये राष्ट्रीय नियोजन समिती (NPC) १९३८ द्वारे नियोजित अर्थव्यवस्थेत महिलांची भूमिका ही महिलांबाबत पहिली योजना ठरली. महिलांच्या चळवळीचे सर्व मार्ग उशिरापर्यंतच्या नवीन स्त्रीमुक्ती चळवळीच्या कळस होईपर्यंत तुकड्यांमध्ये चालू राहिले. सत्तरचे दशक याचे मूळ साठच्या दशकाच्या उत्तरार्धात विद्यार्थी, शेतकरी, कामगार संघटना आणि दलित राजकारणाच्या कट्टरतावादात आहे. सत्तरच्या दशकाच्या सुरुवातीपासूनच पश्चिम, बंगाल, केरळ, आंध्र प्रदेश, बिहार आणि पंजाबमधील कट्टरपंथी डाव्या नक्सलबारी चळवळी आणि समाजवादी मोर्चांनी महिलांच्या चळवळीवर मनोरंजक परिणाम झाला. त्यामध्ये विविध महिला संघटनांच्या वाढीस उत्साह दाखवित होता.

१९७३-७४ मध्ये माओवादी महिलांनी महिलांच्या पुरोगामी संघटनेची स्थापना केली आणि कट्टर डाव्या राजकारणावर स्त्रीवादी टीका केली. देशाच्या दुसऱ्या कानाकोपऱ्यात, १९७३ मध्ये सुरू झालेल्या आणि १९७४ मध्ये महिलांचा सहभाग असलेल्या चिपको आंदोलन भारतातील महिला चळवळीसाठी एक मैलाचा दगड बनला. चिपको (झाडाला आलिंगन द्या) चळवळ, हिमालयातील व्यावसायिक वृक्षतोड विरोधात अहिंसक पर्यावरणीय निषेध, पर्यावरण-स्त्रीवाद्यांसाठी सखोल अर्थ आहे. निसर्गाशी त्यांचे खोल संबंध दर्शविणाऱ्या स्त्रियांच्या नेतृत्वात ही पहिली राजकीय-पर्यावरणीय चळवळ मानली जाते.

१९७५ मध्ये युनायटेड नेशन्सने मेक्सिकोमध्ये महिलांवर जागतिक परिषद आयोजित केले आणि १९७५-१९८५ हे महिलांचे आंतरराष्ट्रीय दशक म्हणून मान्य केले. 'वर्ल्ड प्लॅन ऑफ ॲक्शन'चा एक भाग म्हणून देशातील 'स्त्रियांची स्थिती' पाहण्यासाठी भारतात महिलांच्या स्थितीवर राष्ट्रीय समितीची स्थापना करण्यात आली. समितीने संसदेत समानता अहवाल (१९७४) प्रकाशित केला आणि सादर केला. आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोनासह अभ्यासकांनी तयार केलेल्या या अहवालात समकालीन भारतातील स्त्रियांची

अत्यंत वाईट स्थिती समोर आली आहे. घटते लिंग गुणोत्तर, स्त्रीमृत्यूचे वाढते प्रमाण आणि विकृती, स्त्रियांचे आर्थिक दुर्लक्ष आणि भेदभाव करणाऱ्या वैयक्तिक कायद्यांचे दुष्परिणाम, लोकसंख्याशास्त्रीय कायदेशीर, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय आणि माध्यम क्षेत्रात 'लिंग समानता' साध्य करण्यासाठी सरकारच्या भूमिकेचे समर्थन करणाऱ्या अनेक शिफारशी केल्या आहेत. (याद्वारे: हुंडा निर्मूलन, बहुपत्नीत्व, द्विपत्नीत्व, बालविवाह - पाळणाघरासाठी तरतुदी, अधिक चांगल्या कामाची परिस्थिती, समान कामासाठी समान वेतन - घटस्फोट, देखभाल, वारसा, दत्तक, पालकत्व, मातृत्व लाभ - समान नागरी संहितेची स्थापना - शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण आणि याप्रमाणे कायदेशीर सुधारणा).

स्वायत्त महिला चळवळीचा उदय: हुंडा, बलात्कार विरोधी मोहीमा आणि महिलांच्या आरोग्याचा अधिकार

परंतु अहवालात नागरी समाजात आणि कायदा व सुव्यवस्थेच्या रक्षकांकडून महिलांवरील हिंसाचारावर भाष्य करण्यात आले नाही (पटेल १९८५). मात्र, राज्य आणि प्रसारमाध्यमांकडून याला उदंड प्रतिसाद मिळाला. इंडियन कौन्सिल ऑफ सोशल सायन्स रिसर्च (ICSSR) सारख्या संशोधन संस्थांनी स्त्रियांशी संबंधित संशोधनासाठी आर्थिक सहाय्य केले. तरीही चतुर्थांश शतकानंतरही, राष्ट्रीय महिला आयोगाच्या टुवर्ड्स इक्वॅलिटी: द अनफिनिशड अजेंडा, द स्टेट्स ऑफ वुमन इन इंडिया २००१ या शीर्षकाच्या अहवालानुसार, यापैकी बहुतेक शिफारसी अपूर्ण आहेत. टुवर्ड्स इक्वॅलिटी रिपोर्ट (१९७४) आणि द कन्व्हेन्शन ऑन द अबोलिशन ऑफ ऑल फॉर्म्स ऑफ डिस्क्रिमिनेशन अगेन्स्ट वूमन (१९७९ CEDAW) च्या प्रकाशनाने कार्यकर्त्या आणि शैक्षणिक क्षेत्रात प्रकट झालेल्या स्वायत्त महिला चळवळीच्या नवीन लाटेचा नैतिक आणि तर्कशुद्ध आधार प्रदान केला. .

संलग्न संघटनांच्या औपचारिक संरचनात्मक आदेशाच्या विरुद्ध - स्वायत्त गट, जे वर्ग-जाती-समुदायातील स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व करतात, त्यांना 'अनौपचारिक नेटवर्किंग' आणि वाढत्या 'स्त्रीवादी प्रेस'द्वारे एकत्र जोडले गेले. त्यांच्या संवादाची पद्धत आणि वचनबद्धतेवर डाव्या विचारांचा आरोप होता. संपूर्ण १९७०-८० च्या दशकात अखिल भारतीय निषेधाच्या दिशेने स्वायत्त गटांनी प्रामुख्याने संबोधित केले:: महिलांवरील हिंसाचार आणि समाजातील पितृसत्ताक स्वरूप. हुंडाबळी/मृत्यू, वधू जाळणे, बलात्कार, सती, ऑनर किलिंग इत्यादी स्वरूपातील महिलांवरील लैंगिक अत्याचार आणि हिंसाचाराचे प्रश्न मांडले. हे लक्षात घेणे मनोरंजक आहे की, १९८० च्या दशकात, महिलांवरील हिंसाचाराच्या विरोधात जवळजवळ सर्व मोहिमांचा परिणाम महिला समर्थक कायद्यांमध्ये झाला. महिला चळवळीचा दुसरा टप्पा त्यांच्या 'वास्तविक' कामगिरीसाठी चेतना वाढवणे आणि कायदेशीर अंमलबजावणी या दोन्ही स्वरूपात महत्त्वपूर्ण आहे.

तुमची प्रगती तपासा:

१. स्वातंत्र्योत्तर भारताने महिलांच्या चळवळींसाठी कसे कार्य केले?

१०.४ स्वायत्त महिला चळवळी: हुंडा, बलात्कार आणि महिलांचा आरोग्याचा अधिकार

मथुरा या अल्पवयीन आदिवासी मुलीवर बलात्कार केल्याचा आरोप असलेल्या दोन पोलिस कर्मचाऱ्यांना उच्च न्यायालयाने दोषी ठरवूनही सर्वोच्च न्यायालयाने निर्दोष मुक्त

केल्याने देशभरात बलात्कारविरोधी आंदोलन छेडले गेले. त्यांना चार प्रतिष्ठित वकिलांनी भारताच्या सरन्यायाधीशांना खुले पत्र लिहून अन्यायकारक निर्णयाचा निषेध केला. नारी निर्णयप्रतिरोध मंच (कोलकाता), पुरोगामी महिला संघटना (हैदराबाद), महिला अत्याचार विरुद्ध मंच (मुंबई), स्त्री संघर्ष, समता आणि सहेली (दिल्ली), स्त्री शक्ती संघटना (हैदराबाद), विमोचना (बंगलोर) या स्वायत्त महिला संघटनांनी देशव्यापी निदर्शनांची मालिका भडकवली.

इतर अनेक बलात्कार प्रकरणे या मोहिमेचा भाग बनली जिथे बलात्काराच्या खटल्यात 'संमती' पुन्हा परिभाषित करणे हा एक महत्वाचा मुद्दा होता. महिला गटांशी दीर्घ चर्चा केल्यानंतर, भारत सरकारने १९८३ मध्ये बलात्कार कायद्यात सुधारणा केली. १९७० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात हुंड्याविरुद्ध चळवळ आणि वैवाहिक घरात महिलांवरील हिंसाचार वाढला. पीओडब्ल्यू, स्त्री संघर्ष, महिला दक्षता समिती, दहेज विरोधी चेतना मंडळ यांनी हुंडाबळीच्या विरोधात सार्वजनिक निदर्शने आयोजित केली होती ज्यांना प्रसारमाध्यमांमध्ये व्यापक कवरेज मिळाले होते. १९६१ च्या हुंडा बंदी कायद्यात 'हुंडा' ची व्याख्या खूपच संकुचित आणि अस्पष्ट होती. १९८४ आणि नंतर पुन्हा १९८६ मध्ये हुंडाबंदी कायद्यात सुधारणा करण्यात महिला संघटनांच्या सततच्या आंदोलनाला यश आले.

मधुश्री दत्ता या महिला चळवळीच्या कार्यकर्त्यांवर रात्री उशिरा रेल्वे स्टेशनवर काही पुरुषांनी हल्ला केला. तिला पाठिंबा न देता, पोलिसांनी तिला सार्वजनिक ठिकाणी विनंती करणारी 'वेश्या' म्हणून लेबल लावले. यानंतर महिला आणि मुलींमध्ये अनैतिक वाहतूक दडपशाही (SIT) कायदा, १९५६ च्या विरोधात निदर्शनांची मालिका झाली जी पीडितेला तिच्या अनैतिक स्वभावाच्या कारणास्तव दंड करते. अखेरीस या कायद्यात सुधारणा करण्यात आली आणि त्याला नवीन नाव देण्यात आले: अनैतिक वाहतूक (प्रतिबंध) कायदा, १९८८.

१९७१ च्या मेडिकल टर्मिनेशन ऑफ प्रेग्नेन्सी (एमटीपी) कायद्याने महिलांना सुरक्षित, वैज्ञानिक आणि कायदेशीर गर्भपात करण्याचा अधिकार प्रदान केला. मात्र, हा अधिकार स्त्री भ्रूणहत्येशी जोडला गेला. याविरुद्धच्या मोहिमेचा परिणाम स्त्री भ्रूणहत्येला मदत करणाऱ्या प्रसवपूर्व लिंग निवड तंत्रांवर बंदी घालणाऱ्या केंद्रीय कायद्यात झाला. विवाह, घटस्फोट, भरणपोषण, पोटगी, मालमत्तेचे हक्क, ताबा आणि पालकत्व अधिकार यासंबंधीच्या समस्या सोडवताना, विद्यमान वैयक्तिक आणि रुढी कायदांचे दुरुपयोग उघड झाले. सर्व वैयक्तिक कायदे पितृसत्ता आणि पितृस्थान टिकवून ठेवण्यास मदत करतात. हे वरील नागरी संहितेवरील देशव्यापी चालू वादविवादांना पराभूत करते.

दुसरीकडे, कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांच्या संरक्षणाच्या मागणीसाठी चाललेल्या तीस वर्षांच्या चळवळीचा परिणाम २००५ मध्ये एक कायदा झाला. स्त्री भ्रूण हत्येविरोधात सतत आंदोलन केल्यामुळे गर्भधारणापूर्व आणि प्री-नॅटल डायग्नोस्टिक तंत्र कायदा (२००२) आला. स्वयंसेवी संस्थांद्वारे नोंदणीकृत कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळाचे निराकरण करण्यासाठी जनहित याचिकांचा परिणाम म्हणजे कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ प्रतिबंधासाठी सर्वोच्च न्यायालयाच्या १९९७ च्या निर्देशानुसार. विशाखा मार्गदर्शक तत्वे,

प्रसिद्ध झाले. नंतर कायद्याचे स्वरूप धारण केले: कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध आणि निवारण) कायदा २०१३.

स्वायत्त महिला चळवळीचा उदय: हुंडा, बलात्कार विरोधी मोहीमा आणि महिलांच्या आरोग्याचा अधिकार

महिलांवरील हिंसाचार, दृश्यापासून अदृश्य पर्यंत – मारहाणी, विनयभंग आणि बलात्कार, हुंडाबळी आणि खून, तस्करी आणि स्त्री भ्रूणहत्या यासारखे लैंगिक अत्याचार कुटुंबे, समाज आणि राज्याकडून होतच आहेत. कायद्याने बंदी असतानाही स्त्री भ्रूणांचा गर्भपात सर्रासपणे सुरू आहे. कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळाप्रमाणेच कुटुंबातील स्त्रिया आणि मुलींवरील हिंसा, पालक आणि वैवाहिक माध्यमातून अशा दोन्ही गोष्टी सुरूच आहेत. सामुदायिक-आधारित ऑनर किलिंग अजूनही सामान्य आहेत, आणि जातीय आणि सांप्रदायिक शक्ती संघर्ष स्त्रियांवरील लैंगिक हिंसाचाराच्या थंड प्रकारांचा आधार घेतात. अल्पवयीन आणि किशोरवयीन मुलांसह महिलांवर बलात्कार आणि हत्या घडवून आणणारी आक्रमक मर्दानगी ही इतर भयानक उदाहरणे आहेत.

स्वायत्त महिला चळवळींची राष्ट्रीय परिषद कट्टरपंथी ते शुद्ध स्त्रीवादी गट, शहरी महिला गट तसेच ग्रामीण महिला संघटना, स्त्रीवादी विचारवंत आणि महिला लेखक इत्यादी विविध प्रवाहांशी संबंधित महिला संघटनांच्या व्यापक सहभागाचे प्रतिनिधित्व करते. या बहुसंख्य महिला गट हे एनजीओ किंवा एनजीओ-समर्थित आहेत. यापैकी काही संस्थांनी महिला चळवळी संदर्भात अनेक विशिष्ट क्षेत्रात अनुकरणीय कार्य केले आहे. नॅशनल कॉन्फरन्सने दीड दशकांहून अधिक काळ तळागाळातील महिला गटांना एकप्रकारे राष्ट्रीय चारित्र्य प्रदान करण्यात यश मिळवले आहे.

तत्कालीन बलात्कारविरोधी मोहिमेच्या संदर्भात १९८० मध्ये स्वायत्त महिला गटांची पहिली राष्ट्रीय स्तरावरील परिषद मुंबईत झाली. स्वायत्त गटांची व्याख्या "ज्यांनी प्रस्थापित राजकीय पक्षांच्या महिला शाखांपासून वेगळी म्हणून स्वतःची जागा निर्माण केली होती, राज्य समर्थित महिला गट तसेच स्त्री-पुरुषांच्या मिश्र संघटना" अशी केली होती. तिरुपती येथे आयोजित पाचव्या राष्ट्रीय परिषदेच्या पूर्वसंध्येला - राष्ट्रीय परिषदांची तयारी करणारी संस्था - राष्ट्रीय समन्वय समितीने प्रसारित केलेल्या नोटनुसार, पहिल्या परिषदेत सुमारे ३८ संस्थांमधून सुमारे २०० महिलांनी भाग घेतला होता. या परिषदेचा फोकस बलात्कार आणि महिलांवरील इतर प्रकारचे अत्याचार हा होता, परंतु महिला चळवळीशी संबंधित इतर विविध समस्या देखील घेण्यात आल्या.

बलात्कार, कौटुंबिक हिंसाचार इत्यादी महिला-विशिष्ट समस्यांव्यतिरिक्त, स्वायत्त महिला चळवळ पर्यावरणाचा न्हास, गृहनिर्माण आणि विकास धोरणे यासारख्या समस्यांवर देखील लक्ष देत होती. राजकारणाचा तिरस्कार असूनही, सांप्रदायिकता आणि राज्य हिंसाचार यासारख्या मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित केल्याने चळवळीला मुख्य प्रवाहातील राजकारणातील घटनांवर प्रतिक्रिया व्यक्त करण्यास भाग पाडले गेले.

तुमची प्रगती तपासा:

१. महिला चळवळींनी बलात्काराच्या मुद्द्याला कसे हाताळले आहे?

१०.५ सारांश

साठव्या दशकाच्या उत्तरार्धात भारतीय राजकारणाच्या मूलगामीकरणात नव्या स्त्री-मुक्ती चळवळीची उत्पत्ती झाली. तरुण, गरीब शेतकरी, अल्पभूधारक शेतकरी, शिक्षित दलित आणि आदिवासी स्त्री-पुरुष, औद्योगिक कामगार वर्ग यांची विद्रोही मनोवृत्ती स्थानिक जनतेच्या गरजा आणि मागण्यांसाठी असंख्य विशेष हितसंबंधांच्या निर्मितीमध्ये दिसून आली. सूक्ष्मराजकीय प्रक्रियांना त्यांच्या वक्तृत्वातही मोठे बदल दिसून येत होते कारण जनतेच्या निषेधाच्या चळवळींनी वेगवेगळ्या राजकीय विचारसरणीने मार्गदर्शित लढाऊ मार्ग स्वीकारला होता. अधिकृत कम्युनिस्ट पक्षांना केरळ, पश्चिम बंगाल, आंध्र प्रदेश, बिहार आणि पंजाबमध्ये नक्षलबारी चळवळीच्या रूपाने मोठ्या राजकीय आव्हानाचा सामना करावा लागला.

महिलांवरील बहिष्कार आणि हिंसाचाराच्या पद्धतींच्या समांतर, भारताने चळवळी आणि निषेधाचा सजीव इतिहास निर्माण केला आहे. औपचारिक आणि अनौपचारिक यंत्रणा एकत्रित करणारी महिलांची प्रतिकारशक्ती अनेकविध स्वरूपे प्राप्त करते, उदा. लेखन, सार्वजनिक मोर्चे, असहकार, प्रदीर्घ राजकीय आणि कायदेशीर लढाया, झाडांना मिठी मारणे, जेवणात जास्त मीठ घालणे, उत्सवाची गाणी गाणे किंवा अन्यायाची आठवण करणे. ते स्त्रियांचे कार्य, शिक्षण, लैंगिकता, कौटुंबिक भूमिका आणि मातृत्व यासंबंधी स्पष्टपणे निर्णायक संरचना आणि नियमांचे उल्लंघन करतात.

जात-वर्ग, प्रदेश-भाषा-लैंगिक अभिमुखता यांमधील अनेक संदर्भ आणि समस्यांनी अनेक आणि वादग्रस्त आवाज उठवले आहेत. कथित एकता हळूहळू कमकुवत होणे, जी भारतातील महिला चळवळीच्या पहिल्या आणि काही प्रमाणात दुसऱ्या टप्प्याचे वैशिष्ट्य होती, ही नेहमीच भीतीदायक बाब नाही. कथित एकता नष्ट होणे हे अनेक स्तरांवर चेतना वाढवण्याचे चिन्ह मानले जाऊ शकते. महिला चळवळीच्या सूक्ष्म राजकारणासाठी अंतर्गत मतभेद हे अनेकदा घटक असतात.

अनेक स्वायत्त गटांनी या सर्व क्षेत्रात अग्रेसर कार्य केले आहे आणि या सर्व समस्यांवर लढण्यासाठी महिलांना एकत्रित करण्यात प्रभावी प्रगती केली आहे. या क्षेत्रात आपण अजूनही मागे आहोत, हे मान्य करावेच लागेल. अशा मुद्द्यांवर आम्हीही उशिरा सुरुवात केली. या सर्व मुद्द्यांवर महिला संघटनांनी, स्वायत्त किंवा कट्टरपंथी, जोमाने पुढाकार घ्यावा याविषयी दोन मते नसली तरी प्राधान्य आणि दबाव यात फरक आहे.

१०.६ प्रश्न:

- स्वतंत्रपूर्व आणि स्वतंत्रनंतर महिला चळवळींची तुलना करा.
- भारतातील स्वायत्त महिला चळवळींवर हुंड्याशी संबंधित कायद्यांचे तपशीलवार वर्णन करा.
- भारतातील स्त्रियांच्या चळवळी जागतिक स्तरावरील त्यांच्या समकक्षांपेक्षा वेगळ्या कशा आहेत?

- Desai, N., & Studies, S. N. D. T. W. s. U. R. C. f. W. s. (1988). A Decade of Women's Movement in India: Collection of Papers Presented at a Seminar Organized by Research Centre for Women's Studies, S.N.D.T. University, Bombay: Himalaya Publishing House.
- Kumar, R. (2014). The History of Doing: An Illustrated Account of Movements for Women's Rights and Feminism in India, 1800-1990: Zubaan.
- Ramaswamy, B. (2013). Women's Movement in India: Isha Books.
- Roy, S. (2015). The Indian Women's Movement: Within and Beyond NGOization. Journal of South Asian Development, 10(1), 96–117. <https://doi.org/10.1177/0973174114567368>
- Ray, P. S. R., & Ray, R. (1999). Fields of Protest: Women's Movements in India: University of Minnesota Press.
- Calman, L. J. (2019). Toward Empowerment: Women And Movement Politics In India: Taylor & Francis.

सद्यकालीन वादविवाद: लैंगिक हिंसा आणि विवाह व घटस्फोट अधिकार

घटक रचना:

११.० उद्दिष्टे

११.१ प्रस्तावना

११.२ वैवाहिक बलात्कार

११.३ भारतातील वैवाहिक बलात्काराचा इतिहास

११.४ वैवाहिक बलात्काराच्या गुन्हेगारीकरणाचे प्रतिमान

११.५ घटस्फोटाचे कारण

११.६ सारांश

११.७ प्रश्न

११.८ संदर्भ

११.० उद्दिष्टे:

- विद्यार्थ्यांना स्त्रीवादी चर्चा विश्वातील महत्त्वाच्या वर्तमान वादविवादांची ओळख करून देणे.
 - विवाह आणि घटस्फोटाशी संबंधित महिलांच्या हक्कांबद्दल जाणून घेणे.
-

११.१ प्रस्तावना :

अनेकांचे म्हणणे आहे की विवाह/सहवासातील महिला अत्याचाराचा तार्किक उपाय म्हणजे महिलांनी कायदेशीर विभक्त होणे, घटस्फोट किंवा इतर मार्गांनी बाहेर पडणे. तथापि, अनुभवजन्य कार्याचा वाढता भाग दर्शवितो की विभक्त होणे किंवा घटस्फोटाने स्त्री अत्याचाराच्या समस्येचे निराकरण करणे शक्य नाही. उदाहरणार्थ, शारीरिक हिंसा आणि मानसिक अत्याचाराच्या प्राणघातक किंवा घातक प्रकारांचा अनुभव घेण्याव्यतिरिक्त, अनेक स्त्रिया ज्या कुटुंब सोडण्याचा प्रयत्न करतात किंवा ज्यांनी त्यांच्या पुरुष साथीदारांना सोडले आहे, त्यांच्यावर लैंगिक अत्याचार केले जात होते. पुरुषांच्या महिलांवरील हिंसाचारावरील सध्याचे बरेचसे संशोधन चालू असलेल्या घनिष्ठ नातेसंबंधात होणाऱ्या

अत्याचाराच्या प्रसारावर आणि प्रतिसादावर केंद्रित आहे. महिलांनी नातेसंबंध संपवल्यानंतर होणाऱ्या अत्याचाराकडे फारसे लक्ष दिले गेले नाही.

सद्यकालीन वादविवाद: लैंगिक हिंसा आणि विवाह व घटस्फोट अधिकार

प्रत्यक्षात यात काय कमी आहे या संदर्भाने, रेन्झेटी, एडलसन आणि बर्गन हे अभ्यासक आपणाला महिलांवरील हिंसाचारावरील पुस्तकात आठवण करून देतात की, "केवळ तीन दशकांत, स्त्रियांवरील हिंसाचाराबद्दल संशोधन आणि लेखन वाढले आहे." अगदी या क्षेत्रातील अग्रगण्य तज्ञांचा असा युक्तिवाद आहे की जिव्हाळ्याच्या विषमलिंगी संबंधांमध्ये स्त्रियांना पुरुषांनी हेतुपुरस्सर केलेल्या हानीबद्दल सामाजिक वैज्ञानिक ज्ञानाच्या झपाट्याने वाढणाऱ्या अंगासह "जागृत राहणे" हे एक जबरदस्त आणि सतत चालू असलेले कार्य आहे. याचे कारण असे की अनेक सामाजिक शास्त्रज्ञांनी विविध नातेसंबंध आणि सामाजिक व्यवस्थामधील अत्यंत घातक पुरुषांच्या स्त्रियांवरील हल्ल्यांच्या विस्तृत श्रेणी, वितरण, परस्पर संबंध आणि परिणामांबद्दल केवळ समृद्ध सामग्रीच तयार केली नाही तर त्यांनी अनेक सिद्धांतांची तपासणी केली.

ज्यांना नाते संपवायचे आहे, संपवण्याची योजना आखत आहेत, संपवण्याचा प्रयत्न करत आहेत, संपण्याच्या प्रक्रियेत आहेत किंवा ज्यांनी वैवाहिक/सहवास करणाऱ्या जोडीदारासोबतचे नाते संपवले आहे त्यांचा विचार करूया. उत्तर अमेरिकन अभ्यासांनी त्या स्त्रियांवर लक्ष केंद्रित केले आहे ज्यांनी नाते सोडण्याचा प्रयत्न केला आहे किंवा ज्यांनी "भीतीदायक घर" सोडले आहे, आणि त्या सर्वांनी असे दर्शवले आहे की विभक्त/घटस्फोटाचा परिणाम हत्या किंवा मोठ्या प्रमाणात हिंसा होऊ शकतो. स्पष्टपणे, या चालू नातेसंबंधांमध्ये बळी पडलेल्या स्त्रिया "शोषित महिलांच्या संपूर्ण अत्याचारांचे संबंधात प्रतिनिधित्व करत नाहीत".

हार्डस्टी यांनी सारांशित केलेल्या अल्प प्रमाणातील अभ्यास साहित्याच्या आधारे, आपण असा निष्कर्ष काढू शकतो की, जेव्हा स्त्रिया त्यांच्या अपमानास्पद जोडीदारापासून किंवा इतर पुरुषांपासून मुक्तता शोधतात तेव्हा घातक स्वरूपाची हिंसा आणि व्यक्तिगत स्त्री हत्येचा धोका सर्वाधिक असतो, स्त्रिया चालू असलेल्या नातेसंबंधात असोत, नातेसंपवण्याचा प्रयत्न करत असोत किंवा संबंध संपवण्याचा प्रयत्न करत असोत, ते 'बहुआयामी स्वरूपाचे' आहे.

विशेषतः शारीरिक हिंसा आणि मानसिक शोषणाच्या प्राणघातक किंवा घातक प्रकारांचा अनुभव घेण्याव्यतिरिक्त, अनेक स्त्रिया ज्या नाते सोडण्याचा प्रयत्न करतात किंवा ज्यांनी त्यांचे साथीदार सोडले आहेत त्यांच्यावर लैंगिक अत्याचार केले जातात. उदाहरणार्थ, फ्लेउरी यांना असे आढळले की त्यांच्या अभ्यासातील नमुन्यातील ४९ महिलांपैकी ज्यांना आधीच्या जोडीदाराने मारहाण केली होती, त्यापैकी २०% वर बलात्कार झाला होता. अर्थात, इतर अनेक प्रकारचे लैंगिक अत्याचार आहेत जे इतर अनेक स्त्रियांना भोगावे लागले असतील. तथापि, आम्हाला निश्चितपणे माहित नाही कारण सामाजिक शास्त्रज्ञांनी विभक्त/घटस्फोट लैंगिक अत्याचाराकडे फारच कमी लक्ष दिले आहे. त्यामुळे अशा संशोधनातील मोठी पोकळी भरून काढणे आवश्यक आहे.

११.२ वैवाहिक बलात्कार:

बलात्कार हा एखाद्या व्यक्तीवरील लैंगिक हिंसाचाराचा सर्वात गंभीर प्रकार आहे - लैंगिक हिंसाचाराच्या सततच्या क्रमाने उद्भवणारे एक अत्यंत प्रकटीकरण जे एखाद्या व्यक्तीचे मानवी हक्क पूर्णपणे नष्ट करते. भारतीय दंड संहितेच्या कलम ३७५ नुसार, बलात्काराची व्याख्या अशी केली आहे, "एखाद्या पुरुषाने "बलात्कार" केला असे म्हटले जाते, जो यापुढे अपवाद वगळता, एखाद्या स्त्रीशी तिच्या इच्छेशिवाय आणि संमतीशिवाय लैंगिक संबंध ठेवतो. असे म्हटले जाते की बलात्कार हे लैंगिकतावादी मूल्य आणि श्रद्धांमधून उद्भवते आणि वैयक्तिक स्त्रियांना प्रभावित करणारी ही कोणतीही सामान्य समस्या नाही तर हा एक सामाजिक आणि राजकीय मुद्दा आहे जो थेट स्त्री आणि पुरुषांमधील शक्तीच्या असंतुलनाशी संबंधित आहे.

वैवाहिक बलात्कार हा एक बलात्कार असतो जेव्हा दुष्ट कर्ता पीडितेचा जोडीदार असतो. [1] जिथे बलात्काराची व्याख्या तीच राहते, ज्याचा अर्थ बलात्काराचा गुन्हा सिद्ध करण्यासाठी आवश्यक घटक म्हणजे संमती नसणे सिद्ध करणे होय. [2] जिथे सिद्ध करण्याचे ओझे पीडितेवर असते. काही घटनांमध्ये, संमती असे गृहीत धरले जाते की संमती अस्तित्वात नाही, म्हणजे, अल्पवयीन संमती. दुसरीकडे, काही प्रकरणांमध्ये संमतीलाही महत्त्व असते, आणि अस्तित्वात असल्याचे गृहित धरले जाते, म्हणजे विवाहित महिला/पत्नी. [3] अशा घटनांमध्ये, वैवाहिक बलात्काराची कल्पना विरोधी ठरते. पतीने केलेला लैंगिक अत्याचार सिद्ध करणे कठीण जाते.

सध्या १५० देशांनी वैवाहिक बलात्काराच्या गुन्ह्याला गुन्हा ठरवले आहे आणि आता फक्त ३६ देश शिल्लक आहेत, ज्यात भारताचा समावेश आहे. हे आश्चर्यकारक आहे की देश बलात्काराला गुन्हा म्हणून ओळखतात आणि त्यासाठी दंडाची तरतूद करतात, जेव्हा पीडित आणि दुष्ट व्यक्ती यांच्यात वैवाहिक संबंध असतात तेव्हा ते अशा प्रकरणांना सवलत देतात. अपवादाला "वैवाहिक बलात्कार अपवाद कलम" असे नाव देण्यात आले आहे. वैवाहिक बलात्काराच्या गुन्ह्याला फौजदारी न करण्यामागे चार मुख्य कारणे दिली आहेत. कालांतराने आणि लिंग समानतेच्या प्रगतीमुळे, पहिले दोन जवळजवळ संपुष्टात आले आहेत.

पहिले औचित्य- पत्नीला पतीची अधीनता समजली. त्यामुळे पती पत्नीचा स्वामी आहे असे गृहीत धरल्याने विवाहात बलात्काराला वाव नाही असे म्हटले जाते.

दुसरे औचित्य- विवाहित महिलांना कोणतीही वैयक्तिक ओळख नसते. विवाहित महिलांची ओळख तिच्या पतीशी जोडली जाते, म्हणजे 'एकता सिद्धांत' म्हणजे लग्नानंतर महिलांची ओळख तिच्या पतीच्या ओळखीमध्ये विलीन होते.

तिसरे औचित्य- "निहित संमती" सिद्धांत म्हणजे, विवाहानंतर असे मानले जाते की जेव्हा पुरुष आणि स्त्रिया वैवाहिक करार करतात तेव्हा लैंगिक संमती पूर्वअस्तित्वात असते. विवाह हा नागरी करार मानला जातो आणि लैंगिक क्रियाकलापांना संमती हा या कराराचा परिभाषित घटक मानला जातो.

चौथे औचित्य- सर्वात अलीकडील आणि अस्पष्ट की फौजदारी कायद्याने वैवाहिक संबंधात हस्तक्षेप करू नये, कारण वैवाहिक समस्या ही एकेकाळी वैयक्तिक समस्या असते आणि ती खाजगी क्षेत्रात हाताळली जाणे आवश्यक आहे.

सद्यकालीन वादविवाद: लैंगिक हिंसा आणि विवाह व घटस्फोट अधिकार

तुमची प्रगती तपासा:

१. वैवाहिक बलात्कार म्हणजे काय?

११.३ भारतातील वैवाहिक बलात्काराचा इतिहास:

भारतीय दंड संहिताच्या कलम ३७५ मध्ये बलात्काराची विस्तृत व्याप्ती आहे ज्यात लैंगिक संभोग आणि इतर लैंगिक प्रवेश जसे की महिलांच्या तोंडी, गुदद्वारातून प्रवेश करणे समाविष्ट आहे. तथापि, त्याच कलमातील अपवाद २ मध्ये पती-पत्नीच्या बाबतीत बलात्काराच्या गुन्ह्याचे प्रकरण वगळण्यात आला आहे. गुन्ह्याचा अपवाद पीडित आणि दुष्ट कर्ता यांच्या संबंधात स्थापित केलेल्या संमतीच्या अकाट्य गृहीतामुळे असू शकतो. पती पत्नीच्या नात्यात लैंगिक क्रिया सर्वसामान्य मानल्या गेल्या आहेत किंवा असे होऊ शकते की कायदेमंडळ विवाहित जोडप्याला समाजाने मानलेल्या नात्याचे पावित्र्य देणारा विभाग वगळण्याचा निर्णय घेते. हे संभाव्य आहे कारण कलम ३७६ ब नुसार जेथे पती-पत्नींना या अपवादातून सूट देण्यात आली आहे, म्हणजे, जेव्हा पती आणि पत्नी न्यायिक पद्धतीने विभक्त असतात. या दोन विभागांच्या (कलम ३७५ आणि कलम ३७६ ब) विश्लेषणावर असे गृहीत धरले जाऊ शकते की पती-पत्नी एकत्र राहणे हा एक घटक आहे जो लैंगिक संभोगासाठी संमती दर्शवितो अशी कायद्याची धारणा आहे.

बलात्कार प्रकरणाशी निगडित पहिला अहवाल ४२ वा कायदा आयोगाचा अहवाल होता. या अहवालानंतर कायद्यात अनेक दुरुस्त्या झाल्या आहेत, हा अहवाल वैवाहिक बलात्काराकडे विधी आयोगाचा दृष्टिकोन समजून घेण्यापुरता मर्यादित आहे. या अहवालात २ सूचना केल्या होत्या, प्रथम, न्यायालयीन विभक्ततेच्या बाबतीत अपवाद कलम लागू केले जाऊ नये. याचे कारण अस्पष्ट होते, जे असे होते की “अशा परिस्थितीत विवाह तांत्रिकदृष्ट्या टिकून राहतो आणि जर पतीने तिच्या इच्छेविरुद्ध किंवा तिच्या संमतीविरुद्ध तिच्याशी लैंगिक संबंध ठेवले तर त्याच्यावर बलात्काराचा गुन्हा दाखल होऊ शकत नाही. हे बरोबर आहे असे दिसत नाही” हे विधान अस्पष्ट असल्याचे दिसते कारण ते अपवाद योग्य का नाही याचे कारण देत नाही.

दुसरी सूचना बारा ते पंधरा वयोगटातील मुलींच्या संमती नसलेल्या लैंगिक संबंधाशी संबंधित होती. या गुन्ह्याला बलात्काराच्या गुन्ह्यातून वेगळे करण्याची सूचना कुठे होती, कारण त्या वेळी पत्नीचे वय बारा ते पंधरा वर्षांच्या दरम्यान बलात्कारासाठी वेगळी शिक्षा होती. वैवाहिक बलात्काराला बलात्कार म्हणून वर्गीकृत करण्यात ही सूचना अयशस्वी ठरली, परंतु उत्तम प्रकारे लैंगिक किरकोळ चुकीच्या कृत्यांचे निम्न स्वरूप आहे. जरी अहवालात पती-पत्नीच्या बाबतीत संमतीची पूर्वकल्पना, आणि वैवाहिक बलात्कार आणि बलात्कार यातील फरक अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न केला गेला असला तरी, जेथे पूर्वीचे प्रकरण कमी गंभीर असल्याचे मानले जाते. परंतु अपवाद खंड २ कायम ठेवायचा किंवा हटवायचा की नाही याची भरपाई करण्यात अयशस्वी ठरला.

कायदा आयोगाने १७२ व्या अहवालातील अपवाद कलम २ च्या वैधतेच्या मुद्द्याला थेट वेठीस धरले आणि आयोगाने असा युक्तिवाद केला की जर पती-पत्नीकडून इतर सर्व प्रकारच्या हिंसाचाराचा गुन्हा ठरवला जातो, तर हे केवळ अंधारात का ठेवले जाते. या युक्तिवादानंतर आयोगाने हा प्रस्ताव पूर्णपणे फेटाळला. आणि असे नमूद केले की ते व्यक्तीच्या वैयक्तिक जीवनात अनावश्यकपणे जास्त हस्तक्षेप करेल आणि वैवाहिक बलात्कार आणि विवाहाच्या पवित्रतेच्या संबंधांवर प्रकाश टाकेल.

एका आयोगाने वैवाहिक बलात्काराचे गुन्हेगारीकरण करण्याची शिफारस केली आहे. कायदा आयोगाचे माजी न्यायमूर्ती जे.एस. वर्मा, महिलांवरील लैंगिक अत्याचाराच्या जघन्य गुन्ह्याच्या व्यापक प्रसारामुळे. वचनबद्ध व्यक्तीने सादर केलेल्या अहवालात काही सुधारणा सुचवल्या होत्या, एक म्हणजे वैवाहिक बलात्काराचे गुन्हेगारीकरण, भारतीय दंड संहिताच्या कलम ३७५ अंतर्गत अपवाद २ हटवून आणि स्पष्टपणे नमूद करून की पती पत्नी किंवा असे कोणतेही नातेसंबंध बचाव म्हणून वापरले जाऊ शकत नाहीत. बलात्काराचा गुन्हा, किंवा तो सहमती किंवा असहमत होता हे ठरवणे. अहवालात असेही म्हटले आहे की ही प्रतिकारशक्ती अनेक अधिकार क्षेत्रांमध्ये कशी काढून घेतली गेली आहे आणि आजकाल विवाह हा एक करार मानला जात नाही जिथे पत्नी पतीच्या सेवकाच्या पतीचा भाग बनते, परंतु दोन समान आणि व्यक्तींमधील संबंध आहे.

या दुरुस्तीचा प्रवाह करत फौजदारी कायदा दुरुस्ती विधेयक, २०१२ मसुदा तयार करण्यात आला. विधेयकानुसार, “बलात्कार” हा शब्द “लैंगिक अत्याचार” असा संपादित करण्यात आला जेणेकरून गुन्ह्याची व्याप्ती वाढवता येईल, परंतु तरीही हे विधेयक वैवाहिक बलात्काराच्या गुन्हेगारीकरणापासून चुकले. म्हणजे सुधारणा विधेयक २०१२ हे न्यायमूर्ती जे.एस. वर्मा समिती. १६७ व्या स्थायी समितीच्या अहवालात (संसदेच्या गृह व्यवहारावरील स्थायी समितीने) दुरुस्ती विधेयक २०१२ चे पुनरावलोकन केले आणि सार्वजनिक सल्लामसलत व्यवस्थाबद्ध केली. अपवाद कलम हटवूनपुन्हा एकदा तीच सूचना दिली गेली परंतु समितीने सरळ नकार दिला त्यालादोन कारणे सांगितली, एक म्हणजे यामुळे संपूर्ण कुटुंब व्यवस्था विस्कळीत होईल आणि व्यवस्थेमध्ये अनावश्यक अन्याय होईल, दुसरे म्हणजे कुटुंबे अशा समस्यांना सामोरे जाण्यास स्वावलंबी आहेत. कायदेशीर उपायासाठी, फौजदारी कायद्यामध्ये आधीच कलम ४९८ अ भारतीय दंड संहिता (IPC) अंतर्गत क्रूरतेची संकल्पना स्वीकारली गेली आहे.

२०१५ मध्ये जेव्हा वैवाहिक बलात्कार गुन्हा ठरवण्यासाठी एक खाजगी सदस्य विधेयक सभागृहात उपस्थित होते, तेव्हा एक “लग्नाला संस्कार मानले जाते” या आधारावर नकार देण्यात आला होता, दुसरा, “विधि आयोगाच्या विचाराधीन आहे आणि अहवाल येण्यापूर्वी निर्णय घेतला जाणार नाही.”

तुमची प्रगती तपासा:

1. भारतात वैवाहिक बलात्कार कसा समजला जातो?

जे.एस. वर्मा रिपोर्ट हा वैवाहिक बलात्कारावरील चर्चेच्या इतिहासातील ऐतिहासिक अहवाल आहे. वर चर्चा केल्याप्रमाणे, समितीने वैवाहिक बलात्काराला गुन्हेगार ठरवण्यासाठी काही सूचना दिल्या. समितीने सूट संदर्भातील कलम काढून टाकण्यास सांगितले, ते विशेषतः उल्लेख करण्यास सांगितले की ते बचाव नाही, संमतीचा एक गृहितक असणार नाही आणि शेवटी, शिक्षेचे प्रमाण समान आहे. परंतु ४२ व्या कायदा आयोगाने उत्तर दिले की वैवाहिक बलात्कार वेगळ्या कलमांतर्गत ठेवला पाहिजे, शिवाय त्याला “वैवाहिक बलात्कार” म्हणून संबोधले जाऊ नये आणि भिन्न शिक्षा देखील द्याव्यात.

१. विवाह संबंध: सोडून जाता येणार नाही: कलम ३७५ IPC मधील अपवाद कलम वगळणे हे वैवाहिक बलात्काराच्या गुन्हाचा समावेश असल्याची खात्री करण्यासाठी पुरेसे नाही. कारण, यामुळे न्यायिक अर्थ लावणे आवश्यक आहे त्यामुळे न्यायालयीन प्रकरणे आणि विवेक वाढेल. एक वेगळी व्याख्या स्थापित करणे आवश्यक आहे आणि जर अपवाद घातला गेला असेल तर ते स्पष्टपणे नमूद केले पाहिजे जेणेकरून जास्त व्याख्येची व्याप्ती कमी होईल.

२. संमतीची पूर्वकल्पना: जे.एस. वैवाहिक बलात्काराच्या प्रकरणात वर्माची संमती गृहित धरण्यासारखी गोष्ट नाही. परंतु व्यावहारिकदृष्ट्या न्यायपालिका अशा प्रकरणांमध्ये संमती समजून घेण्यासाठी शक्तीच्या काही उंबरठ्याकडे लक्ष देईल यात शंका नाही. वैवाहिक बलात्काराचा गुन्हा ठरवताना संमतीने वागण्याचे तीन मार्ग आहेत. एक, संमती गृहीत धरणे आणि पुराव्याचे ओझे पीडितेवर सोडणे; दुसरे, कोणतीही संमती गृहीत धरू नका आणि संमती प्रस्थापित करण्यासाठी दुष्ट कर्त्यावर पुराव्याचा भार टाका. तिसरे, भारतीय पुरावा कायदा वापरून वैवाहिक बलात्कारासारख्या विशेष प्रकरणांमध्ये संमती शोधण्यासाठी एक विशिष्ट प्रणाली काढणे सर्वात महत्वाचे आहे वर नमूद केलेल्या मार्गांना स्वतःची पार्श्वभूमी आहे, कारण लैंगिक कृत्य खाजगी क्षेत्रात / चार भिंतींच्या आत केले जाते. आणि संमती/ना-संमती सिद्ध करण्यासाठी स्पष्ट करणे दोन्ही पक्षांसाठी कठीण होईल. आजच्या कायदानुसार, वैवाहिक बलात्काराच्या प्रकरणांमध्ये संमती सिद्ध करण्यासाठी बळाचा वापर आवश्यक नाही. शिवाय, उदय विरुद्ध कर्नाटक राज्यामध्ये म्हटल्याप्रमाणे, परिस्थितीजन्य पुराव्याच्या आधारे संमती समजली जाते. गुन्हाचे स्वरूप लक्षात घेता, पुरावे तयार करणे अत्यंत कठीण होईल आणि स्पष्टीकरणाच्या किरकोळ अंतरामुळे बदला घेण्यासाठी बलात्काराचे खोटे आरोप देखील होऊ शकतात आणि पुरावे तयार करणे कठीण असल्याने महिलांविरुद्ध अधिक गुन्हे देखील होऊ शकतात, पुरुषांना यामुळे कोणत्याही प्रकारच्या बेदखल पासून सुरक्षित वाटेल त्यामुळे अधिक गुन्हे घडू शकतात.

3. वैवाहिक बलात्काराच्या बाबतीत समस्या निर्माण होऊ शकतात.

4. वैवाहिक बलात्कार सिद्ध करण्यासाठी कठीण आहे कारण विवाहित जोडपे लैंगिक संबंध ठेवतील असे गृहीत धरले जात असल्याने लैंगिक संभोगाचे अस्तित्व स्पष्ट होत नाही. अशाप्रकारे, वैवाहिक बलात्कारामध्ये फरक करून ती एक सामान्य बलात्काराची घटना बनते. वैवाहिक बलात्कार संकल्पना गुंतागुंतीची आहे.

5. शारीरिक दुखापतीच्या खुणांसह लैंगिक संभोगाच्या पुराव्याची उपलब्धी किंवा इतर प्रकारचे क्रौर्य हे वैवाहिक बलात्काराचे लक्षण मानले जाऊ शकते.

तुमची प्रगती तपासा:

१. वैवाहिक बलात्कारावरील जे.एस. वर्मा यांचा अहवाल स्पष्ट करा.

११.५ घटस्फोटाचे कारण:

भारतात प्रामुख्याने हिंदू विवाह कायदा १९५५ आणि विशेष विवाह कायदा १९५४ असे दोन विवाह कायदे आहेत, परंतु अल्पसंख्याक गटांमधील विवाहांना नियंत्रित करण्यासाठी काही विधायी कायदे आहेत. उदा. मुस्लिम विवाह कायदा, १९३९; पारशी विवाह आणि घटस्फोट कायदा, १८६२; भारतीय ख्रिश्चन विवाह कायदा, १८७२. परंतु घटस्फोटाचे कारण सर्व कृत्यांमध्ये सारखेच आहेत, उदा. क्रूरता, विवाहाच्या वेळी पुरुष नपुंसक असणे, दोन वर्षांपर्यंत भरणपोषण न देणे, व्यभिचार, धर्म बदलणे, वैवाहिक जीवनाची परतफेड करण्यात अयशस्वी इ.

घटस्फोटासाठी कायद्याने दिलेल्या सर्व फर्मांनावरून हे स्पष्ट होते की, क्रूरतेचा कोणताही प्रकारचा, प्राणघातक हल्ला, शारीरिक संबंध, २ वर्षांहून अधिक काळ दूर राहणे किंवा जोडीदाराची काळजी न घेणे यासारखे युद्धकार्य करू शकत नाही, याचा अर्थ त्या प्रकाराला आहे. "गोपनीयतेचे क्षेत्र" किंवा "वैवाहिक क्षेत्र" मध्ये प्रवेश केला आणि एक आधार म्हणून क्रौर्य प्रदान केल्याने घटस्फोटाचे कारण म्हणून वैवाहिक बलात्काराला वैधतेची संधी मिळते. म्हटल्याप्रमाणे बलात्कार हा एखाद्या व्यक्तीविरुद्धचा जघन्य गुन्हा आहे ज्यात-हल्ला, हिंसाचार, नैतिकतेचा न्हास आहे. पुढे लक्षात ठेवा की, बलात्कारासाठी ७वर्षे ही शिक्षा दोषी व्यक्तीला दिली जाणारी किमान शिक्षा आहे. अशा प्रकारे पतीला ४ वर्षांपेक्षा जास्त काळ पत्नीपासून विभक्त करणे, तसेच पतीला ७ वर्षे कारावासाची शिक्षा झाल्यास घटस्फोटाचा आदेश आहे. वैवाहिक बलात्काराच्या आधारावर घटस्फोट मंजूर करण्यासाठी अतिरिक्त म्हणून मुस्लिम विवाह कायदा, १९३९ च्या विवाह विच्छेदन कायदा कलम २ खंड iii अंतर्गत तरतूद आहे.

तुमची प्रगती तपासा:

१. भारतात घटस्फोटाची कारणे काय आहेत?

११.६ सारांश:

गेल्या शतकाच्या चांगल्या भागासाठी, वैवाहिक बलात्काराची संकल्पना बहुतेक राष्ट्रांच्या कथानामधून गायब आहे. भारतातील काही भाष्यकार भारतातील वैवाहिक बलात्कार कायद्याच्या अभावाचा दोष नेहमीच्या "भारतीय प्रतिगामी संस्कृतीवर" लावण्याचा प्रयत्न करतात, तथापि बहुतेक राष्ट्रांनी १९९३ मध्ये UN च्या "महिलांवरील हिंसाचार निर्मूलन घोषणे" नंतरच वैवाहिक बलात्कार गुन्हा ठरवले.

भारताने ब्रिटीशकालीन कायद्यांची मोठ्या प्रमाणावर उसनवारी केली आहे, अर्थातच, त्यातही त्रुटींचा वारसा आहे; त्यापैकी एक म्हणजे वैवाहिक बलात्कार कायद्याची केस. IPC भारतीय दंड संहिता चे कलम ३७५ बलात्काराशी संबंधित आहे आणि ते या कृत्याला गुन्हेगार ठरवते, परंतु ते "अपवाद" करते. अपवाद म्हणतो, "एखाद्या पुरुषाने स्वतःच्या पत्नीशी केलेला लैंगिक संबंध, पत्नीचे वय पंधरा वर्षांपेक्षा कमी नाही, हा बलात्कार नाही."

अनेकांचा असा युक्तिवाद आहे की विवाहित जोडप्यांशी संबंधित अशा समस्यांचा समावेश "कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा २००५" मध्ये केला आहे आणि अशा प्रकारे वैवाहिक बलात्कार कव्हर करण्यासाठी किंवा (IPC)कलम ३७५ मधील अपवाद भाग हटविण्यासाठी विशेष कायद्याची आवश्यकता नाही.

कौटुंबिक हिंसाचार कायदा हा वैवाहिक बलात्काराच्या गुन्ह्याला कव्हर करण्यासाठी युक्तिवाद केला जाऊ शकतो कारण "लैंगिक अत्याचार" ची व्याख्या "घरगुती हिंसा" ची कृती किंवा आचरण म्हणून केली जाते.

तथापि, या कायद्यामध्ये दोन समस्या आहेत, ज्यामुळे वैवाहिक बलात्काराच्या प्रकरणांना सामोरे जाण्यासाठी ते अपुरे मानले जाते:

1. "लैंगिक अत्याचार" या शब्दाचा उल्लेख असताना, हा कायदा IPC च्या कलम ३७५ मध्ये परिभाषित केल्याप्रमाणे "बलात्कार" ची स्पष्टपणे व्याख्या करत नाही.
2. कौटुंबिक हिंसाचार कायदा न्यायालयांनी "नागरी कायदा" म्हणून मानला आहे आणि अशा प्रकारे आरोपी कोणत्याही तुरुंगवासाची शिक्षा न घेता सुटू शकतो.

त्यामुळे, आपल्या पत्नीवर बलात्कार करणाऱ्या पतींना तुरुंगवासाची शिक्षा न होता त्यातून सुटका मिळू शकेल अशी पोकळी नक्कीच आहे.

११.७ प्रश्न:

- भारतात महिलांवरील लैंगिक हिंसाचाराला मुख्यत्वे कसे समजले जाते?
- भारतातील वैवाहिक बलात्काराची सध्याची कायदेशीर परिस्थिती काय आहे?
- भारतात घटस्फोटासंबंधात महिलांना काय अधिकार आहेत?

११.८ संदर्भ आणि अधिक वाचनासाठी :

- Bachar, K., & Koss, M.P. (2001). From prevalence to prevention: Closing the gap between what we know about rape and what we do. In: C.M. Renzetti, J.L. Edleson, & R.K. Bergen (Eds.), Sourcebook on violence against women (pp. 117 – 142). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Bergen, R.K. (1996). Wife rape: Understanding the response of survivors and service providers. Thousand Oaks, CA: Sage.

- Bograd, M. (1988). Feminist perspectives on wife abuse: An introduction. In K. Yllo, & M. Bograd (Eds.), *Feminist perspectives on wife abuse* (pp. 11 – 26). Newbury Park, CA: Sage.
- Campbell, J.C. (1989). Women's response to sexual abuse in intimate relationships. *Health Care for Women International*, 10, 335 – 346.
- Campbell, J.C., & Dienemann, J.D. (2001). Ethical issues in research on violence against women. In C.M. Renzetti, J.L. Edleson, & R.K. Bergen (Eds.), *Sourcebook on violence against women* (pp. 57 – 72). Thousand Oaks, CA: Sage.
- DeKeseredy, W.S. (2000). Current controversies on defining nonlethal violence against women in intimate heterosexual relationships: Empirical implications. *Violence Against Women*, 6, 728 – 746.
- Ellis, D. (1992). Woman abuse among separated and divorced women: The relevance of social support. In E.C. Viano (Ed.), *Intimate violence: Interdisciplinary perspectives* (pp. 177 – 188). Bristol: Taylor & Francis.
- Hardesty, J.L. (2002). Separation assault in the context of postdivorce parenting: An integrative review of the literature. *Violence Against Women*, 8, 597 – 621.
- Mahoney, P., & Williams, L.M. (1998). Sexual assault in marriage: Prevalence, consequences, and treatment of wife rape. In J.L. Jasinski, & L.M. Williams (Eds.), *Partner violence: A comprehensive review of 20 years of research* (pp. 113 – 162). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Russell, D.E.H. (1990). *Rape in marriage*. New York: Macmillan Press.
- Tanish Gupta , Marital Rape as a Ground of Divorce, 4 (2) *IJLMH* Page 793 - 800 (2021), DOI: <http://doi.org/10.1732/IJLMH.26205>

